

ZBORNIK

PRAVNOG FAKULTETA U NIŠU

X SVESKA

1971.

Uređivački odbor

*Dr Petar Kozić, Dr Vrleta Krulj, (urednik),
Dr Dimitrije Kulić, Dr Milivoje Marković,
Dr Dobrosav Mitrović (zamenik urednika)*

*Štampa: Servis Saveza udruženja pravnika Jugoslavije. Beograd
Poleterskih brigada 74, Jugoslavija*

ČLANCI I PRILOZI

1. The first part of the document is a list of names and titles, including the names of the authors and the titles of their works. This list is organized in a structured manner, likely serving as a table of contents or a reference list.

O DONOŠENJU ODLUKA U SISTEMU RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA

I ZNAČAJ DONOŠENJA ODLUKA

Odlučivanje i donošenje odluka vrši se nesumnjivo u svim vrstama organizacija, kao i na svim nivoima u okviru pojedine organizacije. Odlučivanje i donošenje odluka je od nesumnjive važnosti i za ostvarivanje društvenog i radničkog samoupravljanja. S obzirom da društveno samoupravljanje omogućava neposredno učešće radnih ljudi u odlučivanju i donošenju političkih i drugih odluka, to nesumnjivo ono predstavlja instrument putem koga se vrši demokratizacija političke vlasti. U društvu u kome se ostvaruje samoupravljanje, nesumnjivo je da se stvaraju i uslovi za realizovanje najpotpunije demokratije.

Odlučivanje odnosno donošenje odluka je od naročitog značaja za društveno samoupravljanje i zbog toga, što društveno samoupravljanje nije centralizovano, tj. ono se ne ostvaruje samo u širim društveno-političkim zajednicama, već se ostvaruje i u osnovnim društveno-političkim zajednicama, odnosno u društveno-ekonomskim jedinicama.

Ustav SFRJ (član 34) naročito ističe značaj odlučivanja o društvenim poslovima od strane građana za ostvarivanje društvenog samoupravljanja. Naime, u toj odredbi se predviđa da se građaninu u cilju ostvarivanja društvenog samoupravljanja zajemčuje pravo da neposredno odlučuje o društvenim poslovima na zborovima birača, zborovima radnih ljudi i radnim zajednicama, referendumom i u drugim oblicima neposrednog odlučivanja, kao i pravo da odlučuje o društvenim poslovima kao član organa društvenog samoupravljanja, kao sudija porotnika i drugi javni funkcioner.

I u Statutu SKJ se isto tako ističe značaj odlučivanja od strane radnih ljudi, a naročito o uslovima svoga rada i života.¹

¹ U sistemu neposredne socijalističke demokratije u kojem radni ljudi sami odlučuju o uslovima svoga rada i života, Savez komunista je snaga koja se idejnim i političkim sredstvima bori za društvene odluke koje su u skladu sa principima i ciljevima socijalističkog razvitka (VIII Kongres SKJ — izdanje „Kulture“, 1964. god. — Statut SKJ, str. 235).

No značaj odlučivanja naročito dolazi do izražaja u okviru radničkog samoupravljanja, to jest u okviru samoupravljanja radnih ljudi u radnim organizacijama koje predstavlja nesumnjivo osnov društvenog samoupravljanja.

Treba istaći da po pitanju odlučivanja i donošenju odluka postoji bogata literatura u mnogim stranim zemljama, kako kapitalističkim, tako i socijalističkim. U vezi sa tim naročito treba istaći američku literaturu koja posvećuje veliku pažnju ovom problemu. Materiju o odlučivanju i donošenju odluke tretiraju kako autori iz oblasti naučne organizacije rada, tako i autori koji se bave proučavanjem uprave, odnosno javne uprave.

Treba, međutim, istaći da pitanje odlučivanja i donošenja odluka ne interesuje samo stručnjake iz oblasti naučne organizacije rada, već isto tako i psihologe, sociologe, kao i druge naučne radnike.

II POJAM ODLUČIVANJA

1. U literaturi koja se bavi pitanjem proučavanja odlučivanja i procesa donošenja odluka postoje različita mišljenja o tome šta se podrazumeva pod odlukom odnosno pod odlučivanjem. Tako ima autora koji pojam odlučivanja shvataju veoma široko, tako da odlučivanje izjednačavaju s procesom upravljanja, a ima i autora koji odlučivanje određuju u užem smislu. Neki autori izjednačavaju odlučivanje s planiranjem.

Ističe se da je odlučivanje i donošenje odluka tesno vezano sa naukom. Rezultati i metodi različitih naučnih oblasti kao što su fizika, hemija i biologija, daju često podatke na kojima se odluka zasniva. Isto tako se ističe da se i naučna aparatura, kao što su mašine sa perforiranim karticama ili elektronski računari, koristi u postupku donošenja odluka.²

Ima pojedinih autora koji kad tretiraju materiju o odlučivanju govore o „statističkoj odluci“.³ Takvo shvatanje danas se smatra zastarelim.

Pojedini autori ističu potrebu da se u vezi sa određivanjem pojma odlučivanja izrade odgovarajući modeli. Naime, apstraktni model se izrađuje naročito onda kada je potrebno da se reprezentuje i da predstavi izvesne bitne osobine fenomena koji su predmet proučavanja.⁴

U proučavanju procesa odlučivanja konstrukcija modela, prema nekim mišljenjima, je naročito značajna. U vezi sa tim su moguća dva postupka. Jedan ima karakteristike „normativnog modela“, a to predstavlja konstrukciju modela koji bi trebalo da uputi donosiocu odluke kako on treba da postupa pri donošenju određene vrste odluka za koje je model sačinjen. Druga vrsta modela ima karakter deskriptivnog „modela“, a to označava konstrukciju modela koji će moći da simulira što je moguće tačnije ponašanje donosioca odluka.⁵

² J. D. J. Bross: *Prévision et décisions rationnelles*, Paris, 1961, str. 14.

³ J. D. J. Bross, cit. delo, str. 14.

⁴ Donald Taylor, članak: *Decision Making and Problem Solving* u delu James G March: *Handbook of organizations*, Rand Mc Nally and Company, Chicago, 1970, str. 48.

⁵ Donald Taylor, cit. članak, str. 49.

2. Navešćemo ovde neke od definicija pojma odlučivanja.

Po gledištu jednog autora,⁶ odlučivanje se sastoji iz sledećih faza kroz koje ono prolazi i to:

a) određivanje ciljeva i zadataka organizacije i određivanje njihovog prioriteta;

b) ispitivanje alternativnih pravaca akcije i obaveštavanje o tim alternativama;

c) proces odabiranja jedne od najboljih alternativa za organizaciju;

d) razrađivanje i formulisanje odluke a u cilju da bi se ona mogla početi ostvarivati;

e) ocenjivanje rezultata prošlih akcija a u cilju da se obezbede novi zadaci za organizaciju.

Navedene faze kroz koje prolazi proces odlučivanja, prema pomenutom autoru, određuju ustvari pojam odlučivanja na veoma širok način.

Prema drugim autorima (Ch. Z. Wilson-M. Alexis)⁷ za postojanje odluke potrebno je najmanje 6 elemenata i to: 1. stanje činjenica (prirode); 2. donosilac odluke; 3. ciljevi koji treba da se ostvare; 4. postojanje relevantnih alternativa i mogućih akcija s tim da se između većeg broja alternativa i akcija izvrši izbor; 5. odnosi koji će nastati usled uređivanja alternativa na određen način; 6. odabiranje jedne od mogućih alternativa ili kombinacije dve ili više alternativa.

Ima autora koji predviđaju znatno manji broj faza u vezi sa procesom odlučivanja (J.D. Thompson i A. Tuden).⁸ Tako prema ovim autorima proces odlučivanja prolazi kroz sledeće faze: 1) vršenje izbora između više mogućih alternativa; 2) kognitivna odluka po pitanju posledica svake od mogućih alternativa; 3) odluka o ocenjivanju interesa odnosno vrednosti u pogledu zapaženih posledica. U navedenu definiciju pojma odlučivanja unosi se element i vrednost, tj. element vrednosti (interesa) kombinuje se sa tzv. kognitivnim elementom.

Treba istaći da veći broj autora pitanje odlučivanja i procesa donošenja razmatra u okviru materije o planiranju (V. Koontz i O'Donnell).⁹ Prema ovim autorima planiranje predstavlja izbor između više alternativa, tj. pravaca buduće akcije i ono predstavlja funkciju pomoću koje rukovodilac (the manager) određuje ciljeve koji se imaju ostvarivati kao i to kako i kada treba da se ostvaruju.

Isto tako i autor St. Thompson¹⁰ navodi da planiranje, po njemu, obuhvata sledeće faze:

⁶ W. R. Dill, članak: Administrative Decision-Making, u delu Mailick, S. i Van Ness, E. H.: „Concepts and Issues in Administrative Behavior“, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1962, str. 44.

⁷ V. članak Ch. Z. Wilson and M. Alexis: „Basic Frameworks for Decisions“ u delu Koontz, H. and O'Donnell, C.: „Management“ A Book of Readings Mc Graw-Hill, New York, 1964, str. 88. (cit. prema članku Dr B. Sorokina: Proces odlučivanja — „Zbornik radova VUŠ-Zagreb, 1965, str. 42).

⁸ J. D. Thompson i A. Tuden, cit. prema W. R. Dill: Administrative Decision Making, pom. delo, str. 44.

⁹ Koontz i O'Donnell: „Management“; A Book of Readings; Mc. Graw-Hill; New — York, 1964, str. 28 (cit. delo).

¹⁰ St. Thompson u cit. delu Koontz i O'Donnell, str. 42.

a) prikupljanje podataka o spoljnoj okolini, kao i o situaciji unutar organizacije a u cilju da se sagledaju glavni problemi sa kojima se poslovanje organizacije susreće;

b) proučavanje faktora koji mogu ograničiti efikasnost organizacije (preduzeća) i njegov razvoj u budućnosti;

c) određivanje osnovnih pretpostavki (na primer da će se nastaviti ekonomske tendencije a u periodu za koji se sastavlja plan). Ovaj autor predviđa i mogućnost da se sastave nekoliko planova za razvoj u budućnosti koji bi bili izrađeni na različitim pretpostavkama;

d) utvrđivanje osnovnih ciljeva preduzeća koji su zasnovani na činjenicama, to jest na prikupljenim podacima, na pretpostavkama i na proučavanju osnovnih problema;

e) određivanje budućih akcija koje organizacija mora da preduzme a radi ostvarivanja ciljeva;

f) utvrđivanje vremenske dinamike, to jest rokova u kojima će se navedene akcije preduzimati.

J. W. Redfield¹¹ kad govori o planiranju, u stvari ima u vidu i proces donošenja odluka. Po njemu planiranje obuhvata četiri osnovna elementa, i to:

a) utvrđivanje baze, tj. strukture na osnovu koje mogu da se zasnovaju procene u budućnosti;

b) procenjivanje budućih poslova i razvoja organizacije;

c) upoređivanje stvarnih rezultata sa rezultatima koji se očekuju;

d) usavršavanje procesa predviđanja. Ima pisaca koji veoma uprošćavaju pojam odlučivanja, odnosno odluke. Tako, na primer, Ch. Barnard¹² navodi da po njegovom mišljenju treba da budu prisutna uglavnom dva elementa i to cilj koji se ima postići i sredstva pomoću kojih se cilj treba ostvariti.

Na sličan način određuje pojam odluke i autor Henri Buch,¹³ prema kome odluka predstavlja akt čoveka putem koje se vrši izbor između više mogućnosti akcije. Stoga se može reći da onaj koji ne vrši izbor i ne odlučuje. Ovaj izbor, pa prema tome i odluka, implicira upotrebu kriterija bez kojih ne bi bilo moguće vršiti ocenu i rasuđivanje. Prema tome, ovaj autor smatra da se odluka sastoji iz rasuđivanja i iz volje ili tačnije ona rezultira iz odnosa koji se uspostavljaju između ovih elemenata. Prema ovom autoru, pojam rasuđivanja je širi nego što je pojam racionalnosti ili predstave koja postoji samo u ideji. Rasuđivanje prema drugom autoru (A. Lalande)¹⁴ u stvari predstavlja skup sledećih operacija: poimanja, ocenjivanja, rezonovanja. Iz toga proizilazi da rasuđivanje ima za predmet racionalne fenomene, ali isto tako i iracionalne, kao što su emocionalni i psihički fenomeni. Nesumnjivo je, smatra Buš (Buch) da treba odobriti svaki napor racionalnosti, ali ne treba se ustezati od tendencije predstavljanja odluke kao fenomena čisto racionalnog. Zar nisu čak i autori, koji su učitelji racionalnosti, kao što su matematičari,

¹¹ J. W. Redfield u cit. delu Koontz i O'Donnell, str. 65.

¹² Ch. Barnard, članak u cit. delu Koontz i O'Donnell, str. 81.

¹³ Henri Buch: „La décision“ u delu *Traité de science administrative*, Paris, 1966, str. 432.

¹⁴ A. Lalande: *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris P.V.F. 1960, str. 287 (cit. prema Henri Buch, str. 433).

ponovo uveli psihološki element i apstrakcije kao što je to teorija igara?¹⁵ Na taj način rasuđivanje vodi računa o svim ljudskim racionalnim i neracionalnim osobinama. Ali da bi rasuđivanje kao element odluke moglo biti upotrebljivo, potrebno je da se pri tome vrši po određenim postupcima: a ovi postupci mogu se grupisati u opštem okviru većanja (deliberation). Autor je imao u vidu uglavnom donošenje odluka od strane uprave, što znači da pre nego što počne da dela, administrator mora da razmišlja. Svako razmišljanje sadrži bitno tri faze:

- a) određivanje cilja (objekta) odluke koja treba da se ostvari;
- b) analiza predmeta razmišljanja (većanja);
- c) formulacija predloga u pogledu mera koje treba preduzeti.

Cilj (objekt) odluke koji treba da se ostvari može biti opšti cilj ili objektivni cilj, tj. da predstavlja jednu od etapa koje treba da dovedu do cilja.

Analiza predmeta razmišljanja odnosi se na prikupljanje činjenica i na njihovo sistematisanje.

Što se tiče operacije predlaganja mera koje treba preduzeti, ona je kompleksna; najpre se radi o tome da se sazna da li sredstva odgovaraju nameravanoj akciji, a zatim, da se ocene izgledi na uspeh.¹⁶

Drugi element odluke, tj. volja predstavlja afirmaciju tendencije sa kojom se donosilac odluke identifikuje. Drugim rečima, volja predstavlja impuls koji određuje pojedinca da dela. Ona ima za dejstvo oslobađanje ljudskih, fizičkih, moralnih ili intelektualnih energija, da ih čini aktivnim radi ostvarivanja određenog cilja. Zbog toga ovaj autor smatra da je volja sastavni element odluke. Za razliku od rasuđivanja, volja se nalazi samo na nivou donosioca odluke. Ona predstavlja suštinu njihove funkcije. Volja se razlikuje od rasuđivanja i u odnosu na odgovornost koju povlači. Rizik koji sadrži svaka odluka sastoji se u tome da preduzeta akcija ne ostvari određen cilj.

Pomenuti autor ističe da se samo dijalektičkom konfrontacijom ostvaruje fuzija rasuđivanja i volje u cilju formiranja odluke.

Pomenuti pisac isto tako raspravlja i o odnosu odluke i vremena, s obzirom da vreme ne predstavlja samo faktor odluke, već bi se moglo reći da ono izražava i kretanje.¹⁷ S obzirom da odluka predstavlja predviđanje, šta više predviđanje akata koje čovek treba da ostvari, to ono predstavlja projekciju sadašnjosti u budućnosti. Odluka prema tome predstavlja ogledalo fenomena, na osnovu kojih se čine predlozi za akciju. Vreme igra ulogu počev od momenta kad je proces ostvarivanja odluke otpočet, to jest počev od momenta kada je problem postavljen.

Prema Simon-u¹⁸ donošenje odluka ima sledeće karakteristike:

1. najpre se razmatraju različite alternative;
2. razmatraju se posledice koje bi mogle da proiziđu iz svake od izabrane alternative;
3. izbor alternative vrši se na osnovu sistema vrednosti.

¹⁵ H. Buch, cit. delo, str. 433.

¹⁶ H. Buch, cit. delo, str. 434.

¹⁷ H. Buch, cit. delo, str. 438.

¹⁸ Simon: Admin. Behavior, str. 80.

Nigro ističe¹⁹ da odlučivanje o tome šta treba činiti i kako treba činiti predstavlja srž upravljačke funkcije. Analiza donošenja odluka svakako da predstavlja centralnu tačku rasmatranja u okviru međuljudskih odnosa jednog od zadataka upravljanja.

Kao što je poznato, donošenje odluka uključuje svestan izbor ili selekciju jednog od alternativnih ponašanja između dve ili više alternativa ponašanja. Veliki deo materije u vezi sa donošenjem odluka odnosi se na pitanja politike; osnovno pitanje sastoji se u tome **šta bi trebalo** činiti i jasno je da je to nešto što ima karakter subjektivnog prosuđivanja i individualnog ocenjivanja vrednosti, što čini da odluka izgleda nekima racionalna a drugima iracionalna. Zaista, po nekada administracija je prinuđena da donese odluku koja se pokazuje nelogičnom ali koja rešava poseban upravni problem. Već same neke diskusije pokazuju da se pri donošenju postupa tako, da se prolazi kroz određene faze kao što su: 1) poznavanje problema; 2) prikupljanje činjenica; 3) klasifikacija analiza; 4) pronalaženje sredstava; 5) označavanje alternativa; 6) procena alternativa; 7) donošenje odluke; 8) primenjivanje; 9) potpuno izvršenje i povratna sprega. Novija istraživanja pokazuju da u mnogim slučajevima proces počinje sa razmatranjem predloženog rešenja, drugim rečima uz postepeno napredovanje. Pri svem tom, u suštini mogu se razlikovati tri faze u procesu donošenja odluke. Prvo, subjekt o kome je reč mora biti svestan toga da postoji veliki broj različitih alternativa ponašanja koje može da upotrebi. Drugo, mora se izvršiti analiza svake pojedine alternative uočavajući moguće posledice pri usvajanju određene alternative. Treće, posle procenjivanja preimущества i nedostataka mogućeg toka akcije, mora se izabrati jedna između njih — drugim rečima mora se doneti odluka.²⁰

U vezi sa donošenjem odluka u preduzeću bilo bi interesantno navesti i mišljenje poznatog američkog ekonomista Galbrajta.²¹ Galbrajt ističe da su odluke u modernim poslovnim preduzećima i pothvatima proizvod rada grupa a ne pojedinaca. Tih grupa ima mnogo, one su podjednako često neslužbene i službene, koje su podložne stalnoj promeni u pogledu svog sastava. Svaku grupu sačinjavaju ljudi koji poseduju informacije i koji mogu dolaziti do informacija, i to onih informacija koje se tiču određenih odluka, odnosno koje su sa njima u vezi; isto tako u odborima sede ljudi čija se veština sastoji u tome da izvlače i proveravaju te informacije, i o njima donose određene zaključke. Na taj način današnji ljudi uspešno rešavaju takve probleme koje ni jedan od njih ne bi mogao kao pojedinac sam rešiti, pa kako god bio inteligentan i revnostan, i to jednostavno zato što ne poseduje više od delića onog znanja koje je potrebno za taj posao. Upravo je to, po mišljenju Galbrajta, ono što omogućuje postojanje i obavljanje modernog biznisa, a u drugim kontekstima, ono što omogućuje funkcionisanje moderne vlade. Gros u svojoj knjizi *Disign for decision* (franc. izdanje: *Prevision et décision rationnelle*; DUNOD; Paris; 1961)²² iznosi neka svoja razmiš-

¹⁹ Nigro A. Felix: *Modern Public Administration*, str. 173.

²⁰ Nigro, cit. delo, str. 174.

²¹ Galbraith Keneth John: *Nova industrijska država* (Prevod sa engleskog), 1970, Zagreb, str. 74.

²² J. D. Bross: *Prévision et décision rationnelle*, Paris, 1961, str. 22.

ljanja o filozofskoj bazi problema odluke, kakvom je on shvata. Ta definicija problema predpostavlja određeni način posmatranja realnog sveta. Postoje više načina i mogućnosti da se formuliše princip, od kojih je najprostiji onaj prema poslovi: postojanje kolača dokazuje se jedući ga. Drugim rečima po mišljenju autora, definitivno ocenjivanje ne može da se uspostavi na osnovu briljantne verbalne dokumentacije ili na osnovu saglasnosti apstraktnih principa, ni na osnovu predviđanja logike i matematičkih konstrukcija, već samo na osnovu rezultata dobijenih u realnom svetu. Nije uvek neophodno da se zaključci izvlače iz toga, ali u slučaju spora realni svet ima poslednju reč.

Zbog toga Gros smatra da je kao dokaz za ocenu svakog sistema postavka da li funkcioniše? Autor navodi Džona Djuia koji je ovu postavku iskazao na sledeći način:

„Pravi cilj spoznaje nalazi se u posledicama dirigovane akcije”.²³ Statistička odluka je, prema tome, izraz u jeziku nauke ovog pragmatičkog stava.

Autor smatra da nam pragmatični princip može da obezbedi zaštitu od specijalista. Ova zaštita je postala imperativna potreba, jer prema autoru, naša civilizacija postaje sve složenija, zbog čega postoji povećana potreba da se pribavi mišljenje specijalista pre donošenja odluka, koje treba da pogađaju interese većeg broja lica. Mi svakako ne možemo da dominiramo tehničkim aspektima ovih specijalista, ali možemo reći da li su posledice odluka saglasne ili ne sa našim željama.

Ako bi pak prihvatili apstraktna pravila koja bi mogla da interpretiraju samo specijalisti, došli bi u situaciju da se potčinimo dominaciji specijalista. Ova dominacija bila je strašna u prošlosti i u toliko ona može biti opasna danas.

Ako insistiramo na tome da zahtevi specijalista budu ocenjivani prema pragmatičkom principu, mi smo u stanju, bez tehničkog poznavanja u njihovom domenu intervencije, da odaberemo naše savetnike i da dobijemo garanciju protiv šarlatana bez skrupula koji žive od principa prema kome treba verovati na reč, kada se radi o onome što se ne može razumeti. Na ovaj način se takođe zaštićujemo od „časnih fanatika” još opasnijih, koji smatraju da su u pravu zato što oni imaju posebno osećanje istine.

Autor smatra da treba prihvatiti sa simpatijom pragmatički princip zato što je taj princip po njemu saglasan sa vrednostima demokratije i individualizmom. On se suprotstavlja tiraniji, intelektualnoj ili tiraniji druge vrste.

Pri tome autor ukazuje na izvesne opreznosti koje treba imati u vidu prilikom interpretacije pomenutog principa (principa o realnom svetu). Ovaj princip predpostavlja da individua ima jednu skalu vrednosti, tako da ona može da razlikuje prijatna i neprijatna osećanja. Šta više, individua je obdarena memorijom i može da upoređuje stečena iskustva u različitim trenucima. To je takvo iskustvo koje je situirano u vremenu, koje autor naziva „situacija u realnom svetu”. Pragmatični princip zahteva da se upoređuje grupa situacija sa drugom grupom.

²³ John Dewey: *The Quest for certainty*; G. P. Putnam's Sons, New-York, 1935 (prema Bross-u, str. 23).

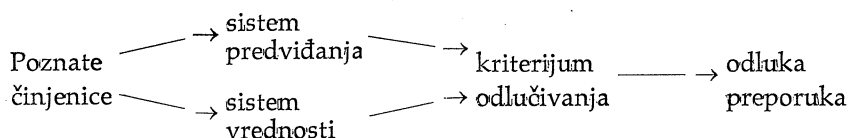
Ako je iskustvo jedne individue nedovoljno, može se poslužiti iskustvom drugih da bi se procenili rezultati jednog intelektualnog ili teorijskog sistema. Primena principa predpostavlja da ono što je imalo uspeha u prošlosti, nastavlja da postiže uspehe i u budućnosti. Ova predpostavka, koja svakako ne predstavlja određenu garanciju, može biti opravdana pragmatičkim principom.

Neposredna posledica pragmatičkog principa sastoji se u tome, da treba da napustimo apsolutne ocene. Na taj način predlog ne može biti smatran istinitim ili lažnim u uskom, striktnom smislu; jedna situacija nije naprosto dobra niti loša i jedna radnja nije korektna ili pogrešna u apsolutnom smislu. Naprotiv, mi moramo misliti izrazom relativnog stepena, relativne skale.

Na kraju autor smatra da se proces donošenja odluke može opisati terminima funkcionisanja mašine. Određene informacije ulaze u mašinu; plan akcije predviđanja izlazi iz mašine. Mehanizam se sastoji iz tri elementa. Sistem predviđanja uspostavlja buduće moguće situacije; sistem procene dopušta da se koriste vrednosti u sporu; sistem izbora omogućava da se vrši evaluacija jednog u odnosu na drugi od dva prethodna elementa i da se izvrši izbor odgovarajuće akcije.

Pragmatički princip predstavlja bazu koncepcije i procene mehanizma odluke.

Prema J.D. Bross-u proces odlučivanja može se predstaviti sledećom formulom:

(J. D. Bross: Design for decision, franc. izdanje: Prévission et décision rationnelle, DUNOD, Paris, 1961., str. 22)

3. Sve izložene definicije o pojmu odlučivanja više manje operišu sa istim ili sličnim elementima, tj. prema mnogim definicijama proces odlučivanja mora da prođe kroz određene faze. Uglavnom sve definicije polaze od činjenice, da se pre donošenja odluke moraju odrediti ciljevi i zadaci koji treba da budu ostvareni donošenjem odluke. Pri tome se može odrediti prioritet tih ciljeva. Posle toga se pristupa ispitivanju preduzimanja akcije. Pri određivanju akcije treba sagledati više mogućnosti, to jest više mogućih alternativnih pravaca akcije. Istovremeno treba prikupljati i informacije o svakoj od mogućih alternativa, tako da se može sagledati kod svake od mogućih alternativa i prednosti i nedostaci. Prilikom ispitivanja alternativnih pravaca akcije svakako da će se ustanoviti da postoje izvesne povoljnije i nepovoljnije alternative. Stoga je vrlo važno da se ukaže naročito na onu alternativu ili ako ih ima više na one alternative, koje su naročito povoljne i razume se potrebno bi bilo da se da i obrazloženje pozitivnih i negativnih karakteristika kod svake od pojedinih alternativa. Naročito trebalo bi ukazati na prednosti one alternative odnosno onih alternativa za koje se smatra da su najpovoljnije.

Posle toga došao bi proces odabiranja jedne od alternativa, koja se pokazuje najoptimalnijom za organizaciju u datom trenutku. Svakako da

ova faza zavisi neposredno od prethodne faze, jer da bi se moglo odabrati jedna od najoptimalnijih alternativa potrebno je da se imaju detaljne informacije o svim mogućim alternativnim pravcima akcije.

Pošto je odlučeno da se izvrši izbor jedne od najoptimalnijih alternativa kojom mogu da se na najcelishodniji i efikasniji način ostvare ciljevi koji su postavljeni u datom trenutku pred organizaciju pristupa se daljem razrađivanju i formulisanju odluke. Pri tome je važno ukazati na činjenicu, da odluka treba da bude razrađena i formulisana tako, da subjekti koji su dužni i ovlašćeni da realizuju odluku, mogu bez teškoće da pristupe realizaciji odnosno ostvarivanju i primeni odluke.

Iako možda faza o kojoj ćemo sada govoriti ne spada neposredno u proces donošenja odluke, ipak čini nam se da ona predstavlja jedinstvo sa tim procesom. Naime posle početka ostvarivanja odluke koja je doneta nakon izvesnog perioda, treba da ovlašćeni subjekti izvrše i ocenjivanje rezultata akcije koje su usledile na osnovu donete prethodne odluke, a ovo u cilju da se obezbede novi zadaci za organizaciju. Prema tome, vrlo je važno za ocenjivanje činjenice da li je doneta odluka povoljna ili ne, da se izvrši ocenjivanje rezultata prošlih akcija koje su usledile na osnovu donete odluke, to jest koje su preduzete radi realizacije donete odluke.

Pokušali smo da ovde iznesemo najvažnije faze kroz koje bi trebalo da prolazi proces donošenja odluka. Treba, međutim, ukazati na teškoće na koje će se svakako nailaziti pri donošenju odluka. Faze kroz koje prolazi pomenuti proces su nesumnjivo jasne i određene, ali pri svem tome pojedini elementi iz tih faza nisu dovoljno određeni.

Tako, na primer, treba nastojati da cilj bude što potpunije i što jasnije formulisan. Međutim, u praksi pri određivanju ciljeva se nailazi na prilične teškoće, s obzirom da često cilj sadrži pored racionalne i iracionalne elemente. Zbog toga je vrlo važno za donosioca odluke da pred sobom ima jasno postavljeni cilj i to cilj koji zaista može i realno biti ostvaren. Stoga treba nastojati, da se uklone sve moguće iracionalne komponente, koje bi mogle da prate jedan postavljeni cilj.

Pri ispitivanju mogućih alternativa putem kojih će moći da se realizuje cilj treba nastojati da se svakako sagledaju posledice svih mogućih alternativnih pravaca akcije. Međutim, pri razmatranju mogućih alternativnih akcija i sagledavanju njihovih posledica naići će se svakako na velike teškoće. Ističe se da se u pojedinim slučajevima može naići na bezbroj mogućih alternativa i da bi sagledavanje posledica svih tih mogućih alternativa oduzelo toliko vremena, da i akcija koja bi docnije bila preduzeta ne bi imala više nikakvog smisla, te bi ili takva akcija izostala ili bi se mogla preduzeti posle neizvesno određenog vremena. Zbog toga pri odabiranju mogućih alternativnih pravaca akcija treba da se vodi računa o tome da se rasmotre one alternative, koje prema našem iskustvu mogu da dođu u obzir da se i ostvare. Svakako da pri ispitivanju mogućih alternativnih pravaca akcije treba koristiti i rezultate naučnog rada, temeljnih razmišljanja o mogućnosti realizacije svake pojedine alternative i td.

Odabiranje najpovoljnije alternative ne znači da će se dobiti i najoptimalniji rezultati, jer rezultati i posledice treba tek da dođu posle realizacije i ostvarivanja odabrane najoptimalnije alternativne akcije. Prema

tome, rezultati zavise i od onih subjekata koji treba da pristupa realizaciji najoptimalnije odabrane alternativne akcije. Zbog toga je, kao što smo istakli, najpre potrebno da se odabere ona alternativa koja se može u praksi i realizovati, a kojom može da se najbolje postigne postavljeni cilj, a s druge strane treba nastojati da i subjekti koji su preduzeli akcije za ostvarivanje i realizovanje odabrane alternative, te akcije preduzimaju pravilno i u odgovarajuće vreme.

Prema tome, uspeh jedne donete odluke zavisi od mnogih okolnosti, zbog čega treba unapred otkloniti greške koje mogu da nastanu u procesu donošenja odluke.

Rezultati u vezi sa donetom odlukom svakako da će zavisiti od činjenice, da li je pri odabiranju mogućih alternativnih akcija odabrana ona alternativa koja je i najoptimalnija. Svakako da će ostvarivanje ciljeva zavisiti i od onog subjekta koji je ovlašćen da izvrši izbor između više mogućih alternativnih pravaca akcije, to jest od subjekta koji je ovlašćen da donese odluku. Može se desiti da taj subjekt ne bude u mogućnosti i u stanju da izabere najoptimalniju alternativu. Zbog toga u vezi sa donošenjem odluke i vršenjem izbora između više mogućih alternativa treba nastojati da se uzmu u obzir najpre svi oni racionalni elementi koji su nesumnjivo prisutni pri donošenju odluke; treba nastojati da se ti racionalni elementi u što većoj meri maksimiziraju, te da se na taj način odluka približi onoj situaciji koja treba da predstavlja optimalne rezultate za datu organizaciju.

III ODNOS IZMEĐU ORGANA UPRAVLJANJA I IZVRŠNIH ORGANA RADNE ORGANIZACIJE U VEZI SA DONOŠENJEM ODLUKA

1. Pokušali smo da iznesemo neka od savremenih shvatanja o pojmu i procesu odlučivanja. Izneta mišljenja o tome ukazuju na svu složenost problema odlučivanja i donošenja odgovarajućih najpravilnijih, najcelishodnijih i najoptimalnijih odluka. Izneta mišljenja ukazuju na potrebu da se u procesu odlučivanja primene savremeni metodi, pored ostaloga i matematički metod, a isto tako i primena elemenata sociologije, psihologije i drugih nauka. Sve to ukazuje na činjenicu da u procesu pripremanja odgovarajućih odluka moraju da učestvuju stručnjaci koji veoma dobro poznaju materiju u okviru koje treba da se donesu i odgovarajuće odluke. Složeni proces donošenja odluka, prema tome, nužno zahteva veoma temeljnu prethodnu pripremu, kako bi sama odluka mogla da zadovolji najoptimalnije interese i da na najbolji način reši pitanja koja se pored subjekta, koji treba da donese odluku, u datom trenutku postavljaju. Ovo pitanje procesa odlučivanja naročito je važno za odnos između funkcije upravljanja i funkcije rukovođenja, tj. naročito je važno za pitanje razgraničenja između radničkog saveta kao najvažnijeg organa radne organizacije kome je poverena prema Ustavu (Amandman XV) funkcija donošenja osnovnih odluka i izvršnih organa, kao predstavnika tehnostrukture kojima je poverena funkcija organizovanja izvršenja i sprovođenja osnovnih odluka i utvrđene politike, kao i funkcija rukovođenja.

2. Poznato je da se na zapadu, u kapitalističkoj privredi, ističe značaj tehnostrukture u privredi i da se stoga i u našoj javnosti, odnosno struč-

noj literaturi mogu povremeno naći pojedini stavovi koji isticanjem značaja tehnostrukture u preduzećima samim tim umanjuju, pa možda i negiraju radničko samoupravljanje. U vezi sa značajem tehnostrukture u preduzećima kod nas vrše se pokušaji da se ukaže na činjenicu da savremena proizvodnja sa razvijenom tehničkom osnovom umanjuje mogućnost da učesnici u toj proizvodnji mogu i bitno uticati na rezultate rada.²⁴ Ističe se da će ova karakteristika dolaziti sve više do izražaja, a naročito sa razvojem automatizacije. Predviđa se, na primer, da će za desetak godina moći da se u većem broju organizuju potpuno automatizovane fabrike koje će moći da proizvode i da se u izvesnim granicama same održavaju i popravljaju, bez neposrednog učešća radnika. Poznato je, na primer, da su danas savremene rafinerije nafte skoro potpuno automatizirane, da je u električnim centralama zaposlen vrlo mali broj radnika, i td. Zbog toga se ističe da u savremeno organizovanoj proizvodnji vrlo važnu ulogu imaju naučno-tehnička priprema i organizacija rada, pa prema tome doprinos radnika u neposrednoj proizvodnji nije veliki. Zbog toga zastupnici tehnostrukture ističu, da u takvim uslovima moderne savremene proizvodnje samoupravljanje gubi značaj, jer ono može da odgovara nižem stupnju mehanizacije, ali ne i automatizovanoj proizvodnji odnosno visoko mehanizovanoj proizvodnji, s obzirom da takva proizvodnja zahteva i odgovarajuće oblike upravljanja.

U tako organizovanom savremenom preduzeću radnici moraju da se povinuju pravilima koje nameće naučno-tehnička razvijena proizvodnja, pa prema tome oni su dužni da se pridržavaju onih pravila koje propisuje sam tehničko-tehnološki proces odnosno moraju da se pridržavaju standarda koje nameće sam rad u savremeno organizovanoj proizvodnji. U ovakvim uslovima savremene proizvodnje, ističe se od strane tehnostrukture, da radničko samoupravljanje može samo da poremeti standard i normative koje nameće savremena tehnologija, da oteža rad u vezi sa naučno-tehničkim pripremanjima i samim tim i funkcionisanje odgovarajućih tehnoloških sistema koji zahtevaju radnu disciplinu, poštovanje autoriteta rukovodilaca i nadležnosti i ovlašćenja predstavnika tehnostrukture.

Do naročitih promena će morati nužno da dođe, prema mišljenju pojedinih autora, u automatizovanoj ili bar sada u visokomehanizovanoj proizvodnji, s obzirom da će takva proizvodnja zahtevati veoma usku specijalizaciju radnika, pa šta više za izvestan broj radnih mesta moći će da budu angažovani radnici bez posebnog prethodnog tehničkog obrazovanja. Prema tome, u takvoj visokomehanizovanoj i automatizovanoj proizvodnji radne funkcije i tehničko obrazovanje izvesnog broja radnika biće bez nekog naročitog značaja, pa prema tome zaključuje se, nije potrebno ni posebno nastojati da se radne funkcije takvih radnika obogate sadržinom. Ono što je važno u takvoj proizvodnji to je, da se radnicima obezbede odgovarajući lični dohoci i da se postigne optimalna racionalizacija rada i maksimalna ekonomska efikasnost. U takvim uslovima savremene proizvodnje odlučujuće je učešće tehnostrukture, koja će moći

²⁴ Dr Z. Vidaković: Radničko samoupravljanje u uslovima savremenog naučnog i tehnološkog razvitka („Naše teme“ br. 5/69), Vidi i članak: Razvoj odnosa između racionalne i društveno-vrednosne komponente rukovođenja u samoupravnom društvu u knjizi (Organizacija rada u samoupravnim odnosima, Zagreb, 1970).

da, vodeći računa o interesima radnika, racionalno raspolaže radom najvećeg broja radnika angažovanih u proizvodnji.

Polazeći od činjenice da visokomehanizovana i automatizovana proizvodnja zahteva isto tako angažovanje visokokvalifikovanih specijalista i dobro obučених menadžera i rukovodilaca, to samim tim ovakva proizvodnja nameće posebno priznavanje ovlašćenja ovom kadru u preduzeću, koje u stvari ima položaj organizatora. Radničko samoupravljanje koje bi priznavalo ista prava svim radnicima, bez obzira na njihov uticaj i njihovu ulogu u savremeno organizovanoj proizvodnji, moglo bi da umanji ulogu stručnjaka i da nepovoljno utiče na naučno tehničko unapređivanje proizvodnje. U ovakvim uslovima organizovanja savremene proizvodnje radničko samoupravljanje moglo bi da izazove i loše međuljudske odnose, jer se mogu produbljivati razlike između nekvalifikovanih radnika i visokokvalifikovanih specijalista koji učestvuju u modernoj proizvodnji. Moderno organizovana proizvodnja ne trpi donošenje kompromisnih odluka a do kojih se nužno dolazi u procesu radničkog samoupravljanja, koje po pravilu predstavljaju rezultante između grupnih i pojedinačnih interesa, već takva organizovana proizvodnja zahteva da se tehno struktura prilikom donošenja odluka rukovodi onim kriterijumima, koje sama tehnologija rada nužno nameće.

Zbog navedenih razloga tehno struktura dalje ističe, da donošenje odluka u tako razvijenoj savremeno-organizovanoj proizvodnji predstavlja proces stručnog rada, pa stoga i donošenje odluka treba da se poveri stručnim organima, stručnim rukovodiocima a ne organima radničkog samoupravljanja, s obzirom da radnici koji bi učestvovali u organima upravljanja nisu dovoljno stručni da bi mogli da donose važne i kompetentne odluke. Donošenje odluka, ističe se, sve više postaje stvar rutine, s obzirom da se pri donošenju odluka primenjuju odgovarajući statistički i matematički metodi, da se koriste elektronski računari, da se pri tome primenjuju druge tehničke metode pomoću kojih se nužno dolazi i do odgovarajućih odluka, što znači da se radničko samoupravljanje, to jest donošenje odluke od strane organa upravljanja radne organizacije pokazuje suvišnim, jer ono bi moglo imati značaja jedino radi izvesnog političkog usklađivanja drugih interesa a takvo usklađivanje moderna tehnologija odnosno primena savremenih metoda, naročito pri donošenju odluka, pokazuje suvišnim.

Neki predstavnici tehno strukture naročito smatraju da je nemoguće da se usaglasi neposredno odlučivanje u osnovnim organizacijama udruženog rada sa zahtevima savremene tehnologije i savremene visokomehanizovane i automatizovane proizvodnje, jer se na taj način vrši nepotrebna decentralizacija što dovodi do dezintegracije proizvodnih celina, a što se sve suprotstavlja, kao što smo naglasili, procesu koji nameće savremena tehnologija rada. Naime, ističe se, da savremena visokomehanizovana i automatizovana proizvodnja istovremeno zahteva i koncentraciju ekonomskih efekativa i centralizaciju odlučivanja, pa prema tome, spuštanje neposrednog odlučivanja na niže centre, je nespojivo sa savremenom organizacijom rada. Decentralizacija ekonomskog odlučivanja može da dođe u sukob sa savremenom organizacijom rada, s obzirom da savremena organizacija rada nužno zahteva velike serije i koncentraciju odnosno centralizaciju odlučivanja i td.

Dalje, tehnostuktura isto tako ističe, da radničko samoupravljanje može da ometa stvaranje velikih sistema, pa samim tim i proces integracije, jer po njima radničko samoupravljanje može da pogoduje samo razvijanju užih regionalnih interesa, interesa grupa proizvođača koji nužno dolaze u suprotnost sa interesima velikih tehničkih sistema koji se razvijaju nezavisno od interesa pojedinih grupa proizvođača, već koji teže da razviju savremenu tehnologiju i da postignu najoptimalniju proizvodnju. Zbog toga predstavnici tehnostrukture smatraju, da radničko samoupravljanje treba da se dalje razvija tako, da uskladi sa potrebama visokomehanizovane i automatizovane proizvodnje i da dobije prema tome prednost racionalno društveno upravljanje, u kome će dolaziti do izražaja naročito uloga organizatora proizvodnje na različitim nivoima u odgovarajućoj organizaciji.

3. Navedeni stavovi i argumenti koje ističu neki predstavnici tehnostrukture u vezi sa daljim razvojem savremene proizvodnje u stvari imaju za cilj da radničko samoupravljanje zamene odgovarajućim oblicima tehnokratskog upravljanja. Izneti stavovi mogu možda naići i na odobravanje od strane izvesnih skupina sa birokratsko-centralističkim u tehnokratskim težnjama, to jest može naići na odobravanje kod onih struktura, koje se odvojene od proizvođača.

Jer tehnokratija predstavlja u stvari takvu pojavu, gde se predstavnici tehnostrukture pojavljuju sa težnjom, pa šta više i sa konkretnom akcijom, za eksproprijacijom i uzurpiranjem samoupravljačkih prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. Stoga je svakako nužno povući razliku između napora onih rukovodilaca čiji organizatorski rad doprinosi razvoju radne organizacije i težnje drugih da iz vlaste radnike u korišćenju njihovih neposrednih samoupravljačkih prava.

Da bi se mogla ispitati pravilnost navedenih stavova koje zastupaju neki predstavnici tehnostrukture u radnim organizacijama, potrebno je sagledati kakve posledice nastaju uvođenjem visokomehanizovane, a naročito automehanizovane proizvodnje.

4. Ističe se da razvijeno industrijsko društvo teži ka osvajanju potpuno automatizovanih fabrika, to jest takvih fabrika koje će moći da proizvode potpuno automatizovano i da se u izvesnim granicama i same održavaju a bez neposrednog učešća radnika. Iako ovakve fabrike još nisu potpuno realizovane, smatra se da će možda za desetak godina moći da budu i konstruisane takve skoro potpuno automatizovane fabrike.²⁵

Smatra se da će u fabrikama koje su organizovane na principu visokomehanizovane i automehanizovane proizvodnje radne jedinice, u kojima se obavljaju upravni poslovi i u kojima se vrši proizvodnja, biti sve sličnije jedne drugima. Ovo zbog toga, što se već danas u pojedinim zemljama u upravnim jedinicama primenjuju savremena tehnička sredstva, a u buduću će primena elektronskih računara u upravnim jedinicama dolaziti još više do izražaja, što znači da će u buduću samo manja grupa stručnjaka moći da putem elektronskih računara upravlja velikim sistemom za obradu informacija. S druge strane, isto tako u radnim jedinicama u kojima će se obavljati proizvodnja, biće zaposlena manja grupa

²⁵ Dr Milan Mesarović, članak u knjizi: Organizacija rada u samoupravnim odnosima, Zagreb, 1970.

specijalista i visokih stručnjaka, koji će moći da upravljaju visokomehanizovanom odnosno automatizovanom proizvodnjom.

Prema tome, sam razvoj i usavršavanje načina proizvodnje utiće nesumnjivo i na organizaciju kako upravnih, tako i proizvodnih radnih jedinica. U takvoj proizvodnji sve više dolazi do integracije svih ljudskih delatnosti, to jest ostvarivaće se koordinacija i kooperacija svih odgovarajućih ljudskih delatnosti koje su potrebne da upravljaju naročito takvom automatizovanom proizvodnjom. Smatra se da će uvođenje automatizirane proizvodnje imati neposrednog odraza i na organizacionu strukturu radne organizacije, s obzirom na činjenicu da je u dosadašnjoj organizaciji, koja se zasniva na mehaniziranoj proizvodnji kao osnovni princip bio hirijarhijska organizaciona struktura u kojoj je postojao odnos nadređenosti i podređenosti. Šta više na zapadu, u kapitalističkim privredama, moglo se zapaziti, da su jedinice u kojima se obavljao administrativni i upravni rad imale superiorniji položaj u odnosu na proizvodne radne jedinice. Međutim, smatra se da će u savremeno organizovanoj automatizovanoj fabrici takva organizacija morati da iščezne i da se umesto vertikalnih veza razviju odgovarajući horizontalni i dijagonalni odnosi između pojedinih radnih jedinica odnosno ljudi zaposlenih u njima.²⁶ U vezi sa ovim promenama izmeniće se i funkcija poslovođe koji će morati da u većoj meri razvija takozvane horizontalne i dijagonalne veze i da sve više dobije ulogu organizatora i koordinatora rada odgovarajuće radne grupe, a izgubiće se njegova uloga kontrolora i vršenja pritiska nad radnicima da ulažu veći napor odnosno da ostvaruju veću proizvodnju. Ovo zbog toga, što će u fabrikama o kojima je reč, rad biti potpuno automatiziran.

Promena organizacione strukture unutar automatizovane fabrike dovešće i do promene u upravljanju radnom organizacijom, s obzirom da će izgubiti važnost i upravljačka hierarhija takozvanog vertikalnog tipa. Navedene promene samim tim će izmeniti ranije hijerarhijske odnose koji su postojali između radnih jedinica, pa i samih pojedinih struktura radnika i zameniće se odgovarajućim odnosima saradnje, koordinacije, kooperacije, solidarnosti i sl. No isto tako će postepeno nestajati i razlike koje su ranije postojale između inženjera, tehničara, upravnih službenika i stručnjaka s jedne strane, odnosno stručnih radnika sa druge strane, a sve će to dalje voditi ka odgovarajućoj integraciji svih radnih ljudi zaposlenih u takvom automatizovanom preduzeću.

Treba, međutim zapaziti da u kapitalističkom preduzeću ipak nije moguće da se potpuno ostvare navedeni ciljevi zbog toga, što postoji sukob između kapitalističke svojine nad sredstvima za proizvodnju odnosno nad preduzećem i automatizovane tehnologije proizvodnje i upravljanja. Prema tome, u odnosima gde postoji privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju privatni vlasnik svakako da ima za osnovni cilj da ostvari maksimalni profit i da iznajmi odgovarajuću radnu snagu, a s druge strane kao što smo istakli, sama automatizirana proizvodnja će nametati postepeno gubljenje razlike između inženjera i radnika odnosno između fizičkog i intelektualnog rada i takva proizvodnja zahtevaće odgovarajuću integriranost između svih struktura radnika zaposlenih u potpuno automatizovanoj fabrici.

U automatiziranoj proizvodnji biće takođe primenjeni elektronski računari za pribavljanje informacija svih vrsta, tako da će moći da

pruže sve potrebne podatke odgovarajućim službama za donošenje pravilnih i svrsishodnih odluka. Elektronski računari, kao što je poznato, već sada omogućavaju brzo, sistematsko i ažurno prikupljanje svih informacija koje su potrebne kako centrali preduzeća tako i svim radnim jedinicama za donošenje odgovarajućih odluka. Narочito će doći do izražaja potreba, da se na nivou preduzeća vrši centralna obrada prikupljenih informacija, analiza tih informacija i to putem odgovarajućih elektronskih računara. U vezi sa primenom elektronskih računara za prikupljanje informacija postavlja se i pitanje, da li treba ići na centralizaciju ili decentralizaciju odlučivanja. Jer, naročito zagovornici velikih sistema, ranije su smatrali da centralizacija odlučivanja predstavlja daleko efikasnije sredstvo u velikim sistemima za pravilno i efikasno upravljanje tim velikim sistemima. Međutim, ističe se da primena elektronskih računara omogućava i drukčije odlučivanje, to jest omogućava da se primeni i decentralizirano odlučivanje, to jest da se odlučivanje decentralizuje na odgovarajuće radne jedinice.²⁷ Prema tome, smatra se da će primena elektronskih računara omogućiti i decentralizovano odlučivanje, a ovo naročito zbog toga što se putem elektronskih računara omogućuje vrlo brz priliv poslovnih informacija iz svih radnih jedinica pa i najudaljenijih radnih jedinica preduzeća. Ranije se smatralo da veliki sistemi zahtevaju i centralizaciju upravljanja. Međutim, to je imalo za posledicu stvaranje glomazne i centralizirane administracije koja je u svom sastavu imala vrlo različite jedinice, a takva glomazna administracija je imala i niz slabosti. To se naročito odražavalo u sporom donošenju odluka, u gomilanju nerešenih problema jer ih je trebalo rešavati na jednom mestu, u tendenciji povećanja broja i obima naročito radnih jedinica administrativnog karaktera, a sve je to pak imalo za posledicu i povećanje broja službenika; veliki broj radnih jedinica pak imao je za posledicu i teškoću u koordinaciji rada, čime je slabila i integracija između pojedinih jedinica, pa i celog sistema; usled glomaznosti organizacije slabila je i odgovornost funkcionera i radnika; čitava organizacija je gubila u svojoj efikasnosti i inicijativi. Jer je inicijativa kod pojedinih radnih jedinica bila sputana centralnom organizacijom.

Nedostaci koje je na delu pokazala centralizirana organizacija privrede i u zapadnim zemljama imala je za posledicu, da se i u tim zemljama, to jest u kapitalističkoj privredi, sve više razvija princip i sistem decentralizacije upravljanja. U vezi sa ovakvom organizacijom naročito je zapaženo, da je znatno porasla inicijativa radnih jedinica i da su isto tako u daleko većoj meri mogle da se iskoriste sposobnosti ljudi u radnim jedinicama nego što je to bio ranije slučaj. S druge strane, veća inicijativa povlačila je i veću odgovornost radnika i funkcionera u radnim jedinicama, zbog čega su rezultati takve organizacije bili bolji.

Naročito kada je reč o automatizovanoj tehnologiji, koja će nužno uticati, kao što je već istaknuto, i na promenu organizacione strukture takve organizacije, odnosi između pojedinih radnih jedinica u automatizovanom preduzeću biće vrlo složeni ali isto tako to će dovesti i do inte-

²⁶ Ch. R. Walker: *Modern Technology and Civilization*, Mc Graw Hill Company, Inc. New York, 1962, str. 192—193 (cit. prema M. Mesariću, navedena studija, str. 69).

²⁷ M. Mesarić, cit. studija, str. 79.

gracije svih jedinica u jednu celinu, jer automatizovana fabrika u preduzeću neće moći da posluje bez ostvarivanja i odgovarajuće integracije svih sastavnih delova. Treba, međutim, istaći da će pojedini poslovi nužno morati da budu centralizirani, kao što je na primer obrada knjigovodstvenih podataka, statistika, kontrola kvaliteta, održavanje proizvodnje i td. Međutim, to ne znači da radne jedinice u sastavu automatizovanog preduzeća ne mogu imati i samostalnost u odlučivanju. Baš razvoj elektronskih računara omogućiće i decentralizaciju odlučivanja, to jest i odlučivanja na nivou pojedinih radnih jedinica. Ovo zbog toga što primena elektronskih računara u prikupljanju informacija može da omogući svim radnim jedinicama da dobiju brze i potpune informacije o čitavom preduzeću s jedne strane, odnosno s druge strane da dobiju potrebne informacije za donošenje odluka na nivou same radne jedinice. Prema tome, budući sistem prikupljanja informacija omogućava i decentralizaciju organizacija i decentralizirano upravljanje i odlučivanje, što će moći da doprinese efikasnijem radu čitavog preduzeća. No i pored činjenice da će se veliki broj odluka prepustiti radnim jedinicama, da ih one donose u okviru svojih nadležnosti, ipak će biti takvih poslova koji će morati da se rešavaju na nivou čitave organizacije, na nivou preduzeća, tako da će te odluke nužno morati da donose centralni organi upravljanja organizacije.

5. Sada se postavlja pitanje, kakav će uticaj imati uvođenje visokomehanizovane i automatizovane proizvodnje u našoj zemlji, odnosno kakav će odnos biti između automatizovane proizvodnje i radničkog samoupravljanja. Smatra se da se uvođenje automatizirane tehnologije može najuspešnije ostvariti u društvu u kome se ostvaruje radničko samoupravljanje, jer kao što smo videli, u zemljama sa kapitalističkim načinom proizvodnje dolazi u sukob privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju sa zahtevima nove automatizirane tehnologije proizvodnje i upravljanja, s obzirom da takva nova tehnologija proizvodnje i upravljanja zahteva decentralizaciju odlučivanja, ukidanje razlike između fizičkog i intelektualnog rada, omogućavanje da se radnim jedinicama da inicijativa, i da se istovremeno uspostavi njihova odgovornost i td. Prema tome, sistem radničkog samoupravljanja i društvenog upravljanja uopšte pospešuje i primenu visokomehanizovane odnosno automatizirane proizvodnje.

Socijalističko preduzeće predstavlja slobodnu asocijaciju radnih ljudi, koji radeći sredstvima reprodukciju u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i ravnopravno sa drugim radnim ljudima udruženog rada o svim poslovima društvene reprodukcije u uslovima i međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti ostvaruju svoj lični, materijalni i moralni interes i pravo da se koriste rezultatima svog rada i tekovinama opšteg materijalnog i društvenog progresa i na toj osnovi što potpunije zadovoljavaju svoje lične i društvene potrebe i da razvijaju svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti (Amandman XXI, tač. 1, st. 1). Prema tome, u socijalističkoj radnoj organizaciji radnici istovremeno vrše kako proizvođačke tako i upravljačke funkcije, što znači da se u izvesnom smislu vrši integracija ovih dveju funkcija u socijalističkoj radnoj organizaciji. Prednost samoupravljačkog društva u odnosu na kapitalistički način proizvodnje treba da se sastoji prema tome, s jedne strane u ostvarivanju veće efikasnosti ekonomskog karaktera, a s druge strane u povezivanju

rada sa sredstvima za proizvodnju, čime se stvaraju humani međuljudski odnosi i ostvaruje demokračičnost unutar same radne organizacije.

Kao što je već istaknuto, u novim ustavnim amandmanima došao je do izražaja princip samoupravljanja na najopštiji način, s obzirom da osnovnu ćeliju našeg samoupravnog društva predstavlja osnovna organizacija udruženog rada u sastavu radne organizacije. Prema tome, čitavo samoupravno društvo gradi se na temelju osnovne organizacije udruženog rada. Uspostavljanje osnovnih organizacija udruženog rada ima za cilj ostvarivanje i primenu principa neposrednog samoupravljanja, to jest omogućavanje radnicima osnovnih organizacija udruženog rada da neposredno učestvuju u upravljanju određenim poslovima osnovne organizacije udruženog rada odnosno čitave organizacije udruženog rada koja se sastoji od osnovnih organizacija udruženog rada. Ovako zamišljena i pozitivnim pravom uspostavljena unutrašnja organizacija radne organizacije ukazuje na razlikovanje socijalističke radne organizacije od kapitalističkog preduzeća, jer se socijalistička radna organizacija zasniva na sistemu ravnopravnih i autonomnih osnovnih organizacija udruženog rada koje su povezane u integriranu celinu, nasuprot kapitalističkom preduzeću koje se naročito odlikuje sistemom subordinacije proizvodnih jedinica direkcije, to jest jedinicama administrativnog karaktera. Primena nove strukture radne organizacije kakva proizilazi iz novih ustavnih amandmana (Amandmani XXI i XXII) osigurava svima radnicima u izvesnom smislu podjednako upravljačka prava, jer kao što smo istakli, sistem osnovnih organizacija udruženog rada omogućava svim radnim ljudima da neposredno upravljaju poslovima određene vrste unutar osnovne organizacije udruženog rada, pri čemu se takođe mora voditi računa i o usklađivanju pojedinačnih interesa na nivou čitave radne organizacije, pa i usklađivanju pojedinih interesa organizacije udruženog rada sa opštim, zajedničkim interesima, koji je princip takođe došao do izražaja u novim ustavnim amandmanima.

6. Novi principi sadržani u Ustavnim amandmanima (XX do XLII) koji uspostavljaju osnovne organizacije udruženog rada kao osnovne ćelije samoupravnog društva ukazuju i na činjenicu decentralizacije odlučivanja odnosno na činjenicu omogućavanja da se ostvaruje neposredno samoupravljanje u delovima radne organizacije, tj. u osnovnim organizacijama udruženog rada. Iako su novi ustavni amandmani omogućili vršenje decentralizacije odlučivanja, to jest distribuciju odlučivanja na pojedine delove radne organizacije, ipak ne bi se mogao doneti uopšteni zaključak, da sve odluke treba da se donose na nivou delova radne organizacije, tj. u okviru osnovnih organizacija udruženog rada. Stoji činjenica da sve odluke koje radna organizacija odnosno njeni delovi donose nisu podjednake važnosti i da se među njima može da izvrši i određena klasifikacija. Prema jednom mišljenju,²⁸ mogla bi se izvršiti klasifikacija odluka koje donose radne organizacije na sledeći način:

a) **Institucionalne odluke**, pod kojima se podrazumevaju takve odluke kojima se regulišu proizvodni i radni odnosi unutar radne organizacije, organizaciona struktura radne organizacije, organi samoupravljanja, sistem raspodele dohotka, sistematizacija, radnih mesta, radni odnosi

²⁸ M. Mesarić, cit. studija, str. 88.

i td. Odluke o kojima je ovde reč nesumnjivo interesuju sve radnike radne zajednice, jer se njima regulišu društveni, proizvodni radni odnosi u radnoj organizaciji, zbog čega i njihovo donošenje treba da se poveri odgovarajućim radnim zajednicama radne organizacije, to jest radnim zajednicama osnovnih organizacija udruženog rada, odnosno radnoj zajednici čitave radne organizacije odnosno predstavnicima radne zajednice (savetu osnovne organizacije udruženog rada odnosno radničkom savetu ili drugom organu upravljanja).

b) **Osnovne, tj. strateške razvojne i poslovne odluke**, pod kojima se podrazumevaju takve odluke kojima se utvrđuju osnovni ciljevi i kriterijumi za dalji razvoj radne organizacije, odluke kojima se utvrđuje razvojna i poslovna politika radne organizacije (preduzeća), kojima se prema tome uspostavlja smer sadašnje i buduće delatnosti radne organizacije. Svakako da u ovu vrstu odluka prvenstveno spadaju planovi i programi preduzeća kao što su dugoročni, srednjoročni, godišnji i drugi planovi i programi. I ova vrsta odluka svakako da neposredno interesuje članove radne zajednice, ma da to interesovanje ima više globalni karakter u odnosu na prvu vrstu odluka, koje zaista neposrednije pogađaju interese svih članova radne zajednice. S obzirom na važnost odluka ove druge kategorije i s obzirom na činjenicu da takođe i one neposredno zadiru u interese članova radne zajednice radne organizacije, smatra se da bi i donošenje ovih odluka trebalo što više približiti članovima radne zajednice, to jest da se omogući da se te odluke donose bilo neposrednim učesćem svih članova radne zajednice odnosno da ih donosi organ upravljanja koji je radna zajednica sama izabrala. Ukoliko nije moguće da se donošenje ovih odluka poveri čitavoj radnoj zajednici, svakako da bi bilo nužno da se o svim tim odlukama pre njihovog donošenja izjasne članovi radne zajednice, da im se omogući da stave svoje primedbe kako bi zaista te odluke mogle da odražavaju interese svih članova radne zajednice.

c) Treću kategoriju odluka činile bi takozvane **instrumentalne, operativne odluke** pod kojima se podrazumevaju odluke koje se donose u cilju utvrđivanja metoda i sredstava za ostvarivanje ciljeva koji su utvrđeni osnovnim to jest strateškim razvojnim i poslovnim odlukama. Prema tome, odlukama ove vrste treba da se dalje razrade elementi iz osnovnih odluka kojima je utvrđena poslovna i razvojna politika, a sve to zahteva od subjekata koji donose te odluke da raspolažu određenim stručnim, profesionalnim znanjem i da budu veoma dobro informisani o svim elementima na osnovu kojih treba donositi takve odluke. Donošenje ove treće vrste odluka je svakako važno jer bez takvih odluka ne bi mogle uspešno da se realizuju i ostvare ni osnovne, strateške, razvojne i poslovne odluke. Međutim, pri donošenju ove vrste odluka treba obratiti pažnju na to da se te odluke donose u okviru i u granicama osnovnih, strateških razvojnih i poslovnih odluka i da je stoga potrebno da se vrši kontrola nad donošenjem tih odluka kako se tim odlukama ne bi izašlo van granica utvrđenih pomenutim osnovnim odlukama. Prema tome, ova vrsta odluka ne predstavlja samostalne odluke, već one su određene i determinisane drugom vrstom odluka, zbog čega one moraju nastojati da na najbolji mogući način sprovedu i oživotvore postavke iz osnovnih odluka. S obzirom da se za donošenje ovih odluka traži posebna stručnost i dobra informisanost smatra se da bi donošenje ovih odluka trebalo staviti u nadležnost izvršnih organa (bilo

kolegijalnog ili inokosnog izvršnog organa), koji svakako mogu da pri donošenju tih odluka koriste stručnjake odgovarajućeg profila u radnoj organizaciji. Donošenje ovakvih odluka svakako treba da bude pod nadzorom radne zajednice, odnosno radničkog saveta ili drugog posebno u tu svrhu ustanovljenog organa.

d) Četvrtu kategoriju odluka činile bi **tehničke, rutinske odluke** koje se donose na odgovarajući standardni način i prema pravilima koja su unapred propisana. Prema tome, postavke na kojima se zasnivaju ove odluke su unapred određene i njihove posledice su ograničene i takođe unapred predviđene. U ovu kategoriju odluka spada, na primer, donošenje odluka u vezi sa određivanjem specifikacija proizvedene robe, nabavka opreme i sirovina, određivanje količina zaliha koje treba da najoptimalnije zadovolje potrebe radne organizacije, uređivanje unutrašnjeg transporta odnosno transporta gotovih roba i sirovina i td. Za donošenje ovakvih odluka svakako se traži odgovarajuće specijalizirano i stručno znanje i iskustvo, zbog čega se donošenje odluka ove vrste nalazi u nadležnosti odgovarajućih stručnih službi u radnoj organizaciji.

7. Donošenje svih napred označenih kategorija odluka nesumnjivo je od važnosti za pravilan rada i razvoj radne organizacije. Pri svem tom nam se čini, da iz okvira navedenih kategorija odluka mogu da se izdvoje odluke koje spadaju u drugu kategoriju, tj. takozvane strateške razvojne i poslovne odluke, odluke kojima se utvrđuje razvojna i poslovna politika radne organizacije. Već smo istakli da donošenje ove vrste odluka treba po mogućstvu da se što više približi članovima radne zajednice, pa ukoliko se radi o osnovnoj organizaciji udruženog rada manjeg obima, te odluke mogla bi i čitava radna zajednica neposredno da donosi, a ukoliko se radi o čitavoj radnoj organizaciji, u tom slučaju donošenje ovih odluka moralo bi da se poveri organu upravljanja (radničkom savetu radne organizacije). Međutim, u vezi sa donošenjem odluka ove vrste postavlja se pitanje kako i na koji način članovi radničkog saveta, s obzirom na njihov heterogeni sastav, mogu da budu upoznati sa svim elementima potrebnim za donošenje pravilnih i najoptimalnijih strateških razvojnih i poslovnih odluka. Prilikom donošenja ove vrste odluka, čini se, da je od naročitog značaja odnos između organa upravljanja radne organizacije i izvršnih organa odgovarajuće radne organizacije. Ovo naročito zbog toga, što se pri donošenju ovih odluka mora imati u vidu činjenica da članovi radničkog saveta koji su izabrani iz svih redova članova radne zajednice i svih radnih jedinica odgovarajuće radne organizacije nisu u stanju da sa potpunim stručnim poznavanjem ulaze u sve detaljne pojedinosti poslovne i razvojne politike koju treba utvrditi. Svakako da prilikom donošenja odluka te vrste najveći deo posla i odgovornosti pada na direktora, na stručni aparat radne organizacije, kao i na kolegijalni izvršni organ radne organizacije. Prema tome, u vezi sa donošenjem odluka ove vrste vrlo je važno da se ima u vidu obaveza izvršnih organa radne organizacije da pripreme dobro obrazložene informativne predloge za donošenje odluka ove vrste. Predlozi odluka ove vrste koje podnose izvršni organi radne organizacije ne bi trebalo da imaju karakter konačne i definitivne odluke. Trebalo bi predvideti obavezu za izvršne organe radne organizacije da radničkom savetu podnesu dva ili više alternativna predloga, uz ukazivanje na prednosti i nedostatke sva-

kog od tih predloga. Na taj način radnički savet bi mogao da se odluči za jedan od alternativnih predloga, ali time se izvršni organi ne lišavaju odgovornosti za podnete predloge, jer oni moraju da stoje iza svih tih podnetih predloga.

Na taj način, s jedne strane dolazi do izražaja uloga stručnih kadrova, koji na osnovu tehnoloških, ekonomskih, tehničkih, socioloških, pravnih i drugih proučavanja podnose obrazložene predloge odluka ove vrste uz punu svoju odgovornost, odnosno s druge strane, uloga radničkog saveta kao organa upravljanja koji donosi osnovne i strateške odluke, s obzirom da radnički savet svojom odlukom treba da utvrdi razvojnu i poslovnu politiku radne organizacije.

Podnošenje predloga u vidu više alternativa za donošenje odluka ove vrste istovremeno mora da angažuje i odgovornost izvršnih organa radne organizacije, što znači da izvršni organi radne zajednice ne bi mogli, niti bi to bilo pravilno da se zaklanjaju za odluku radničkog saveta, koja je doneta na osnovu njihovih predloga i koji bi trebalo da na osnovu dobro obrazloženih svih alternativnih predloga da izabere jednu od onih alternativa, za koju radnički savet smatra da će najoptimalnije da zadovolji interese i potrebe radne organizacije.

Pri davanju alternativnih predloga za donošenje odluka ove vrste izvršni organi će morati da koriste savremena sredstva informacije, pri čemu se imaju u vidu i elektronski računari i da na osnovu naučno utvrđenih činjenica ukažu na sve prednosti i nedostatke svake od pojedinih alternativa. Pri davanju većeg broja alternativa bilo bi korisno i celishodno da izvršni organi radne organizacije ukažu na onu alternativu koja je po njihovom mišljenju i najoptimalnija, najefikasnija i najcelishodnija. Ukoliko bi radnički savet prihvatio onu alternativu za koju se zalažu izvršni organi radne organizacije, u takvom slučaju izvršni organi radne organizacije morali bi da snose punu odgovornost za realizaciju takve usvojene alternative. Prema tome, oni bi morali da nastoje da organizuju proces rada tako, da zaista ta alternativa dovede i do odgovarajućih pozitivnih rezultata u toj radnoj organizaciji. Ukoliko bi se pak desilo, da radna organizacija pretrpi neuspeh a u sledstvu realizacije usvojene alternative, statutom i drugim opštim pravnim aktom radne organizacije trebalo bi predvideti da izvršni organi treba da snose i odgovarajuće posledice i odgovarajuću odgovornost. Ta odgovornost mogla bi da se sastoji bilo u njihovom smenjivanju sa položaja, ili u smanjivanju ličnog dohotka za određeni procenat ili u primeni druge vrste sankcija. Ali ono što je bitno to je, da izvršni organi, kada daju jedan ili više alternativnih predloga organu upravljanja za donošenje odluka ove vrste, moraju davati te predloge uz punu svoju odgovornost, pa prema tome ne bi mogli da prebacuju odgovornost na organ upravljanja koji je na osnovu njihovog predloga i doneo odluku.

Mišljenja smo da će se na izloženi način premostiti eventualni sukobi, koji bi inače mogli da postoje između tehnostrukture s jedne strane i neposrednih proizvođača odnosno radničkog saveta, kao njihovog reprezentativnog organa, s druge strane.

Kao što smo već istakli, donošenje prve vrste odluka treba što više približiti članovima radne zajednice, to jest neposrednim proizvođačima, jer su oni prvenstveno i neposredno zainteresovani za pitanja koja treba da budu regulisana odlukama te vrste. Stoga svakako u vezi sa donoše-

njem odluka te vrste treba neposrednim proizvođačima omogućiti u tim oblastima široka samoupravljačka prava.

Sem toga neposrednim samoupravljačima treba priznati i pravo da ukoliko smatraju da izvršni organi radne organizacije nisu bili dovoljno stručni u vezi sa utvrđivanjem predloga za donošenje takozvanih strateških odnosno osnovnih odluka o razvojnoj i poslovnoj politici radne organizacije, odnosno ukoliko neposredni proizvođači smatraju da se izvršni organi nisu u dovoljnoj meri zalagali za sprovođenje i realizaciju osnovnih odluka kojima je utvrđena razvojna i poslovna politika, oni bi trebalo da budu ovlašćeni i da pozivaju na odgovornost izvršne organe zbog lošeg rukovođenja. Na ovaj način bilo bi omogućeno neposrednim samoupravljačima da kontrolišu materijalne procese i realizaciju donetih odluka. Na ovaj način bilo bi omogućeno i neposrednim samoupravljačima da se uključe u naučno-tehničku pripremu proizvodnje, u istraživanje optimalnih programa upravljanja, da uspostave i neposrednu saradnju sa inženjerima, organizatorima i drugim stručnjacima i da na taj način ostvare i punije samoupravljanje.

U vezi sa donošenjem odluka postavlja se pred izvršne organe radne organizacije, a naročite pred njen stručni aparat, imperativ da prate savremene metode automatizacije obrade informacija i pripreme poslovnih odluka. To će zahtevati od izvršnih organa i stručnih aparata da postignu viši stupanja obrazovanja, jer će s jedne strane oni morati da poznaju društvene nauke kao što su ekonomija, sociologija, psihologija, međuljudski odnosi i td. da ih mogli da ocene socijalne, političke i humane posledice odgovarajućih odluka koje treba da donose odnosno da predlože, a s druge strane moraju da poznaju i stručne probleme, to jest da imaju i odgovarajuće stručno-tehničko znanje iz tehnologije, matematike, statistike, nauke o organizaciji rada, nauke o upravljanju, i sl. da bi mogli da sa sigurnošću i sa određenom dozom kritike razmotre predloge koje daju pojedine stručne službe radne organizacije. Naročito prilikom donošenja odluka, izvršni organi i stručni aparat mora da ima u vidu i odgovarajuća teorijska dostignuća a u vezi sa donošenjem odluka i da pri tome nastoji da primeni sva ona savremena sredstva, koja će omogućiti da se donose najoptimalnije, bilo programirane ili neprogramirane odluke.

Dr Slavoljub Popović, profesor

LA PRISE DES DECISIONS DANS LE SYSTEME D'AUTOGESTION OUVRIERE

— Résumé —

Dans son article, l'auteur souligne d'abord l'importance de la prise des décisions dans la société contemporaine, ce qui est le cas aussi dans le système d'autogestion ouvrière. Dans la littérature traitant des décisions, les opinions sont divergentes quant à la question de savoir ce qu'il faut entendre par décision et leur adoption. Continuant son exposé, il présente les opinions des divers auteurs sur la notion de décision et de processus de prise des décisions. Certains auteurs entendent la décision dans un sens très large, d'autres dans un sens étroit; les uns identifient la décision avec le processus de gestion, tandis que d'autres l'iden-

tifient avec la planification. L'auteur de l'article tente d'indiquer les éléments essentiels du processus de prise des décisions.

L'auteur de l'article discute ensuite du problème des tâches posées devant les organes des organisations de travail par l'organisation de la production moderne. Dans cet ordre d'idées, il indique l'opinion erronée de certains auteurs, d'après laquelle l'adoption des décisions dans la production développée moderne relève exclusivement des cadres spécialisés. En conséquence, estiment ces auteurs, la prise des décisions devrait être confiée aux organes spécialisés, aux dirigeants spécialisés, et non aux organes de l'autogestion ouvrière, étant donné que les travailleurs qui participeraient aux organes de gestion ne sont pas assez spécialisés pour pouvoir prendre des décisions importantes et qualifiées. L'auteur n'est pas d'accord avec cette opinion et souligne que les décisions stratégiques fondamentales relatives au développement et à l'activité économique de l'organisation de travail doivent être prises par son organe de gestion, alors que les organes exécutifs seraient chargés de préparer une documentation argumentée et détaillée, avec plusieurs solutions alternatives, qu'ils présenteraient à l'organe de gestion. De l'avis de l'auteur, les organes exécutifs de l'organisation de travail devraient être responsables de toute proposition présentée et adoptée de la part de l'organe de gestion de l'organisation de travail s'il s'avère par la suite, dans la pratique, que leur proposition n'avait pas été suffisamment étudiée et qu'elle avait des défauts.

OSNOVICA FISKALNOG PRIHODA DRŽAVE

— Teorija i praksa osnovice —

POJAM OSNOVICE

Osnovica fiskalnog prihoda države predstavlja bazu za njegovo obračunavanje i utvrđivanje iznosa, koji je dužan da plati obveznik. U nekim slučajevima osnovica je veoma bliska predmetu fiskalnog prihoda. Na primer, ako je predmet koji pogađa fiskalni prihod dohodak ili imovina, onda će i osnovica biti dohodak ili imovina, ali ne uopšte i aprastktno uzeti, nego pojedinačno i individualno za svakog obveznika određeni.

Osnovica fiskalnog prihoda mora biti utvrđena u novčanom iznosu. Radi njenog utvrđivanja u velikom broju slučajeva, potrebno je prethodno izvršiti obračunavanje svih onih iznosa i troškova koje zakon priznaje obvezniku kome se utvrđuje visina fiskalnog duga, na ime olakšica, oslobođenja ili na ime stvarnih izdataka koje je morao imati da bi mogao ostvariti dohodak ili održavati imovinu. Zbog toga je postupak procene tj. izračunavanja osnovice kod mnogih vrsta fiskalnih prihoda dosta složen. Ta složenost postupka sastoji se u tehničkim radnjama utvrđivanja bruto iznosa osnovice, pa onda putem odbijanja troškova ili drugih izdataka (odbitne stavke) od osnovice dobijanja same visine osnovice (neto osnovica). Kod nekih fiskalnih prihoda, umesto odbijanja od bruto osnovice stvarnih troškova, toj osnovici dodaju se novi iznosi, za koje je zakon odredio da se uračunavaju u osnovicu (pribitne stavke).

Zavisno od vrste fiskalnog prihoda osnovica može biti različita. Iako se, kao što je navedeno, osnovica često podudara sa predmetom (objektom) dažbine ipak je ona konkretizovani objekt u tom smislu da predstavlja, ako je objekat dažbine dohodak stvarno stečeni dohodak određenog obveznika. Međutim, ako je objekat dažbine promet, osnovica, opet zavisno od vrste dažbine, može biti prodajna cena, kao što je slučaj kod poreza na promet proizvoda ili dodatna vrednost, kao što je slučaj kod poreza na dodatnu vrednost.

Kod nekih specifičnih vrsta fiskalnih prihoda osnovica može biti utvrđena zakonom i unapred poznata, za svakog obveznika. Zato nema

potrebe da se osnovica posebno obračunava. Porez na dohodak od poljoprivrede gotovo se svuda u svetu plaća prema osnovici koju predstavlja katastarski prihod. Takav katastarski prihod utvrđen je na osnovu katastarskih lestvica i služi kao osnovica za razrez poreza na dohodak od poljoprivrede, te je, pošto su katastarski prihodi obračunati od strane katastarskih organa, nepotrebno da osnovicu ponovo obračunavaju organi fiskalne administracije.

Iako osnovica, u najvećem broju slučajeva, mora biti utvrđena u novcu, da bi se na novčani iznos primenila stopa i utvrdila visina fiskalnog prihoda države, kod nekih od ovih prihoda osnovica može biti utvrđena u naturi. To su one dažbine čija se visina obračunava po jedinici mere tj. po količini, ili drugom obeležju (na primer kod alkohola, po hektolitarskom stepenu jačine, kod nekih vozila i motora — po broju konjskih snaga i sl.).

VRSTA OSNOVICA

Brojne mogućnosti utvrđivanja osnovice i brojni oblici osnovica fiskalnih prihoda omogućavaju izbor najpovoljnije osnovice za svaki fiskalni prihod. U tom smislu propisi o fiskalnim prihodima su odredili za svaki fiskalni prihod i taj značajan element — na različite načine. Ali i pored raznolikosti koja postoji u propisima gotovo da je praksa sama odabrala i naturila svoja rešenja i zakonodavstvima, pa su ova uglavnom tipizirala osnovice fiskalnih prihoda u skladu sa tom praksom.

Vršenje tekovinskih delatnosti daje najšire mogućnosti da se za oblike zahvatanja koji tu delatnost terete (uglavnom porezi na dohodak) koriste više osnovica, zavisno od obima, trajnosti i drugih karakteristika njihovog vršenja. Poznato je da se za vršenje, na primer, samostalnih delatnosti u zanatstvu, kao osnovice određuju: paušalna godišnja osnovica, bruto ostvareni dohodak ili stvarna osnovica, zatim da se na sličan način, ali sa manjim izuzecima, postupa i kod vršenja intelektualnih usluga, dok se kod vršenja poljoprivredne delatnosti koristi katastarski prihod kao pretpostavljena osnovica. I ako se zakonodavstva pojedinih zemalja trude i zalažu za to da se osnovice fiskalnih prihoda utvrđuju što približnije stvarnim osnovicama, ipak postoje odstupanja, koja su uslovljena uprošćenošću postupka, ekonomičnošću i jeftinošću tog postupka i drugim razlozima, ekonomske, pravne i tehničke prirode.

(1) Osnovica po količini i po vrednosti

U skladu sa podelom fiskalnih prihoda države na specifične prihode i na prihode po oceni vrednosti (ad valorem) postoji i podela osnovica fiskalnih prihoda na one koje su specifične i one koje su po oceni vrednosti (ad valorem).

Po fiskalnoj teoriji specifična osnovica je određena količinom tj. ukupnošću dobara ili proizvoda koji se opterećuju fiskalnim prihodom države. U tom smislu osnovica može biti izražena u jedinicama tj. brojevima (komadima, tucetima), u dužinskim jedinicama (metrima i dr.), u jedinici težine (tonama ili kilogramima odnosno delovima kilograma),

u jedinici zapremine (litrima, hektolitrima i dr.), u jedinici površine (kvadratnim metrima, arima ili hektarima) i sl.

Osnovica po oceni vrednosti ili kraće po vrednosti (*ad valorem*) određuje se prema procenjenoj vrednosti proizvoda, dobara ili drugog objekta fiskalnog prihoda države.

a. Osnovica po količini

Glavna karakteristika osnovice po količini je u tome što je kod nje istovremeno određena ne samo vrsta osnovice nego i njena količina. To čini nepotrebnim bilo kakvo naknadno proračunavanje ili obračunavanje osnovice. Slučaj sa žitom, za koje je osnovica određena u tonama, vanredno lepo ovo potvrđuje. Ako je u tarifi označeno da je osnovica za porezivanje porezom na promet žita — tona, odmeravanje poreza je lako, dovoljno je samo izmeriti žito i dobiti osnovicu za razrez. Znači da su u isti mah poznati i priroda osnovice i količina u kojoj se izražava osnovica.

Izbor osnovice je u isto vreme omogućio i utvrđivanje te osnovice, pa nije potrebno nikakvo posebno procenjivanje njene vrednosti.

Sa ovakvim kvalitetima izgleda da osnovica po količini ima velike prednosti u odnosu na osnovicu po vrednosti. Prednost se sastoji u tome što nije potrebno vršiti procenu, a to čini ove osnovice jednostavnijim i lakšim za poresku administraciju da ih primeni. Ali ova osnovica čini znatne teškoće, ako se izražava isključivo u novcu, kao što je slučaj kod porezivanja dohotka ili prihoda od nepokretnosti. Za ove vrste fiskalnih prihoda ne može se koristiti osnovica po količini, pošto se ona može izraziti samo u novčanoj vrednosti. Postoje znači i takvi fiskalni prihodi države za koje su osnovice po količini neupotrebljive. Porez na dohodak se po prirodi utvrđuje samo prema novčanoj visini u kojoj se dohodak ostvaruje, a porez na prihod od zgrade — prema novčanoj vrednosti zakupnine. Za poreze na prihod od zgrade ne bi bilo prihvatljivo da se kao osnovica uzima broj ili površina zgrade ili koja druga osobina i činjenica nepokretnosti.

Negativne strane osnovice po količini su i u tome što su statične. One ne mogu pratiti kretanje cena, jer ne izražavaju vrednost već samo količinu. U tom smislu one nisu pogodne za utvrđivanje realnog fiskalnog opterećenja, kao što nisu pogodne ni da odgovore zahtevima elastičnosti fiskalnog prihoda, koji postaju u savremenim fiskalnim sistemima sve jači. U tom smislu osnovice po količini mogu nepovoljno uticati na fiskalni randman, kao i na doslednu primenu načela poreske jednakosti.

Sa ovim pozitivnim i negativnim osobinama osnovice po količini su rezervisane samo za određene vrste fiskalnih prihoda države. Već je navedeno da se u praksi najčešće koriste ili bolje da su se koristile za carine i za porez na promet, kao i za trošarine (akcize — pravi porez na potrošnju),¹ koje se postepeno napuštaju, sem u vidu državnog monopola. Samo treba ipak naglasiti da se i carinske osnovice sve više temelje na vrednosti (*ad valorem*) i da gotovo svi carinski sistemi primenjuju ovu

¹ Dr M. Matejić, Društveni prihodi, Beograd, 1967, str. 87 i dalje.

vrstu osnovica. Razlog za to je i Briselska konvencija o carinama kojoj su pristupile skoro sve zemlje (26. jula 1952. i 15. avgusta 1954. godine).

Neki fiskalni sistemi zadržavaju osnovice po količini za određene specifične vrste fiskalnih prihoda. Tako se u Francuskoj ova osnovica primenjuje za porez na alkohol koji je specifičan.²

b. Osnovica po vrednosti

Već je navedeno da se osnovica po vrednosti (ad valorem) razlikuje od osnovice po količini po tome što je za osnovicu po vrednosti odlučna procena vrednosti fiskalnog objekta (predmeta fiskalnog prihoda). Činjenica je da se radi o slučajevima koliko različitim toliko i veoma složenim, a isto tako i o raznim metodama koje mogu biti primenjene da bi se vrednost fiskalnog objekta utvrdila procenom.

Bogatstvo metoda procene osnovice ističe najpre metod tzv. automatskog procenjivanja, koji je takav da se oslanja na izvesne spoljašnje, vidljive znake i činjenice koje je kod osnovice lako uočiti. Tim načinom se utvrđuje najpre kvantitativna strana osnovice fiskalnog objekta, a da se pri tome ne zahvata sam taj objekt.

Kao primer za automatski metod procene osnovice može poslužiti slučaj kad fiskalni propis uzima za osnovicu određenog fiskalnog prihoda samo obavljeni promet u želji da poreže dohodak od vršenja trgovačke ili druge slične delatnosti kod koje je promet robe ili usluga znatan.

Na prvi pogled izgleda da automatski metod procene može da otkloni sve smetnje koje redovno nastaju oko procene u odnosima fiskalne administracije i obveznika, pa i samoga objekta (predmeta) fiskalnog prihoda (u datom primeru poreza na dohodak od vršenja trgovinske delatnosti). Čak u izvesnoj meri automatski metod pretenduje da te odnose uprosti i potre sve teškoće koje prate njihovo razrešavanje. Ali s druge strane, automatski metod procene, zasnovan na spoljašnjim efektima i lako uočljivim činjenicama, ima i brojne nezgode, od kojih su možda najvažnije da procena nije tačna i da ima karakter proseka. U tom smislu ova procena ili je viša, pa prelazi ili je niža, pa umanjuje, stvarnu vrednost osnovice. Prema takvoj „srednjoj“ tj. prosečnoj proceni vrednosti sve druge osnovice, niže ili više, su nerealne.³

U primeru sa porezom na dohodak od vršenja trgovinske delatnosti jasno je da se kao osnovica pojavljuje promet, kao spoljašnji znak za ocenu dohotka, a ne sam dohodak. Zato se može reći i da je zahvaćen i porezovan pre promet nego dohodak.

To su sve slabe strane automatske procene osnovica fiskalnih prihoda. One mogu da utiču tako da potpuno izmene sam objekat zahvatanja i, kao u primeru, umesto ostvarenog dohotka zahvate obavljeni promet.

Pogrešno je smatrati da u savremenim fiskalnim sistemima ne postoje procene osnovica na osnovu spoljnih znakova poreskog objekta (tzv. indicijalni porezi). Oni i te kako postoje, samo ih ne treba poistovetiti sa procenama na osnovu spoljašnjih znakova koje su korišćene u

² Čl. 303 do 357 i 401. Code général des impôts.

³ L. Trotobas: Science et technique fiscales, Paris, Dalloz, 1962, str. 30.

starijim fiskalnim sistemima, kao što su broj prozora i vrsta u francuskom fiskalnom sistemu do prvog svetskog rata.

Spoljašnji znakovi su upotrebljavani, a i danas se upotrebljavaju sa ciljem da pokažu ekonomsku tj. poresku snagu obveznika. Porezivanje „prozora“ i „vrata“ starog režima, kako kaže Trotobas, ne predstavlja porezivanje „vazduha i svetlosti“, već načina života obveznika.⁴

Postojanje automobila u svojini određenog lica siguran je znak njegovog relativno dobrog imovnog stanja, tako da može da posluži kao spoljašnji znak emanacije određene mere fiskalne snage. Kad se u fiskalnom sistemu utvrđuje plaćanje poreza na automobile, onda se to čini sa namerom da se poreže imovina, ali na taj način što će se procena osnovice vršiti prema jačini konjskih snaga za putničke automobile. Broj konjskih snaga za putničke automobile ili broj tona nosivosti za teretna vozila predstavljaju tu spoljašnju činjenicu koja opredeljuje visinu fiskalne obaveze. Treba pomenuti Zakon o doprinosima i porezima građana SR Hrvatske, koji u čl. 86. određuje da godišnji iznos poreza na teretna drumska vozila, koji propisuje opština, ne može biti niži, računajući po kilogramu nosivosti, i to za vozilo nosivosti do 1 tone po kilogramu nosivosti od 0,50 dinara, preko 1 do 2 tone — 0,60 din. itd. Ili drugi primer: u Zakonu o doprinosima i porezima građana SR Srbije u kome se predviđalo da se porez na oruđa za proizvodnju (sad ukinut) plaća za traktore prema jačini motora, a za traktorske prikolice — prema nosivosti.

(2) Paušalna osnovica

Smatra se da paušalna osnovica predstavlja takvu osnovicu kod koje se utvrđivanje vrši „en bloc“ (an blok), bez prethodnog obračunavanja „gubitaka i dobitaka“.

Sa ovakvim svojstvima paušalna osnovica ne pretpostavlja nikakvo detaljno procenjivanje, već se temelji na nekoj činjenici koja ima značaja za utvrđivanje osnovice. U tom smislu se razlikuje od spoljnih znakova — indicija koje su objašnjene, ali i izjednačava sa njima. Razlika je u tome što paušalna osnovica vodi računa o fiskalnom predmetu, ali ga ne uzima u celini, već uzima samo neki od elemenata koji su posebno značajni za fiskalni objekt. Spoljni znakovi — indicije odnose se ne samo na vidljive znakove, već i na činjenice koje sa fiskalnim objektom nisu u nekakvoj neposrednoj vezi.

Kao i spoljni znakovi — indicije, tako i paušalna osnovica, ima kao osobinu lakoću i uprošćenost procenjivanja. Samo za razliku od utvrđivanja osnovice na osnovu indicija, paušalna osnovica pretenduje da tačnije odrazi poresku snagu obveznika, i u tom smislu da je bolje i pravičnije zahvati.

Vrste paušalnih osnovica

Razlikovanje paušalnih osnovica, kojih ima više vrsta, vrši se uglavnom po dva kriterijuma: po prirodi paušala i po elementima koji ga određuju odnosno efikasnosti.

⁴ L. Trotobas: Citirano delo, str. 30.

Prema prirodi paušala, paušalne osnovice mogu biti dvojake: utvrđene propisom (zakonom) tzv. zakonske paušalne osnovice i osnovice koje utvrđuju organi fiskalne administracije, drukčije ugovorne paušalne osnovice, kad propis (zakon) prepušta obvezniku i organima fiskalne administracije da utvrde osnovicu u granicama limita, koji on utvrđuje.

Karakteristike dve navedene vrste paušalnih osnovica su različite. Prva — zakonska osnovica je zasnovana na zakonskoj pretpostavci o tačnom određivanju osnovice, a druga vrsta osnovice — ugovorna (administrativna) osnovica, je dobrovoljna i daje mogućnost za sporazumevanje obveznika i fiskalne administracije.

Prema određenim značajnim elementima koje sadrži, paušalna osnovica može biti ukupna — sumarna i stvarno utvrđena tj. tačna ili precizna.

Sumarna paušalna osnovica

Sumarna paušalna osnovica prilikom procene uzima u obzir samo neke od glavnih elemenata fiskalnog objekta, bez obuhvatanja specifičnih elemenata. Zato je ta osnovica aproksimativna. Primer za ovakvu osnovicu može se naći u porezu na dohodak od poljoprivredne proizvodnje. Opšti režim procene dohotka od poljoprivredne proizvodnje obuhvata najpre procenu koja je administrativna. To je utvrđivanje katastarskog prihoda, kao fiskalne osnovice. U administrativnom postupku procenjivanja, kao opštem za sve obveznike, učestvuju organi katastra, polazeći od vrste kulture, plodnosti zemljišta i njihovog boniteta i drugih činjenica relevantnih za to. U nekim fiskalnim sistemima u ovom postupku obezbeđeno je i prisustvo zainteresovanih obveznika preko učešća njihovih profesionalnih organizacija u radu komisija (slučaj sa francuskim katastrom), koje izrađuju katastarske elaborate.

Tako je u tom postupku zastupljeno načelo kontradiktornosti. Katastarski operati izrađuju se za određene regione (katastarski srezovi i opštine), pa se dobija tip katastarskog operata tzv. katastarske lestvice, koje se u vidu tablica tj. pregleda objavljuju. Posle kolektivnog, dolazi i individualno procenjivanje i utvrđivanje pojedinačne osnovice za razrez poreza na dohodak od vršenja poljoprivredne delatnosti. U tom postupku obračunava se za svaku površinu, svakog obveznika, poresko zaduženje. Treba samo podsetiti da se katastarski prihod utvrđuje različito u pojedinim fiskalnim sistemima, pa je individualna procena i utvrđivanje osnovice kadkad složenije. Inače kao i u svim drugim slučajevima paušalne osnovice, tako i kod osnovice prema katastarskom prihodu, postiže se veća uprošćenost i olakšava rad oko obračunavanja.

Stvarno određena (precizna) paušalna osnovica

Pomenuto je da se stvarno određena tj. precizna paušalna osnovica karakteriše time što prilikom procene uzima u obzir više elemenata koji određuju fiskalni objekt. Takvu osnovicu najbolje je posmatrati u vezi sa dohotkom kao fiskalnim objektom. Pre svega doista je dohodak tako kompleksan fiskalni objekt da pruža veliku mogućnost za izbor elemenata koji se uopšte mogu uzeti u obzir kod utvrđivanja paušalne osno-

vice. Takvi elementi uglavnom su poznati licu čiji se dohodak porezuje pa je njegovo učešće u proceni paušalne osnovice više nego potrebno.

Međutim, ipak u ovome slučaju postoje dva načina da se utvrdi paušalna osnovica, i ako se uvek radi o stvarnoj — preciznoj osnovici. Jedan je način utvrđivanja „normalne“ paušalne osnovice a drugi „stvarne“ paušalne osnovice.

Dok se kod normalne osnovice radi o srednjoj ili prosečnoj osnovici, dotle se kod stvarne radi o njenom tačnom utvrđivanju. Razlika u postupku kod utvrđivanja jedne i druge osnovice je u težnji da se kod prve odstrani uticaj obveznika ili bar svede na najmanju meru, a kod druge da ovaj uticaj pojača, na taj način što će se omogućiti da obveznik pruži potrebne podatke do kojih organ fiskalne administracije ne može doći ili bar teško dolazi.

Primer iz naše doskorašnje prakse sa porezivanjem ličnog dohotka od vršenja zanatske delatnosti dobro ilustruje paušalnu osnovicu.

Ako izuzmemo odredbe saveznog Osnovnog zakona o doprinosima i porezima građana (čl. 71. i 72. Zakona), koji je prestao da važi, onda u propisivanju mogućnosti uvođenja paušalne osnovice učestvuju republike i opštine.⁵ Republičkim zakonom do sada određuje se da je moguće utvrđivati paušalnu osnovicu u godišnjem iznosu (godišnja paušalna osnovica), a opštinski propis određivao je vrste zanatske delatnosti kod kojih će se tako postupati. Republički zakoni dalje su predviđali i mogućnost sporazumnog utvrđivanja osnovice (ugovorne paušalne osnovice) za pojedine obveznike. Republički zakoni i sami su određivali kategorije obveznika za koje se utvrđuje paušalna osnovica. Tako je Zakon o doprinosima i porezima građana SR Hrvatske propisao da se ova osnovica može utvrđivati za obveznike koji samostalno i trajno obavljaju uslužne zanatske delatnosti, pretežno za potrebe građana. Isti zakon predviđao je da opštinske skupštine mogu propisivati za pojedine delatnosti iznose najvećeg godišnjeg ličnog dohotka iz radnog odnosa koji služi kao gornja granica za utvrđivanje godišnje paušalne osnovice, prema knjigovodstvenim i drugim podacima odgovarajućih organizacija. Sam iznos godišnje paušalne osnovice za pojedinu zanatsku radnju utvrđuje finansijski organ, prema pojedinim uslovima rada obveznika i prema mogućnostima ostvarivanja ličnog dohotka po tome osnovu.

Međutim, treba naglasiti da, pored godišnje paušalne osnovice, postoji i paušalni iznos fiskalnog prihoda u kome se taj prihod plaća.

U našem sistemu predviđena je mogućnost da obveznici poreza iz ličnog dohotka iz radnog odnosa i iz ličnog dohotka od vršenja zanatske delatnosti i intelektualnih usluga plaćaju ovaj doprinos u paušalnom iznosu. Visinu paušala utvrđuje opštinska skupština svojim propisom.⁶

Ocena paušalne osnovice

U teoriji se često raspravlja o prirodi paušalne osnovice. Postoji mišljenje da paušalna osnovica predstavlja znatnu povoljnost za obveznika i da u velikom broju slučajeva ta osnovica biva utvrđena u njegovu

⁵ Neke republike napuštaju danas paušalnu osnovicu (slučaj SR Srbije).

⁶ Član 38, 67 i 78 Zakona o porezima građana SR Srbije.

korist. Međutim, ovakvo mišljenje mora se primiti sa rezervom zato što je paušalna osnovica ipak samo približna osnovica, a čim je takva, nije isključeno da bude utvrđena i na štetu obveznika. Ali je nesumnjivo da paušalna osnovica gotovo nikad nije tačna, bez obzira da li predstavlja ili ne predstavlja povoljnost za obveznika.

Pa ipak postoji mogućnost da se paušalna osnovica utvrđuje sa manje ili više tačnosti. To je već objašnjeno kod aproksimativne i stvarne paušalne osnovice. Izbegavanje grubih odstupanja paušalne osnovice od stvarnog stanja pokušava se rešiti i propisima. Naši raniji propisi dozvoljavali su da se za obveznike doprinosi iz ličnog dohotka od vršenja zanatske delatnosti, za koje je republičkim odnosno opštinskim propisom bilo utvrđeno da im se određuje paušalna osnovica, može utvrđivati i osnovica prema stvarnom ličnom dohotku.⁷

(3) *Stvarna osnovica*

Dok se osnovice do sada izložene utvrđuju na osnovu određenih spoljašnjih znakova — indicija i dok se prilikom njihovog utvrđivanja primenjuje posredni — indirektni metod procene, dotle se kod stvarne osnovice procena vrši neposrednim — direktnim metodom.

Ako se za utvrđivanje stvarne osnovice mora primeniti neposredni metod procene, onda je sigurno da takav metod procene, u odnosu na objašnjeni posredni metod, predstavlja složeniji način procenjivanja. Složenost tog načina procenjivanja je posledica potrebe da organi fiskalne administracije moraju pristupiti istraživanju, proveravanju i oceni čitavog niza činjenica relevantnih za utvrđivanje tačnog stanja. Čim su potrebne tako složene radnje, ne postoji ona osobina, svojstvena za posrednu procenu, da se i lako i brzo, i za administraciju i za obveznika, obavi procena.

Stvarna osnovica pretpostavlja dobro poznavanje i tačno utvrđivanje svih elemenata fiskalnog prihoda za koji se utvrđuje osnovica. Za to je potrebna u prvome redu tesna saradnja obveznika, koji je jedini u stanju da pruži verodostojne podatke o tim elementima. Saradnja se normalno ispoljava na taj način što obveznik podnosi fiskalnu (poresku) prijavu. Ako obveznik ne saraduje na ovaj način i ne podnese prijavu, pored administrativne kazne koja ga očekuje, procena i utvrđivanje osnovice se mora izvršiti samo administrativnim putem.

a. *Uslovi za utvrđivanje stvarne osnovice*

Stvarna osnovica dobija obeležja najoptimalnijeg dometa u fiskalnoj tehnici zahvatanja, s obzirom na to, da najoptimalnije odgovara uslovima pravičnosti zahvatanja, jer je takva osnovica u stanju da najbolje izrazi ekonomsku i, na osnovu nje, fiskalnu snagu obveznika. Ali i ako sa ovakvim svojstvima stvarna osnovica se ne primenjuje tako često, bar ne kod svih fiskalnih sistema.

⁷ Čl. 33. Zakona o porezima i doprinosima građana SR Srbije.

Pretpostavke za primenu stvarne osnovice su brojne. Te pretpostavke postoje i kod obveznika i kod fiskalne administracije. Pre svega za utvrđivanje stvarnog dohotka potrebno je da obveznik ima poslovne knjige i da ih vodi uredno. Vođenje takvih knjiga obično se utvrđuje kao zakonska obaveza. Podaci iz poslovnih knjiga ako su tačno vođeni, u najvećoj meri mogu da doprinesu utvrđivanju stvarne osnovice. Ti podaci i drugi, ako obveznik njima raspolaže, unose se u prijavu (poresku prijavu) kojom obveznik pruža bazu za procenu i utvrđivanje osnovice. Sem toga podatke iz knjiga koriste i organi fiskalne administracije da bi ih uporedili sa podacima unetim u prijavu, kao i za sva druga procenivanja i najzad za kontrolu fiskalnih prihoda njihovog obračuna i naplate.

Obračun stvarne osnovice, koji se vrši na osnovu prijave, pretpostavlja složen postupak, raščlanjavanja podataka iz prijave i njihove kvalitativne i kvantitativne ocene.

Kvalitativna ocena ima za cilj da utvrdi valjanost podataka tj. njihovu tačnost i računsku ispravnost. Pri kvalitativnoj oceni prvo se uzimaju u obzir i ocenjuju valjanost i adekvatnost izvora iz kojih su crpeni podaci uneti u prijavu. Ti izvori mogu biti knjigovodstvo obveznika, uvozne deklaracije, prevozne isprave, stanje na računima (žiro i tekućim računima) i drugi.

U kvantitativnu ocenu podataka iz prijave spada proveravanje visine u kojoj su ostvareni proizvodnja ili vršenje usluga, već prema prirodi delatnosti obveznika, promet, izvoz ili uvoz i drugi izvori dohotka ili prihoda obveznika. Kvantitativna ocena treba da pokaže realno ostvarenje dohotka ili drugog prihoda obveznika, najpre u bruto iznosu tzv. bruto prihod. Zatim, ta ocena treba da pokaže računsku ispravnost svih odbitaka koje obveznik predlaže, kao što su materijalni troškovi, amortizacija i sl.

b. Utvrđivanje stvarne osnovice na osnovu podataka iz knjigovodstva obveznika

Da bi se poslovne knjige obveznika mogle uzeti kao izvor podataka pri obračunavanju stvarne osnovice potrebno je da te knjige budu uredno i ažurno vođene, i podaci knjiženi u njima da budu verodostojni. Prema tome, samo podaci iz takvih poslovnih knjiga i sa takvim kvalitetima verodostojnosti uzimaju se u obzir.

Uslovi za obavezu vođenja poslovnih knjiga različiti su u raznim fiskalnim sistemima. Obično se kao uslov uzima visina prometa koji je obveznik obavio u prethodnoj poslovnoj godini ili pak visina njegovog ukupnog prihoda ili dohotka iz te godine. Kad-kad se ti uslovi kumuliraju, te se obaveza vođenja poslovnih knjiga utvrđuje i prema ukupnom prihodu i prema ličnom dohotku odnosno prometu obveznika. U zadnje vreme kao kriterijum za obavezu vođenja poslovnih knjiga uzima se način utvrđivanja osnovice.⁸

⁸ Član 142 Zakona o porezima građana SR Srbije („Sl. glasnik“, br. 51/71.) predviđa obavezu vođenja poslovnih knjiga za obveznike poreza od zanatskih delatnosti i poreza od intelektualnih usluga, kojima se razrez poreza vrši prema stvarnom ličnom dohotku.

Uobičajeno je da obveznici koji su dužni da vode poslovne knjige obezbeđuju podatke o prometu i naplaćenim naknadama za prodaju robe i izvršene usluge, o izvršenim nabavkama, utrošku materijala i troškovima poslovne režije, o inventaru i osnovnim sredstvima i o uposlenim licima. Ali nisu svi obveznici kojima se utvrđuje stvarna osnovica obavezni na obezbeđenje svih ovih podataka. Neki obveznici mogu da obezbede i uprošćenije podatke, kao što je slučaj sa obveznicima koji vrše intelektualne usluge i koji vode podatke samo o prihodima i rashodima. Neki obveznici, u skladu sa delatnošću koju vrše, obezbeđuju i podatke koji su specifični za njihovu delatnost. Tako, na primer, samostalni ugoštitelji vode posebnu knjigu u koju unose podatke o nabavkama i o utrošku pića, i to prema vrsti, količini i vrednosti pića.⁹

Pomenuti su uslovi koje, u pogledu valjanosti i verodostojnosti vođenja knjiga, mora da ispunjava svaki obveznik koji vodi knjige. Ako tako ne postupa, podaci iz knjiga neće moći biti uzeti u obzir, jer nisu verodostojni. Prema tome, ako knjige nisu uredno i ažurno vođene, ako u njima nisu pokazani svi prihodi koje je trebalo iskazati ili ako su iskazani troškovi koji nisu učinjeni; ako nije izvršen popis materijalnih vrednosti, kao što su zalihe sirovina i gotovih proizvoda, dugova i potraživanja, gotovine i ostale imovine, onda te knjige ne mogu da posluže kao osnov za utvrđivanje stvarne osnovice.

c. Utvrđivanje stvarne osnovice na osnovu podataka koje prikupljaju organi fiskalne administracije

U slučaju nedostataka podataka koje treba da pruži obveznik kome se utvrđuje stvarna osnovica mogu organi fiskalne administracije sami obezbediti takve podatke prikupljanjem iz izvora kojima raspolažu.

Stvarna osnovica utvrđuje se na osnovu ovih podataka ako se nije mogla utvrditi ni na jedan od redovnih načina tj. ni prema podacima iz poslovnih knjiga, jer ih obveznik nije bio dužan voditi ili ih je vodio ali podaci iz knjiga nisu prihvaćen zato što su knjige neuredno i neažurno vođene a podaci u knjigama nisu verodostojni.

Organi fiskalne administracije prikupljaju podatke iz izvora koji su im dostupni. Ti izvori zavise od vrste delatnosti koju obveznik obavlja. Saveznost i spretnost ovih organa može u velikoj meri da utiče na verodostojnost i tačnost podataka. Pri prikupljanju podataka organi mogu računati i na saradnju sa obveznikom, ako on ima volje da saraduje.

Podaci treba da se odnose na ostvareni ukupan prihod odnosno na lični dohodak koji je osnovica za obračun fiskalnih prihoda.¹⁰

Pri utvrđivanju osnovice organi primenjuju uobičajeni postupak, ocenjujući podatke koje su mogli da prikupe sami ili preko obveznika odnosno drugih lica kojima su prilike o poslovanju obveznika poznate i mogu dati verodostojne podatke.

⁹ Po Zakonu o porezima građana SR Srbije broj poslovnih knjiga sveden je na knjigu prometa i knjigu troškova delatnosti.

¹⁰ Prema čl. 157. Zakona o porezima građana SR Srbije porez od zanatskih delatnosti i intelektualnih usluga razrezuje se na osnovu podataka iz matične knjige i poreske prijave obveznika.

d. Utvrđivanje stvarne osnovice na osnovu upoređenja

Razlikovanje neposrednog i posrednog načina utvrđivanja osnovice dolazi do primene i kod osnovica koje se utvrđuju u stvarnom iznosu.

Neposredan način utvrđivanja stvarne osnovice sastoji se u tome da se, prema podacima iz knjigovodstva i prema drugim podacima koje pruža u prijavi obveznik kome se utvrđuje stvarna osnovica, oceni i utvrdi veličina njegovog dohotka.

Posredan način utvrđivanja stvarne osnovice postoji najpre u slučaju upoređenja poslovanja obveznika kome se utvrđuje stvarna osnovica sa poslovanjem drugog obveznika koji obavlja odgovarajuću delatnost, a zatim i u slučaju kad se osnovica utvrđuje na osnovu podataka koje o poslovanju obveznika, kome se utvrđuje stvarna osnovica, prikupljaju organi fiskalne administracije.

Upoređenje ili parifikacija predstavlja poseban postupak utvrđivanja stvarne osnovice pri čemu se upoređenje može vršiti sa obveznikom iste delatnosti, koji vodi poslovne knjige i kome je stvarna osnovica utvrđena na osnovu tih knjiga ili se upoređenje vrši sa obveznikom iste delatnosti, kome je stvarna osnovica utvrđena na osnovu podataka koje su prikupili organi fiskalne administracije.

Upoređenje ili parifikacija se primenjuje na obveznika koji je obavezan da vodi poslovne knjige, ali kome podaci iz knjiga nisu priznati i na obveznika koji nije dužan da vodi poslovne knjige.¹¹

Postupak parifikacije je ustanovljen da se, bar približno, odredi stvarna osnovica, ako podaci obveznika nedostaju. Prema svojoj prirodi postupak upoređenja pretpostavlja subjektivnu odluku organa fiskalne administracije, koja u odlučivanju uzima za osnovu podatke obveznika — trećeg lica, sa približnim obimom poslovanja i približnim uslovima pod kojima je obavljena delatnost.

Sa ovakvim svojstvima parifikacija se pokazuje kao relativno nepouzdan metod utvrđivanja stvarne osnovice obveznika. Zbog toga se ona samo izuzetno primenjuje. I kad se primenjuje, parifikacija ima više karakter kažnjavanja obveznika kome se putem nje utvrđuje stvarna osnovica, zbog toga što nije vodio uredno poslovne knjige, nego što mu može koristiti.

Najslabija tačka parifikacije je u izboru „obveznika odgovarajuće delatnosti“ sa kojim se vrši upoređenje. U tom izboru postoji veoma široka mogućnost subjektivnog odlučivanja organa fiskalne administracije. Taj obveznik treba da vrši odgovarajuću, znači ne mora da vrši istu delatnost, bilo zato što niko ne vrši istu delatnost, pa je nema, bilo što je neko vrši, ali obim poslovanja ne odgovara. Drugo je pitanje na kojoj teritoriji treba da posluje obveznik sa kojim se vrši upoređenje, da li na užem regionu (teritoriji opštine) ili na širem (van opštine na čijoj teritoriji obveznik kome se utvrđuje stvarna osnovica radi). Zbog ovoga može doći do različitih uslova poslovanja koje određuje naseljenost, ekonomska razvijenost i drugi uslovi koji postoje na teritoriji poslovne rezidencije obveznika kome se utvrđuje stvarna osnovica i teritoriji poslovne rezidencije obveznika sa kojim upoređenje vrši. U mnogim slu-

¹¹ Član 182. Zakona o porezima građana SR Srbije.

čajevima obveznik kome se utvrđuje stvarna osnovica može biti u teškoj situaciji i naravno oštećen.¹²

Upoređenje kao osnov za utvrđivanje stvarne osnovice sa obveznikom kome je osnovica utvrđena na osnovu knjiga

U slučaju da poslovne knjige koje vodi obveznik nisu prihvaćene kao osnov za utvrđivanje stvarne osnovice, iz razloga koji su navedeni u prethodnom odeljku, primenjuje se postupak upoređenja ili parifikacije. Taj postupak pretpostavlja da se obim delatnosti i drugi značajni elementi za utvrđivanje stvarne osnovice mogu dobiti komparacijom sa obveznikom koji obavlja odgovarajuću delatnost, a kome je osnovica utvrđena na osnovu poslovnih knjiga, koje on uredno i ažurno vodi i u kojima su podaci verodostojni.

Upoređenje kao osnov za utvrđivanje stvarne osnovice sa obveznikom kome je osnovica utvrđena na osnovu podataka koje su prikupili organi fiskalne administracije

Pored upoređenja sa obveznikom kome je stvarna osnovica utvrđena na osnovu podataka iz poslovnih knjiga, moguće je i upoređenje sa obveznikom kome je osnovica utvrđena na osnovu podataka koje su prikupili organi fiskalne administracije.

Ovo upoređenje još u većoj meri odstupa od uobičajenog postupka utvrđivanja osnovice i primenjuje se samo u izuzetnim slučajevima.¹³

Tačnost utvrđivanja osnovice može biti dovedeno u pitanje, pošto se kod ovoga upoređenja radi o podacima koji su i kod obveznika sa kojim se upoređuje dobijeni posrednim putem. U tom pogledu ovo upoređenje je manje efikasnije od upoređenja sa obveznikom kome je osnovica utvrđena na osnovu uredno vođenih knjiga. Ono utoliko pruža i manje verovatnoće da se utvrdi prava „stvarna osnovica“.

Uvažavajući sve prigovore o nedostacima upoređenja kao metoda za utvrđivanje stvarne osnovice uopšte, a posebno prigovore protiv upoređenja na osnovu poslovnih knjiga, mora se konstatovati da uspeh upoređenja na osnovu prikupljenih podataka od strane fiskalne administracije zavisi od ispravnosti rada organa fiskalne administracije na prikupljanju podataka. Samo ovde je uticaj prikupljenih podatak slabiji, jer podaci nisu neposredno prikupljeni za obveznika kome se utvrđuje stvarna osnovica, već za obveznika sa kojim se upoređuje. Podaci su prikupljeni za jednog, a služe kao osnova za utvrđivanje osnovice drugoga obveznika, pa je pitanje da li je ta osnovica, dobijena ovim putem doista „stvarna“. Izgleda da je „stvarna“ samo zato što se utvrđuje na osnovu opštih kriterijuma koji određuju za stvarnu osnovicu, da se utvrđuje po isteku godine za proteklu godinu i prema rezultatu poslovanja ostvarenom u prethodnoj godini. Međutim, ta osnovica ne može biti „stvarna“ jer je

¹² Radi poređenja videti „poseban postupak razreza“ iz člana 184. Zakona o porezima građana SR Srbije.

¹³ Videti član 184. Zakona o porezima građana SR Srbije.

dobijena prema podacima dobijenim za drugoga obveznika posrednim putem i primenjenim na konkretne prilike obveznika za koga podaci nisu prikupljeni.

e. Tehnika obračunavanja stvarnih osnovica

S obzirom da se stvarne osnovice pretežno utvrđuju kod obveznika koji obavljaju kakvu proizvodnu odnosno uslužnu delatnost ili delatnost u oblasti prometa robe i usluga (trgovinsku, ugostiteljsku i dr.), to je za utvrđivanje ovih osnovica potrebno odrediti najpre ukupan prihod i od ukupnog prihoda obračunati dohodak koji predstavlja „stvarnu“ osnovicu.

Ukupan prihod predstavlja ukupnu realizaciju proizvoda i usluga koja je ostvarena u godini za koju se utvrđuje osnovica. Prema tome, ukupan prihod čini jednogodišnji iznos svih naplaćenih naknada za prodatu robu i za izvršene usluge.

Troškovi i njihovo odbijanje od ukupnog prihoda (odbitne stavke)

Pošto osnovicu stvarnog dohotka koji se opterećuje odgovarajućim fiskalnim prihodom države predstavlja ukupan prihod umanjen za troškove koji su bili „nužni za ostvarenje tog prihoda“, potrebno je da se ti troškovi odbiju od ukupnog prihoda (dedukcija).

Troškovi imaju dve karakteristike: da su učinjeni da bi se ukupan prihod ostvario i da su nužni za njegovo ostvarenje. Izbor takvih troškova nije lako izvršiti, jer se troškovi za koje se utvrdi da su nužni moraju odbiti od ukupnog prihoda da bi se dobio „čist prihod“ tj. dohodak koji je istovremeno i osnovica fiskalnog prihoda.

Postoji gotovo u svim fiskalnim sistemima zakonska prezumpcija koji troškovi mogu biti nužni za ostvarenje ukupnog prihoda, pa se mogu odbiti od tog prihoda. Takvi troškovi nazivaju se „odbitnim“ stavkama. Obično se kao nužni troškovi smatraju i priznaju kao odbitna stavka od ukupnog prihoda, troškovi proizvodnje i vršenja usluga, troškovi režije i drugi izdaci poslovanja u godini za koju se utvrđuje stvarna osnovica, i to u delu koji se odnosi na iznos naplaćene naknade za prodatu robu i izvršene usluge.

Posebno se kao troškovi smatraju i priznaju: vrednost utrošenog osnovnog, pomoćnog i pogonskog materijala; isplaćeni lični dohotci za korišćenje dopunskog rada drugih lica do određene visine (u SR Hrvatskoj i SR Srbiji do visine iznosa prijavljenih za socijalno osiguranje tih lica); odgovarajući doprinos za socijalno osiguranje lica u radnom odnosu sa obveznikom, u delu koji obveznik plaća, amortizaciju poslovnih zgrada, mašina i alata, čiji je vek trajanja duži, kao i izdaci za njihovo održavanje; premije osiguranja ovih sredstava; zakupnina za poslovne prostorije u tuđoj zgradi ili zakupna vrednost za te prostorije u sopstvenoj zgradi (obično do visine bruto prihoda do koje se utvrđuje porez na prihod od zgrada); opšti troškovi režije, kao što su kancelarijski troškovi, ptt troškovi, troškovi za ogrev, osvetljenje, „čišćenje poslovnih prostorija

i drugi slični troškovi; troškovi prodaje proizvoda (izlaganje na sajmovima, izložbama i revijama); putni troškovi i povećani troškovi života obveznika za putovanje i boravak van mesta u kome se nalazi poslovno sedište obveznika do određenog iznosa (u SR Hrvatskoj najviše do iznosa koji se priznaju za radnike radnih organizacija koji se priznaju kao materijalni troškovi); porezi i takse, kao i doprinosi za stručne korporacije i udruženja.¹⁴

Pojedina zakonodavstva mogu biti liberalnija ili manje liberalna u pogledu priznavanja troškova potrebnih za ostvarenje ukupnog prihoda obveznika. Naše zakonodavstvo nije dovoljno istaklo subjektivne okolnosti obveznika i troškove vezane za te okolnosti pod kojima živi i radi obveznika, da bi se ti troškovi mogli obračunati tj. odbiti od ukupnog prihoda prilikom utvrđivanja stvarne osnovice. Zato se takvi izdaci uračunavaju u ukupan prihod čak i u slučaju da ih obveznik iskaže kao troškove.

Da bi se troškovi priznali i odbili od ukupnog prihoda moraju biti pojedinačno iskazani u redovnoj godišnjoj prijavi obveznika i dokazani. Ako obveznik nije u mogućnosti da te troškove učini verodostojnim, onda ih organ fiskalne administracije utvrđuje „ex officio“ u visini u kojoj su bili potrebni za ostvarenje ukupnog prihoda. To se može učiniti i upoređenjem sa troškovima drugih obveznika odgovarajuće delatnosti ili struke u okviru delatnosti.

Izdaci koji se uračunavaju u ukupan prihod (pribitne stavke)

Zakonodavstva o fiskalnim prihodima koja određuju vrste, a često i visinu (limite) troškova koji se mogu odbijati od ukupnog prihoda pri utvrđivanju stvarne osnovice, mogu isto tako, negativnom definicijom, da odrede i izdatke koji, mada imaju karakter troškova učinjenih radi ostvarivanja ukupnog prihoda, ne mogu biti odbijeni, već se moraju uračunavati u ukupan prihod. U fiskalnoj tehnici takvi izdaci nazivaju se dodatnim ili „pribitnim“ stavkama (majoracija).

Postoje i takvi fiskalni sistemi koji ne priznaju troškove domaćinstva (slučaj sa našim sistemom) i ako su ti troškovi umanjili dohodak obveznika, a nisu bili zavisni, ni po vrsti ni po visini, od njegove volje, već su u pravom smislu „nužni“. Takvi fiskalni sistemi strogo se pridržavaju pravila da se mogu priznati samo troškovi vezani za poslovnu delatnost. Pa ipak i tu ima nelogičnosti. Na primer, gotovo ni jedno fiskalno zakonodavstvo ne priznaje neke plaćene poreze (pre svega plaćeni porez koji tereti osnovnu delatnost obveznika, kao što je porez iz ličnog dohotka zanatlija, zatim druge poreze koji su vezani za poslovanje, kao što je, opet kod nas bio, sad ukinut, porez na upotrebu tuđe radne snage, doprinos iz ukupnog prihoda građana i dr.¹⁵ To se čini zato da bi se primenilo „načelo porea na porez“.

Glavne kategorije izdataka koji se ne mogu odbijati od ukupnog prihoda i koji predstavljaju „pribitnu“ stavku su, pored navedenih, još i:

¹⁴ Kod nas različito u pojedinim republikama.

¹⁵ Prema čl. 32 ukinutoga Zakona o doprinosima i porezima građana SR Srbije („Sl. glasnik“, br. 49/68, 53/68, 26/70, i 39/70).

vrednost rada obveznika i članova njegovog užeg domaćinstva, ako sa njima nije zasnovao radni odnos, kao i iznosi plaćeni na ime socijalnog osiguranja za ta lica; pokloni i nagrade čije davanje nije ugovoreno sa licima koja su u radnom odnosu sa obveznikom ili sa drugim licima; kamate na sopstvena osnovna i obrtna sredstva obveznika; iznosi koje obveznik upotrebi za povećanje svojih osnovnih i obrtnih sredstava ili za otplatu dugova; gubitci iz ranijih godina i iznosi uneti u rezervni fond, sem iznosa koji se priznaju na ime amortizacije zgrada, mašina i alata.¹⁶

(4) Minimalna osnovica

Minimalna osnovica je takva institucija fiskalnog sistema kojom fisk pokušava da zaštiti svoja prava na ostvarenje prihoda, utvrđujući najmanji iznos fiskalnog prihoda koji može da naplati od određenih kategorija obveznika. Ta zaštita ima svoga osnova u neperfektnosti metoda zahvatanja određenih prihoda fiskalnog sistema, koja omogućava znatnija izbegavanja plaćanja od strane obveznika, putem smanjenja osnovice. Zaštita se provodi minimalnom osnovicom.

Prema tome, minimalna osnovica je najniža osnovica koja može biti uzeti u obzir za utvrđivanje fiskalne obaveze. Ona je, u tom smislu, pretpostavljena (prezumptivna) osnovica. Prezumpcija ima za osnov parifikaciju tj. upoređenje sa nekim određenim dohotkom koji ostvaruju lica koja obavljaju istu ili sličnu vrstu delatnosti kao i obveznik za koga je propisana minimalna osnovica, pa se takav dohodak za jednu godinu uzima kao minimalna osnovica.

Minimalna osnovica, po pravilu postoji, samo za fiskalne prihode kod kojih se može da utvrđuje „stvarna“ osnovica, a to znači za poreze na lični dohodak ostvaren vršenjem tekovinske (proizvodne, uslužne) ili druge slične delatnosti.

Parifikacija (upoređenje) se obično vrši sa ličnim dohotkom koji ostvaruju lica u radnom odnosu tj. radnik ili službenik koji obavlja istu delatnost kao i obveznik kome se utvrđuje minimalna osnovica; ima istu spremu, a zaposlen je u organizaciji (radnoj ili drugoj) na teritoriji iste opštine na kojoj ima i obveznik svoje poslovno sedište odnosno ako na teritoriji te opštine nema organizacije koja vrši tu delatnost, onda se upoređenje može vršiti i sa ličnim dohotkom radnika ili službenika koji je zaposlen i u organizacijama sa teritorija drugih opština.

U približno ovakvom obliku postoji minimalna osnovica za obveznike poreza iz ličnog dohotka od samostalnog vršenja zanatske i drugih privrednih delatnosti i za obveznike poreza iz ličnog dohotka od samostalnog vršenja intelektualnih i drugih neprivrednih usluga.¹⁷

Međutim, minimalne osnovice mogu postojati i za akcionarska društva, na primer, u staroj Jugoslaviji ova društva plaćala su tzv. minimalni „društveni“ porez.

Dr. Miodrag Matejić, profesor

¹⁶ isto kao pod 15.

¹⁷ Član 63, st. 2 i 74. st. 2. Zakona o porezima građana SR Srbije.

LITERATURA

(pored dela citiranih u tekstu članka)

- Lucien Mehl: Science et technique fiscales, Paris, 1959.
Alain Barrere: Politique financière, Paris, 1958.
Vessillier Elisabeth: Institutions et économie financières, Paris 1964.
Günter Schmölders: Finanzpolitik, 1965.
M. E. Kamp: Steuerlehre, Allgemeiner Teil, Bonn, 1971.
Gerloff W.: Die öffentliche Finanzwirtschaft, Allgemeiner Teil, Frankfurt, 1948.
Haller H.: Die Steuern, Tübingen, 1964.
Kolms H.: Finanzwissenschaft II, Berlin, 1966.
Neumark F.: Theorie der Besteuerung u Handwörterbuch der Sozialwissenschaften
knjiga 10, 1959.
Grupa autora: Finansovoe pravo, Maskva, 1967.
Toša Tišma: Javne finansije, Zagreb, 1964.

L'ASSIETTE DES DECETTES FISCALES DE L'ETAT

— La théorie et la pratique de l'assiette —

(Résumé)

Au moment où l'on procède, à la suite de l'application des amendements constitutionnels, à d'importantes modifications du système fiscal en Yougoslavie, la question de l'assiette des recettes fiscales des communautés socio-politiques revêt une importance particulière.

L'auteur de l'article s'attache à offrir un tableau précis des assiettes des recettes fiscales, des différentes sortes d'assiette, de leurs côtés positifs et négatifs, afin de présenter ainsi cette matière sous jour plus clair. L'auteur se sert d'une approche généralisée du problème des assiettes, sans examiner les assiettes des diverses catégories de recettes, en analysant leurs caractéristiques générales et communes.

L'auteur s'en tient à la division des assiettes habituelle en théorie (par quantité et ad valorem, forfaitaires et réelles) en se penchant notamment, dans ce cadre, sur les méthodes permettant de fixer l'assiette. Il traite plus particulièrement des caractéristiques et des qualités fondamentales des assiettes, tout en critiquant certaines de leurs formes actuelles. Cependant, il traite d'une manière approfondie des assiettes réelles et de la méthode d'évaluation directe de ces assiettes, en leur accordant la prépondérance sur les autres formes d'assiette. C'est dans ce cadre que l'auteur examine les possibilités effectives d'application des assiettes réelles, présentant en même temps la pratique suivie dans notre système fiscal.

BEZDRŽAVINSKA ZALOGA (POKRETNNA HIPOTEKA)

— uporednopravna studija —

UVODNA RAZMATRANJA

Založno pravo ima svoju istoriju, u kojoj su se menjale razne forme obezbeđenja, u zavisnosti koje je u datom momentu interese trebalo favorizovati, — dužnika ili poverioca dok se nije došlo do današnje etape razvitka na kojoj, prema modernim građanskim zakonima založno pravo na pokretnim stvarima (ručna zaloga), zahteva državinu pokretne stvari od strane poverioca, dok na nepokretnim stvarima postoji hipoteka za koju se ne traži državina stvari. Ovako postavljeno „klasično“ založno pravo koje za svoja rešenja ima itekako ubedljive argumente, ne može se održati u ovom čistom obliku, jer više ne odgovara potrebama prometa, koji počiva na kreditu i koji zahteva elastičnije i kompromisnije formule, u kojima se pre svega mora dati daleko veća sloboda dužniku, nego što je do sada bio slučaj. Ne radi se više o tome da se poverilac obezbedi po svaku cenu, makar to dovelo do obustavljanja dalje privredne delatnosti dužnika, već obrnuto da obezbeđenje pređe potpuno u ruke dužniku i da on vodi računa o interesima poverioca, slobodno disponirajući sa založenim stvarima u svom normalnom i uobičajenom poslovanju. Konflikt između potreba prometa s jedne strane i postojećih zakonskih formi sa druge razrešen je, u uporednom zakonodavstvu, razvijanjem i oblikovanjem novih vrsti založnog prava, što se naročito odnosi na razne vrste bezdržavinske zaloge tzv. mobilijarne hipoteke, registarske zaloge, založnog pisma (varanta), „hipoteke na preduzeću“, jednoj prelaznoj formi između sadašnjeg ručne zaloge i hipoteke, koja je u mnogim zemljama regulisana specijalnim propisima, dok je u SAD ona podrobno i elastično regulisana u 53 paragrafa u Jednoobraznom trgovačkom zakoniku od 1962. godine.

Jednim posebnim oblikom mobilijarne hipoteke na pokretnim stvarima bavila se i naša predratna teorija kad je u pitanju bila stoka. O tome je čak bilo podneto tri referata na IV Kongresu pravnika održanom u

Skoplju 1931. godine¹ i bilo predloženo da se pored ručne zaloge omogućiti zalaganje stoke bez deposesije zalagača, s tim što bi se ugovor o zalozi upisao u poseban registar. Korisnik ove vrste zaloge mogle bi biti samo specijalne kreditne ustanove koje su za to dobile dozvolu od nadležnog državnog organa. Ovom vrstom zaloge trebalo je omogućiti kreditiranje stočarstva, koje je tada predstavljalo jednu od najvažnijih grana naše privrede. Organizovanjem hipoteke na stoci imalo je za cilj da naše pravo omogućiti iskorišćavanje kreditne sposobnosti pokretnih stvari (doduše ovde samo stoke) koje predstavljaju veliku vrednost i mogu biti upotrebljene za dobijanje kredita, bez njihovog oduzimanja od zalagača, pošto bi njihovo oduzimanje od zalagača u svrhu predavanja poveriocu smetalo zalagačevom vršenju poziva ili zanata².

Zašto je dosadašnje založno pravo preko ručne zaloge na pokretnim stvarima i hipoteke na nepokretnim postalo isuviše kruto u prometu, zbog čega je činjeno mnogo pokušaja da se ono izigra u praksi raznim oblicima bezdržavinske zaloge, često i contra legem? Prinuda na zakonom određene tipove obezbeđenja, koje stranke nisu mogle da promene, bila je ovde od posebnog značaja. Poveriocu je založno pravo, vezano za određene pretpostavke, garantovalo tačno određeni pravni položaj, a dužniku je i pored prenosa ovlašćenja raspolaganja založnom poveriocu, pružio propisanu zaštitu. Publicitet založnog prava štiti je interese trećih lica: hipoteka je bila vidljiva iz zemljišnih knjiga, ručna zaloga se konstituisala prenosom državnine pokretnih stvari založnom poveriocu. Ali pored nesumnjivih prednosti ovih legalnih sredstava obezbeđenja, ona imaju i vrlo velike mane. Dok je kod hipoteke, upisom u zemljišne knjige pravo hipotekarnog poverioca bilo dovoljno obezbeđeno, a dužniku je ostalo korišćenje hipotekovanog dobra koje se nalazi kod njega, založno pravo na pokretnim stvarima ne pruža takvu mogućnost. Ko svoju pokretnu stvar da drugome u zalogu, gubi mogućnost da u potpunosti koristi stvar. To je za dužnika nepodnošljiv teret, koji ga često onemogućava u vršenju privredne delatnosti. S druge strane je i za poverioca prenošenje neposredne državnine često skopčano sa velikim troškovima i komplikacijama. On ne raspolaže prostorijama da bi založene predmete mogao da uskladišti i čuva, a prevoz nekih od njih povećava troškove kredita i uvećava rizik propasti stvari. Zakon poveriocu u formi ručne zaloge daje više nego što je za obezbeđenje njegove tražbine neophodno. Interesi dužnika i poverioca su usmereni na stvaranje jedne vrste zaloge, po kojoj je poveriocu moguće da dobije zalogu bez predaje stvari, upisivanjem u posebne javne registre (zbog čega se ova zaloga često označava i kao „registarska zaloga“) tj. pokretnu hipoteku. Danas je bezdržavinska zaloga dobila pravo građanstva u mnogim pravnim porecima, pošto je postalo nesumnjivo da je protivno prirodi stvari i razlozima jedne ekonomike u kojoj kredit čini suštinu tržišne privrede, da se na pokretnim stvarima, koje često mogu biti velike vrednosti, čija se državnina iz ekonomskih razloga ne može napustiti a da se ne obustavi privredna delatnost (mašine, oprema, robni lager, sirovine, umetnički predmeti,

¹ Dr. Mihajlo Konstantinović: Hipoteka na stoci; Božidar Vlajić i dr Ivo Matijević pod istim naslovom podneli su referate objavljene u „Spomenici IV Kongresa Pravnika“ Beograd, 1931.

² Dr. Mihajlo Konstantinović: Op. cit. str. 245.

vozila, inventar, dakle pogotovo svaki vredniji predmet zalagača), ne može dobiti kredit. Do toga se došlo postepeno, često uz pomoć sudske prakse, koja je smatrala da su ispunjeni strogi uslovi za ručnu zalogu (predaja stvari založenom poveriocu), čak kad je zakon bio očigledno izigran. Tako je sudska praksa u Austriji, gde se zaloga po pravilu stiće predajom stvari poveriocu (§§ 451 i 1368 AGZ) smatrala da je predaja izvršena, ako založni poverilac nađe lice koje će za njega držati stvari i vršiti založno pravo, makar to bila i dužnikova supruga ili njegov nameštenik. Tako zaloga i pored svih zakonskih zabrana ostaje u rukama zalagača³.

U Švajcarskoj sudovi dozvoljavaju da nameštenik zalagača, čak i njegov prokurista, budu zastupnici poverioca u odnosu na predaju i vršenje državine zaloge. Tako se savlađuju, kako ističe jedan švajcarski autor (Oftinger), „tehničke teškoće u izvršenju zaloge, a da se zalagaču ne nanese neprijatnosti“.

Drugo sredstvo, kojem je u novije vreme, dezavuisano založno pravo koje ne dozvoljava bezdržavinsku zalogu i upotpunosti negira načelo publiciteta založnog prava, bilo je pactum reservati dominii, koje važi i u našem pravu. Prodavac može i pored predaje stvari kupcu zadržati pravo svojine dok kupac ne plati kupovnu cenu (kod prodaje na kredit). Zadržavanje prava svojine u cilju obezbeđenja kupoprodajne cene predstavlja specifičnu bezdržavinsku zalogu. Pactum reservati domini i bezdržavinska zaloga ispunjavaju iste ekonomske funkcije i pokazuju slične karakteristike. U oba slučaja pojavljuje se držalac prema trećim licima kao potpuni vlasnik stvari. U oba je on obavezan da isplati tražbinu. U slučaju neisplate poverilac ima pravo da zahteva predaju stvari. Načelno bi trebalo, ako se želi biti konzekventan, oba instituta podčiniti istom pravnom režimu regulisanja.

Priznanjem i uvođenjem bezdržavinske zaloge kao posebnog sredstva obezbeđenja, prestalo bi svako izigravanje zakona i pored pravila koja važe za ručnu zalogu i hipoteku, uvedena bi bila jedna među forma, koja se ne bi mogla zadovoljiti kombinovanjem pravila o hipoteci i ručnoj zalozi, već bi zahtevala svoje posebno i iscrpno regulisanje, ako se želi jedno efikasno sredstvo obezbeđenja. Naravno, da uvođenje bezdržavinske zaloge postavlja mnogobrojne probleme koje treba rešiti. Pre svega, nameće se pitanje u korist kojih poverilaca treba konstituisati bezdržavinsku zalogu? Da li to treba da budu, posmatrano kroz našu situaciju, samo društvenopravna lica u ulozi kreditora ili možda čak samo jedna vrsta tih lica (banke), ili kroz ovaj oblik založnog prava u ulozi založnog poverioca treba dati mogućnost da se pojave sva fizička i pravna lica, dakle svi subjekti? Drugo važno pitanje koje se postavlja je: na kojim pokretnim stvarima dozvoliti konstituisanje mobilijarne hipoteke? Da li na svim stvarima, ili možda samo vrednijim pokretnim stvarima, kao što su: oprema, inventar, razne mašine, robni lager, poljoprivredni proizvodi i slično. Da li na skupu stvari ili na delovima jedne imovine? Ništa manje nije značajnije i pitanje kako obezbediti publicitet? Uvođenjem registara (ko treba da ih vodi, kakvo dejstvo ima opis)? Da li treba dozvoliti savesno sticanje svojine od strane trećih lica bez

³ Dr Mihajlo Konstantinović: Op. cit. str. 242-3 navodi ovaj primer iz austrijske prakse.

tereta, kad založni dužnik njima raspolaže u svom normalnom poslovanju. Kakav je karakter bezdržavinske zaloge (da li je to akcesorno pravo)? U kojoj formi treba zaključiti ugovor o bezdržavinskoj zalozi? Kad on postaje perfektan? Da li pre dospelosti bezdržavinske zaloge dužnika treba ograničiti u raspolaganju zalogom, davanjem izvesnih kontrolnih prava poveriocu i u kom obimu to treba učiniti? Da li se objekat bezdržavinske zaloge može više puta založiti i kakav rang međusobno imaju takva prava? Po kom principu (u slučaju pozitivnog odgovora) treba određivati taj rang? Kako se „unovčava“ bezdržavinska zaloga? Da li i tu održati pravilo oficijelnosti založnog prava, pa prodaju vršiti samo preko suda na javnoj dražbi, ili treba biti elastičniji? Kako se i da li se može prenositi bezdržavinska zaloga, kao i kad ona prestaje?

Ovo su samo neka najvažnija pitanja koja moraju biti rešena ako se odlučimo za uvođenje bezdržavinske zaloge u naše pravo. Pre nego što pređemo na uporedno pravno tretiranje ove problematike, o kojoj postoji vrlo velika regulativa, dužni smo da istaknemo da vrednost ili bezvrednost jednog sredstva obezbeđenja, koga poznaju strana prava, ne možemo presuđivati apstraktno već samo u vezi sa našom kreditnom situacijom. Zbog toga moramo ispitati da li se strana rešenja o bezdržavinskoj zalozi adekvatno mogu primeniti na naše uslove i potrebe prometa. Isto tako treba imati u vidu da potrebe naše privrede za kreditima, za saradnjom sa stranim kapitalom, nesumnjivo vode tome da je u našem građanskom pravu, prilikom njegove kodifikacije kao i u stranim pravima, moraju razviti nove forme obezbeđenja kredita, elastičnije od ručne zaloge i hipoteke. To je imperativ vremena i tržišne privrede u kojoj živimo.

1. Bezdržavinska zaloga u francuskom pravu

Po čl. 2076. Code civil da bi nastalo punovažno založno pravo na pokretnim stvarima uslov je da se založeni predmet preda poveriocu ili trećem licu. U praksi se pokušavalo da se izigra ovaj propis o predaji zaloge, zamenjujući ga fiktivnim aktom, tako što se između poverioca i založnog dužnika ugovora odnos posredničke državnine. Sudska praksa se suprotstavljala ovakvim ilegalnim pokušajima uvođenja bezdržavinske zaloge, ali je u jednom slučaju kod zalaganja trgovačke radnje (fond de commerce) smatrala da kao predaja važi izdavanje isprave o kupovini i zakupu, iz koje proizilaze vlasnička prava. Razlog za to je nalažen u činjenici da se trgovačka radnja kao jedno imaterijalno dobro (sastavljeno od robe, materijala, naziva, prava i zakupnog ugovora lokala u kome je smeštena radnja, klijentele) ne može telesno predati. Ovakav stav sudske prakse bio je sleđen od strane zakonodavca koji je Zakonom od 1. marta 1898. i Zakonom od 17. marta 1909. (izmenjenim 31. jula 1913.) dozvolio da se trgovačka radnja može založiti bez predaje, upisom u poseban registar, koji se vodi u sekretarijatu trgovačkog suda. Posle toga zakonodavac je počeo da uvodi i druge oblike bezdržavinske zaloge. Nantissement du fond de commerce sledilo regulisanje založnog prava na proizvodima i mašinama poljoprivrednog preduzeća, koje je služilo isključivo za obezbeđenje obaveza povezanih sa radom preduzeća. Zako-

nom od 18. VII 1898. koji je izmenjen Zakonom od 30. IV 1906. regulisan je u Francuskoj zemljoradnički varant (warrant agricole) kojim je data mogućnost zemljoradnicima da založe svoje proizvode i stoku, bez predaje založnom poveriocu. Zalaganje se vrši izdavanjem isprave o zalozi, varanta koga sastavlja u načelu sekretar mirovnog suda, a potpisuje ga založni dužnik. Dozvoljeno je da varant sačini i sam dužnik. Varant mora sadržavati: opis založenih predmeta po vrsti, količini i vrednosti, označenjem mesta gde se zaloga nalazi, iznos tražbine obezbeđene zalogom, rok dospelosti tražbine. Zemljoradnički varant je hartija po naredbi i prenosi se indosamentom. Indosatar stiće tražbinu i pravo da se naplati iz založenih predmeta.

Imalac varanta, ako mu dužnik o roku ne plati tražbinu, ima pravo da proda založene stvari i da se prvenstveno naplati iz dobijene cene. U slučaju da dužnik proda založenu stvar, imalac varanta ima pravo da ne dozvoli predaju stvari kupcu. U slučaju da je založena stvar predata kupcu, imalac varanta ne može preduzeti nikakve mere prema kupcu. Ali nepošteni dužnik koji je otuđio varantirane stvari odgovara po krivičnim propisima i može mu se izreći kazna predviđena za prevaru ili utaju.

Godine 1913. donet je Zakon o hotelijerskom varantu (warrant hotelier) koji je izmenjen poslednji put Zakonom od 17. III 1951. po kome je omogućeno vlasnicima hotela da založe hotelske uređaje (nameštaj, materijal i opremu) bez predaje tih stvari poveriocu. Varant izdaje sekretar trgovačkog suda na čijem se području nalazi hotel. Varant je isečak iz matične knjige koja se vodi u sudu. On se izdaje hotelijeru po čijim izjavama se i sastavlja. Prenosi se kao svaka hartija po naredbi indosiranjem i taj prenos mora biti upisan u matičnu knjigu, kao i konstantovan na samom varantu. Za jedne iste stvari može se izdati samo jedan varant.

Zakonom od 21. IV 1932. omogućeno je vlasnicima (uvoznicima) petroleja, da mogu u cilju dobijanja kredita, založiti svoje zalihe petroleja koje su obavezni da čuvaju radi odbrane zemlje (warrant pétrolier).

Kasacioni sud je odlučio 1934. godine da klauzula o zadržavanju prava svojine sadržana u ugovorima o kupoprodaji automobila ne daje pravo prodavcu, da u slučaju stečaja dužnika, traži iz stečajne mase izlučenje automobila na kome je zadržano pravo svojine do isplate kupovne cene. Pošto su takvom odlukom bili ugroženi interesi proizvođača automobila, oni su zahtevali zakonsko regulisanje koje će obezbediti njihove interese. Zakonom od 29. XII. 1934. koji je menjan 2. XI 1941. i 17. XI 1949. uvedena je bezdržavinska zaloga na prodatim automobilima u korist prodavca⁴.

Pravna teorija je kritikovala ovaj zakon, pošto najvažnija pitanja ostavlja bez odgovara, ali se on ipak održao. Zakonom od 22. II 1944. uvedena je u Francuskoj bezdržavinska zaloga na kino filmovima. Producentu je za snimanje filma potreban ogroman materijal sa kojim on najčešće ne raspolaže. Stoga mu je potreban i kredit. Za obezbeđenje kredita on poveriocu može da ponudi samo neisećene i neobrađene negativne i buduće prava od prikazivanja filma. Ručna zaloga u ovom slučaju nije moguća, pošto negativni filma moraju ostati kod producenta da bi

⁴ Charoussat: Le gage automobile, Rev. trin. dr. comm., 1958, str. 725.

se proizvele kopije filma, razvijanjem i montiranjem snimljenog materijala. Bezdržavinska zaloga na kino filmu rešava ovaj delikatan problem.

Poslednji oblik bezdržavinske zaloge, koja zamenjuje pactum reservati dominii, predstavlja konstituisanje zaloge na oruđima i inventaru preduzeća Zakonom od 1951. Ovaj Zakon omogućava prodavcu industrijske opreme stvarno pravno obezbeđenje, bez predaje državine, na mašinama koje je kupac uzeo na kredit u cilju obnove postrojenja u svom industrijskom preduzeću.

2. Bezdržavinska zaloga u engleskom pravu

U engleskom pravu još od XVI veka postojalo je pravilo da bez predaje založene stvari poveriocu nema zaloge. Protiv uvođenja bezdržavinske zaloge istican je prigovor prevare — jer ona obmanjuje. Bills of Sale Act 1878. Amendment Act 1882. dozvoljava zalaganje pokretnih stvari bez predaje državine u formi prenosa svojine radi obezbeđenja tražbine (fiducijarni prenos svojine). Založni dužnik predaje založnom poveriocu ispravu o prodaji pokretne stvari (bill of sale) koja se upisuje u specijalne javne registre. Upis u registar ima konstitutivno dejstvo i tek upisom nastaje založno pravo. Ako se upis ne izvrši, ugovor je ništav i između stranaka. Isprava mora da se upiše u registar u roku od 7 dana po izdanju. Na osnovu isprave o prodaji (bill of sale) založni poverilac stiče pravo da u slučaju neisplate tražbine o roku, provede prodaju zaloge i naplati se iz prodajne cene. Cilj ove vrste obezbeđenja na osnovu bill of sale bio je da se pomogne slabijem dužniku, da kod kupoprodaje sa obezbeđenjem zelenaši ne iskoriste obezbeđenje za izvlačenje nesrazmernih koristi. Zbog toga se u Zakonu nije postavljao jedan nov pravni institut koji bi mogao da posluži kao uzor bezdržavinske zaloge.

Da bi se obezbedile kreditne institucije koje finansiraju uvoz englesko pravo razvija dve vrste bezdržavinske zaloge za koje nije potrebna čak ni registracija koja se traži po bill of sale zakonima. To su „letter of hypothecation“ i „letter of trust“. Kroz formu „letter of hypothecation“ kupac prekomorske robe obećava banci da će robu koja se još nalazi u prevozu ili za koju još nije dobio tradicione papire po prispeću njoj predati ili će je za njen račun čuvati. „Letter of trust“ sadrži obećanje dato banci od strane vlasnika već uvezene robe da će robu ili tradicione papire za njen račun držati, a ukoliko treba da je proda, da će dobijenu cenu za nju uplatiti banci. U oba ova slučaja banka ima konstituisano založno pravo.

Formu bezdržavinske zaloge u engleskom pravu ima založno pravo na imovini ili na preduzeću. Moguće je da se zaloga konstituiše na celokupnoj postojećoj ili budućoj imovini jednog društva (incorporated company) ili da se optereće pojedini sastavni delovi njegove imovine sa jednim „lebdećim obezbeđenjem“ (floating charge). Društvo zadržava svoju slobodu raspolaganja opterećenom imovinom i može nastaviti neometano svoje poslovanje. Ono ima pravo da predmete obuhvaćene „floating charge“ otuđi, dâ u zakup, isplati potraživanja, prenese delove preduzeća, podeli dividende. Poverilac ne može u ugovoru o zalaganju da ograniči vlast raspolaganja društva. On jedino može da zabrani dru-

štvu da konstituiše druge zaloge, koje će oštetiti rang njegovog obezbeđenja (da bi ova klauzula dejstvovala prema trećim licima ona mora biti upisana u registar). Jedino sredstvo koje Zakon garantuje poveriocu kod „floating charge“ da bi zaštitio svoje interese je ograničeno pravo informisanja. On može zahtevati slanje godišnjeg bilansa društva, kao i druge isprave, iz kojih se dobija uvid u poslovanje preduzeća. Zaloga obuhvata, ukoliko nešto drugo nije ugovoreno, celokupnu imovinu preduzeća, uključujući zemljišta i imaterijalna dobra. Poverilac koji se obezbedio ima pravo da unovči preduzeće kao celinu. Upis ove vrste zaloge specijalne registre potreban je samo da bi ugovor koga su zaključili poverilac i dužnik bio punovažan i prema trećim licima. Upis treba izvršiti u roku od 21 dan od zaključenja ugovora.

Postupak za unovčenje „floating charge“ vrši se pod nadzorom suda. Stranke ipak mogu ugovoriti, da one same mogu imenovati upravnika koji će izvršiti unovčenje preduzeća. Postupak počinje imenovanjem upravnika koga određuje ili sud ili poverioci. Od momenta imenovanja upravnika konkretizira se „floating charge“ — dolazi do njegove „crystallisation“. Društvo gubi pravo raspolaganja nad opterećenim predmetima. Upravljanje preuzima postavljeni upravnik (receiver). On može obezbeđeno dobro uzeti u državinu, a ukoliko se ono nalazi u rukama trećeg lica, da zahteva predaju. Upravnik vodi poslove društva, otuđuje pojedine delove dužnikove imovine, zaključuje poravnanja i preduzima sve mere koje su celishodne za naplatu potraživanja. Po isplati i unovčenju zaloge dobijeni iznos deli upravnik poveriocima po rangu njihovih tražbina. Za svoj rad upravnik odgovara dužniku i poveriocima. „Floating charge“ se koristi u Engleskoj za obezbeđenje kredita kod banke od strane velikih i malih trgovačkih društava. Postoje prigovori da je vrednost ovog oblika zalaganja umanjena pojedinačnim prinudnim izvršenjima nad imovinom društva, kao i da pri likvidaciji društva mnoge tražbine imaju prednost u naplati pred poveriocem obezbeđenim „floating charge“. Ipak je „floating charge“ jedno dobro sredstvo za obezbeđenje kredita od strane banaka, koje se u Engleskoj često praktikuje⁵.

3. *Forme bezdržavinske zaloge u nemačkom pravu*

Kod založnog prava zalagač nije oduševljen činjenicom da zaloga dela njegove imovine dobije publicitet. Kod hipoteke se upis u zemljišne knjige ne može izbeći, ali je upisom ostvareni publicitet ograničen na ona lica koja su imala uvid u ove knjige. Međutim, kod ručne zaloge davanjem pokretne stvari poveriocu u zalogu, preko prenošenja neposredne državine, publicitet je ostvaren za sve. U interesu je dužnika da ostane pred javnošću nepoznato da on nije solventan. To on nije mogao postići po odredbi § 1205 Nemačkog građanskog zakonika, po kome je za konstituisanje zaloge potrebna predaja stvari. Zbog potreba prometa, u Nemačkoj su počele, naročito u trgovini da se razvijaju u običajnom pravu nove forme obezbeđenja contra legem, u kome su odstranjene sve negativne posledice zakonskog založnog prava. To su bile: prenošenje svojine

⁵ Dr Konstantin Simitis: Das besitzlose Pfandrecht, Archiv für die civilistische Praxis, 1971., 1—2, str. 102—103.

u cilju obezbeđenja (Sicherungsübreitung) i prenošenje tražbine u cilju obezbeđenja (Sicherungsabtretung). I sam zakonodavac je sa svoje strane u okviru legalnog poretka založnog prava uveo institut zadržavanja prava svojine (pactum reservati dominii): prodavac može i pored prodaje stvari kupcu zadržati pravo svojine dok on ne plati kupovnu cenu, čime je praktično priznao jednu vrstu bezdržavinske zaloge.

Ovde se nećemo zadržavati na institutu pactum reservati dominii koji je dovoljno poznat i obrađen, ali je nužno da u najkraćim crtama prikazemo institut prenosa svojine radi obezbeđenja potraživanja i ustupanja potraživanja radi obezbeđenja.

Kod prenosa svojine na poverioce radi obezbeđenja postupa se upravo obrnuto od onoga što je karakteristično za zadržavanje prava svojine. Kod zadržavanja prava svojine poverilac je prenosio stvar dužniku rezervišući za sebe pravo svojine, fiducijarnog prenosa svojine radi obezbeđenja tražbine zadržava dužnik stvari kod sebe, a na poverioca prenosi svojinu nad tim predmetima. Pošto to može činiti u obimu koji hoće (može mu preneti svojinu na celom robnom lageru) fiducijarni prenos svojine radi obezbeđenja ima šire polje primene od instituta zadržavanja prava svojine.

Praktična vrednost fiducijarnog prenosa svojine radi obezbeđenja je mnogo veća od ustanove založnog prava onako kako je zakon postavlja. Na mesto zalaganja pokretnih stvari (gde je bilo isključeno konstituisanje zaloge posredstvom (constitutum possessorium) prenosi dužnik poveriocu u cilju obezbeđenja svojine na pokretnim stvarima za tražbinu koju poverilac ima prema njemu. Fiducijarni prenos svojine se vrši sporazumom na osnovu constitutum possessorim. To ima za posledicu da dužniku ostaje neposredna državina stvari i mogućnost korišćenja, dok na poverioca prelazi puna svojina. Ovaj prenos svojine razlikuje se od uobičajenog prenosa svojine u prometu u dva pravca:

1. Prema nameri stranaka prenos svojine je samo privremen. Ispuni li dužnik svoju obavezu, svojina treba da mu bude vraćena, bilo što se poverilac na osnovu ugovora na to obavezao, bilo što je u samom ugovoru prenos izvršen pod raskidnim uslovom da će svojina prestati kad dužnik isplati tražbinu poveriocu. Poverilac stiče pravo da proda dužnikove stvari tek ako on ne ispuni svoju obavezu. Ako poverilac raspolaže ranije sa stvarima, to je ovo raspolaganje sa aspekta stvarnog prava punovažno, ali je on povredio svoju obligacionu obavezu iz ugovora da stvar neće prodati dok dužnik ne plati. Po ovoj obavezi se fiducijarni vlasnik (poverilac) razlikuje od vlasnika koji je to postao u normalnom aktu prenosa svojine, na primer, na osnovu ugovora o kupoprodaji.

2. Fiducijarnom vlasniku nije neophodna neposredna državina stvari i mogućnosti da je koristi. Ono što on teži, je prednost koja je sadržana u svojini prema svim drugim stornopravno neobezbeđenim poveriocima, i mogućnost zadovoljenja svoje tražbine kad dužnik dođe u docnju. On hoće za sebe da rezerviše stvarnu vrednost stvari prema drugim poveriocima i dužniku. Svom formalnom položaju vlasnika ne pridaje on veliki značaj. Iz toga proizilazi da on stvarnopravno više dobija, nego što prema intencijama stranaka ekonomski može. Poverilac dobija punu svojinu na mesto jednog, iz pravnotehničkih razloga, nemogućeg založnog prava (jer nema bezdržavinske zaloge na pokretnim stvarima). Ovaj neželjeni

„višak“ pravnih ovlašćenja mora delovati kako u odnosima poverioca i dužnika, tako i na pravne odnose prema drugim poveriocima.

Niz teorija pokušava da objasni fiducijarni prenos svojine radi obezbeđenja tražbine i pravne posledice koje nastaju iz ovog instituta:

1. Poverilac je samo zastupnik „u odeći vlasnika“.
2. Vršiti se podela svojine: poverilac dobija samo formalnu svojinu dok materijalno (ekonomski) svojina ostaje kod dužnika.
3. Poverilac u stvarnosti ne dobija nikakvu svojinu već je ovaj fiducijarni posao negotium sui generis, dakle jedno novo ograničeno stvarno pravo (iura in re aliena) koje je nastalo u praksi i probilo načelo numerus claususa stvarnih prava.
4. Poverilac dobija doduše svojinu, ali pod odložnim uslovom, o čemu on mora stalno da vodi računa.
5. Poverilac je postao puni vlasnik, stvarnopravno neograničeni gospodar stvari, ali iz fiducijarnog ugovora za njega proizilaze obligaciono-pravne obaveze.

Poveriocu kod ove vrste obezbeđenja pripada ovlašćenje da stvari prenete u fiducijarnu svojinu proda. Čim tražbina dospe on može zahtevati od dužnika predaju stvari, kako bi ih mogao unovčiti prema pravilima koja važe za prodaju zaloge.

Ako dužnik isplati dugovanu činidbu poverilac je obavezan da mu svojinu prenese nazad. Kod odgovarajuće klauzule o raskidnom uslovu, sa ispunjenjem uslova (plaćanjem duga) automatski svojina na stvarima koje služe za obezbeđenje prelazi na dužnika.

Stvari koje služe za obezbeđenje tražbine moraju biti tačno određene (načelo specijaliteteta). O stvarnopravnoj saglasnosti za prelazak fiducijarne svojine na poverioca, može se govoriti samo ako su utvrđeni predmeti na koje se ovaj prenos odnosi. To uostalom zahtevaju i interesi ostalih poverioca. Kroz proširenje prenosa svojine u cilju obezbeđenja tražbine na robni lager sa promenljivim stanjem pitanje određenosti predmeta dobija specifičan značaj. U ovom slučaju se ne radi samo o robnom lageru i stvarima u njemu koje postoje u momentu zaključenja fiducijarnog prenosa svojine radi obezbeđenja tražbine, već i o stvarima koje će kasnije ući u robni lager. U takvom slučaju prema stranoj sudskoj praksi potrebno je da u momentu prenosa fiducijarne svojine svakome bude jasno šta ovaj prenos obuhvata (koje stvari on obuhvata). To važi naročito onda ako se ugovor odnosi na sve predmete koji se u momentu zaključenja ili kasnije nađu u određenom prostoru (lageru). Ako ugovor treba da se odnosi na svu zalihu robe koja se nađe u određenom prostoru smatra se da je udovoljeno načelu specijalnosti, čak iako deo stvari u tom prostoru ne pripada dužniku, jer je na njima zadržano pravo svojine. U takvom slučaju poverilac stiče samo pravo očekivanja koje je imao i dužnik, koje se u slučaju isplate od strane dužnika pretvara u pravo svojine.

Poveriocu koji se obezbedio na ovaj način (fiducijarnim prenosom svojine) u odnosu na druge poverioce istog dužnika pripada određena prednost. Dobro na kome je preneti fiducijarna svojina izuzet je od zahvata drugih poverioca dužnika. Oni ovaj prenos jedino mogu pobijati ako su ispunjeni uslovi za paulijansku tužbu, dakle ako dokažu da je

dužnik zaključio fiducijarni posao jedino u cilju da ošteti svoje poverioce (in fraudem creditorum).

Ustupanje potraživanja radi obezbeđenja postoji kada dužnik svom poveriocu radi obezbeđenja tražbine koju poverilac ima prema njemu, ustupi svoju tražbinu prema trećem licu. Ovde se ne radi o zalaganju tražbine (založnom pravu na pravu) za koje je potrebno obavestiti treće lice. Ustupanje se vrši bez ikakvog obaveštenja trećeg lica. Cesionar koji je dobio tražbinu radi obezbeđenja u boljem je položaju od založnog poverioca (kod založnog prava na pravu. On može tražbinu da naplati u svako doba (pre dospelosti svoje tražbine prema dužniku). Isto kao i kod prenošenja fiducijarne svojine radi obezbeđenja, dobija i ovde poverilac više, nego što to odgovara potrebama obezbeđenja. Spolja je on neograničeni titular tražbine, i kao takav nesmetano može nastupati. Unutra, tj. prema davaocu obezbeđenja (dužniku), vezan je on ugovorom o obezbeđenju, tako da ne sme sve činiti što može. Povredi li on svoju unutrašnju obavezu, raspolaganjem tražbine prema trećem licu (pre nego što je njegova tražbina dospela prema dužniku), to raspolaganje je punovažno, ali će on odgovarati prema dužniku zbog izneverenog poverenja (fiduciae).

U nemačkoj pravnoj teoriji, u diskusiji koja se vodila o zakonskom regulisanju prenošenja svojine u cilju obezbeđenja i prenošenja tražbine radi obezbeđenja bilo je istaknuto, da ove forme obezbeđenja treba da budu isključivo stavljene na korišćenje industrijalcima i trgovcima koji su upisani u registre, a ne i drugim pravnim subjektima. To je obrazloženo činjenicom da bezdržavska zaloga dovodi do neželjenog probijanja principa publiciteta, zbog čega treba i ograničiti njeno područje primene, kroz tačno fiksiranje kruga učesnika kod ove forme obezbeđenja.

4. Mobilijarna hipoteka u švajcarskom pravu

Mobilijarna hipoteka bila je poznata u švajcarskom pravu još od srednjeg veka. Međutim, švajcarski jedinstveni zakon o obligacijama od 1881. koji je važio u svim kantonima, napustio je institut mobilijarne hipoteke i usvojio institut ručne zaloge, dozvoljavajući pojedinim kantonima da mogu kantonalnim zakonima uvesti ovu vrstu zaloge za stoku.

Projekti švajcarskog građanskog zakonika od 1900. i 1904. predviđali su pored ručne zaloge i mobilijarnu hipoteku za stoku, za pokretne uređaje preduzeća, zalihe i skladišta robe, koje vlasnik nije mogao napustiti a da ne ugrozi svoju privrednu delatnost⁶. Zbog uvođenja i proširenja institucije mobilijarne hipoteke, bila je predviđena zabrana ugovaranja zadržavanja prava svojine, koja se bila razvila u praksi i koju je tolerisao i Savezni vrhovni sud. Međutim, švajcarski trgovci su se pobunili protiv uvođenja mobilijarne hipoteke na robnom lageru, pošto su iste efekte postizali pomoću pactum reservati dominii. Pod njihovim uticajem ŠVGZ od 1907. usvaja princip ručne zaloge (čl. 884), a mobilijarnu hipoteku dozvoljava samo na stoci u čl. 885.: „Radi obezbeđenja novčanih tražbina zavoda i zadruga, koje su ovlašćene od nadležne vlasti

⁶ O tome detaljnije dr Ivo Matijević: Hipoteka na stoci, Spomenica IV Kongresa pravnika, Beograd, 1931. str. 264.

kantona u kome se nalazi njihovo sedište da zaključuju takve poslove, može se zasnovati založno pravo na stoci bez prenosa državnine upisom u založni protokol i izveštajem izvršne vlasti. — O vođenju protokola i taksama propisaće bliže uredba saveznog veća. — Kantoni određuju područja za koja će biti vođeni protokoli i činovnika koji će ih voditi". Svim je logično da ako zadržavanje prava svojine na drugim pokretnim stvarima služi kao specifična bezdržavinska zaloga, što je na stoci — gde postoji posebna mobilijarna hipoteka nije dozvoljeno zadržavanje prava svojine (član 715. stav 2.). Ono nije ni potrebno pošto bezdržavinska zaloga i pactum reservati dominii imaju istu funkciju.

Za mobilijarnu hipoteku na stoci postoje određena ograničenja. Pre svega ona se tiču poverioca — to mogu biti samo povlašćeni novčani zavodi i zadruge. Hipoteka nastaje upisom u specijalne registre. Upis se vrši na osnovu pismene prijave koju potpisuje založni poverilac i založni dužnik i stočni inspektor. Da bi se zadovoljio princip specijaliteta založnog prava koji ne dozvoljava da zbir stvari bude predmet zaloge, u registar se uvodi svaki komad stoke založenog stada po vrsti, polu, oznakama koje ga bliže opisuju (rasa, starost, boja itd.).

Upis mobilijarne hipoteke u registar označava perfekciju založnog prava, bez upisa nema pribavljanja ovog založnog prava. Međutim, ne postoji opšta obaveza trećeg lica, i pored javnosti registara, da pre nego što reše da kupe stoku, obavezno pogledaju registre. Postojanje savesnosti kasnijeg pribavioca stvarnog prava na stoci rešava se u svakom konkretnom slučaju i docniji savestan pribavilac prava svojine ili ručne zaloge na stoci pretpostavlja se založnom poveriocu čije je pravo upisano u registar.

5. *Bezdržavinska zaloga u poljskom građanskom zakoniku od 1964.*

I prava socijalističkih zemalja poznaju bezdržavinsku zalogu. Ona postoji u SSSR i u Poljskoj. Samo je ovde ona pre jedna izuzetna institucija, nego jedan opšti institut, za koju postoje mnoga ograničenja.

Ona je u poljskom pravu ustanovljena samo u korist banaka kada žele da obezbede dati kredit. Pokretne stvari na kojima je konstituisana ostaju u pritežanju zalagodavca ili trećeg lica (čl. 308. § 1).

U slučaju da se stvari na kojima postoji bezdržavinska zaloga preade ili spoje sa drugim predmetima, predviđeno je automatsko proširenje zaloge na tim novim stvarima.

Ugovori koji se zaključuju o ustanovljenju bezdržavinske zaloge moraju biti zaključeni u pismenoj formi da bi proizvodili punovažno dejstvo. Da bi se zadovoljilo načelo specijaliteta založenog prava, nalaže se strankama da predmet zaloge mora biti tačno određen, uključujući njegova svojstva. Založno pravo nastaje momentom upisa ugovora o zalozi u specijalan registar. Interesantno je napomenuti da registre ne vodi sud ili neki drugi državni organ, kako je to inače uobičajeno u drugim pravima gde postoji bezdržavinska zaloga, već sam kreditor — banka. Nema bližih propisa o tome kako se vode ovi registri i kakva je njihova organizacija.

6. Bezdržavinska zaloga po Jednoobraznom trgovačkom zakoniku SAD od 1962.

Već smo istakli da je u uporednom zakonodavstvu najiscrpnije regulisan institut bezdržavinske zaloge u Jednoobraznom trgovačkom zakoniku SAD, koji je pokušao da pruži odgovore na mnogobrojna pitanja koja se u teoriji postavljaju kad je u pitanju ovaj oblik založnog prava. Zbog toga ćemo se detaljnije zadržati na ovom regulisanju, pošto je ono vrlo informativno i pruža dobar model za svaki rad na kodifikaciji bezdržavinske zaloge u našem pravu.

Preko bezdržavinske zaloge kao podloga kredita treba da postanu predmeti koji do sada nisu služili kao sredstvo obezbeđenja. Protiv uvođenja gotovo svih pokretnih stvari, uključujući imovinu i zbir stvari (robní lager) kao predmeta bezdržavinske zaloge govori princip specijaliteta založnog prava. Nedovoljna individualizacija predmeta, kao što je slučaj kod robnog lagera sa promenljivim stanjem, uvek stvara rizik za poverioca da izgubi zalogu i da ga dužnik izigra, otuđujući predmete obezbeđenja trećem savesnom licu. Stoga u Evropi, sva prava koja uvode bezdržavinsku zalogu, pokušavaju da je ograniče uglavnom na pojedine stvari koje se lako mogu identifikovati. Američko pravo zanemaruje ove prigovore i polazi od sasvim suprotnog stava: predmet prava obezbeđenja može biti svaki imovinski predmet zalagača. Po Jednoobraznom trgovačkom zakoniku SAD mogu se posebno založiti kako celokupna imovina dužnika, tako i oprema preduzeća, njegove robne zalihe ili proizvodi poljoprivrednog preduzeća (čl. 9—109. u vezi sa čl. 9—203. Jednoobraznog trgovačkog zakonika).⁷

Formu i uslove bezdržavinske zaloge Jednoobrazni trgovački zakonik određuje prema funkciji opterećenog predmeta i cilju posla. Prema ekonomskom cilju obezbeđenja kredita on pravi razliku između založnog prava koje obezbeđuje potraživanja kupoprodajne cene ili potraživanja iz zajma za finansiranje kupovine i založnog prava koje obezbeđuje druga potraživanja. Ovo razlikovanje je značajno za upisivanje u registar i za određivanje prioriteta između više konkurišućih prava obezbeđenja. Zatim, vrši klasifikaciju stvari na kojima se konstituiše bezdržavinska zaloga, prema ekonomskom cilju kojem one služe na: „potrošna dobra“ (consumer goods), predmete „opreme“ (equipment), „poljoprivredne proizvode“ (farm products) i „robe“ (inventory — ovaj termin je preveden kao „jedek“ — čl. 9—109. Jednoobraznog trgovačkog zakonika).

U potrošna dobra spadaju stvari koje služe za ličnu upotrebu ili u svrhu održavanja domaćinstva. Predmete opreme čine stvari koje se koriste ili kupuju prvenstveno za poslovnu upotrebu preduzeća. Kao poljoprivredni proizvodi smatraju se proizvodi poljoprivrednog preduzeća ukoliko oni nisu prerađeni stoka kao i dobra koja se koriste u poljoprivrednoj proizvodnji. Robe („jedek“ u prevodu) su stvari koje su namenjene ili za prodaju ili za zakup ili za isporuku na osnovu ugovora o delu, kao i proizvodi koji se koriste pri radu jednog preduzeća.

⁷ Prevod teksta Jednoobraznog trgovačkog zakonika SAD od 1962., izdao je Institut za uporedno pravo, Beograd, 1968. i sve dalje odredbe citirane su prema ovom tekstu.

Pripadnost stvari u jednu ili drugu grupu odlučuje o pravilima koja će se primeniti. Na primer, odredbe o savesnom sticanju trećih lica su različite u slučajevima poljoprivredne opreme i robe: „Kad se radi o robi široke potrošnje i poljoprivrednoj opremi, čija prvobitna kupovina cena ne prelazi 2.500 dolara (isključujući pripatke, vidi čl. 9—313.), kupac dobija istu neopterećenu posebno zaštićenim pravom, makar i onim koje je perfektno, pod pretpostavkom da tu robu nabavlja uz naknadu za svoje lične potrebe, potrebe svoje porodice ili domaćinstva, odnosno u svrhu zemljoradnje kojom se sam bavi i da pri tome ne zna za postojanje toga prava, sem ukoliko zaštićena stranka ne podnese na upis pre kupovine zajmovnu iskaznicu za tu robu“ (čl. 9—307. (2)).

Američko pravo dozvoljava da dužnik zadrži punu slobodu raspolažanja nad založenim stvarima, ali da ne bi bili oštećeni interesi poverioca, s druge strane omogućava automatsko proširenje založnih prava na predmete koji zamenjuju otuđenje ili prerađene založene stvari, kao i na tražbine nastale prodajom založenih stvari. Ugovorom o obezbeđenju kojim se konstituiše bezdržavska zaloga mogu da budu opterećene buduće tražbine i još ne stećena imovina. Floating line (lebdeće opterećenje) kao globalno sredstvo obezbeđenja pruža poveriocu mogućnost da obuhvati sve surrogate, sem dva izuzetka: ono se ne odnosi na žetvu koja će se dobiti jednu godinu po zaključenju ugovora o obezbeđenju i na robu široke potrošnje koja ne služi kao obezbeđenje za kupoprodajnu cenu kojom je ona nabavljena (čl. 9—204. (3) (4)).

Bezdržavska zaloga je akcesorna po svom karakteru. Ugovorom o obezbeđenju (u prevodu Jednoobraznog trgovačkog zakonika se upotrebljava termin „zaštitni ugovor“) se može konstituisati zaloga i za buduću tražbinu. Nije neophodno da bude određena visina i momenat činidbe iz koje nastaje tražbina. Dovoljno je da se ugovor o obezbeđenju odnosi na pravni odnos iz koga nastaju tražbine. Zaloga odgovara za sve tražbine koje proizilaze iz postojećeg ili budućeg pravnog odnosa između založnog poverioca i dužnika.

Publicitet bezdržavske zaloge postiže se registracijom ugovora o obezbeđenju. Protiv ove registracije činjeni su prigovori da takvo rešenje protivureći interesima očuvanja tajnosti dužnika, oštećuje njegov ekonomski ugled. Međutim, praksa je pokazala, da obaveza registracije koju predviđa Jednoobrazni trgovački zakonik nije štetno delovala na poslovanje dužnika čije imovinske prilike na taj način postaju otvorene za javnost.

Odredbe Jednoobraznog trgovačkog zakonika prave razliku između nastanka stvarnopravnog obezbeđenja (attachment) i njegove perfekcije (perfection). Stvarnopravno obezbeđenje je nastalo ako su ispunjena tri uslova: 1) zaključen ugovor o obezbeđenju, 2) protiv činidba od strane založnog poverioca za dato obezbeđenje, 3) pravo dužnika da založene stvari optereti obezbeđenjem (čl. 9—204. (1)). Momentom nastanka stvarnopravnog obezbeđenja, kad su ispunjeni navedeni uslovi iz zakona, konstituisalo se punovažno obezbeđenje između strana ugovornica i neobezbeđenih trećih poverilaca. Da bi se bezdržavska zaloga perfektuirala, potrebno je u određenim slučajevima da se ugovor o obezbeđenju prijavi radi upisa u registar kod nadležnog državnog organa ili da se poveriocu ustupi državina na zalozi (čl. 9—302., 9—303., 9—304.). Prijava nije po-

trebna kod zalaganja potrošnih dobara i predmeta opreme poljoprivrednog preduzeća, ukoliko kupovna cena za poljoprivrednu opremu ne prelazi 2.500 dolara. Obaveza registrovanja ugovora o obezbeđenju na taj način je isključena za potrošna dobra, koja se najčešće prodaju na otplatu. Smatra se da promet potrošnih dobara ne treba da bude opterećen nepotrebnim formalnostima.

Ugovor između poverioca i zalagača može se zaključiti usmeno, ako se zaloga nalazi u državini poverioca. U svim drugim slučajevima ugovor mora biti pismen. Predmeti koji su obuhvaćeni zalogom moraju u ugovoru biti tako opisani da je njihovo identifikovanje moguće. Ukoliko se stvari koje se nabrajaju u ugovoru ne mogu na dozvoljen način identifikovati, smatraju se u odnosu na treća lica i pri stečaju dužnika kao neopterećene zalogom.

Jednoobrazni trgovački zakonik SAD ne propisuje rok za prijavu ugovora o obezbeđenju. Pošto je registracija u interesu stranaka, smatra se da ne postoji razlog da se stranke prinuđuju na prijavu. Redosled koraka za nastanak i perfekciju bezdržavinske zaloge stranke slobodno određuju. One to jedino ne mogu u slučaju obezbeđenja kupovne cene. Ako prodavac i poverilac žele da pravo obezbeđenja na pokretnim stvarima deluje i prema drugim poveriocima, pošto se posredstvom klauzule o naknadnom sticanju obezbeđe (after acquired property clause) na imovini dužnika, moraju perfekciju svog založnog prava da obezbeđe pre predaje robe dužniku. Da bi poverilac zadržao pravo prvenstva na prodatoj robi koja služi kao obezbeđenja za neplaćenu kupovnu cenu, potrebno je da on o svom pravu obavesti sve već upisane ili prodavcu na drugi način poznate založne poverioce, pre predaje robe založnom dužniku na koju se odnosi pravo na obezbeđenje kupovne cene. U svim drugim slučajevima pravo na obezbeđenje kupovne cene ima prvenstveno pred drugim zaštićenim pravima na istoj stvari, ukoliko se ono perfektuira u roku od 10 dana po izvršenoj predaji dužniku (čl. 9-312. (3) (4)). Zakonodavac želi da preko prijave prava obezbeđenja u registar otkloni rizik da poverilac odobrava dalje kredite u uverenju da se imovina dužnika uvećava, mada još novo stečena roba nije plaćena.

Prijava predviđena Jednoobraznim trgovačkim zakonikom SAD registarskom organu o zalaganju određenih stvari ili imovine treba da bude potpisana od obe strane ugovornice. U njoj se navode ime i adresa stranaka, tako da treće lica koje želi da sazna pojedinosti o obezbeđenju može da se obrati strankama. Stvari koje služe kao obezbeđenje takođe moraju biti opisane (čl. 9-204.). Državni organ koji vodi registar, obavezan je na predlog svakog trećeg lica da izda potvrdu iz koje proizilazi, koji su podaci sadržani u prijavi o zalaganju koju su podnele stranke registarskom organu. Ukoliko treće lica želi da dobije detaljnije informacije mora se obratiti samim strankama.

Dužnik mora da potpiše izjavu u kojoj je naveden celokupni iznos njegovog duga sa stanjem na određeni dan. Poverilac je dužan da ovu izjavu potvrdi. Ukoliko su stranke u ugovoru o obezbeđenju ili drugoj ispravi nabrojale stvari na koje se proteže bezdržavinska zaloga, dužnik može od poverioca da zahteva da to potvrdi svojim potpisom. Poverilac je obavezan da izjavu potpiše, ukoliko je potrebna neka korektura da je izvrši i da je u roku od dve nedelje vrati nazad dužniku. Ako on to odbije

da učini bez opravdanog razloga, odgovara dužniku za štetu koja mu je time prouzrokovana, a obim njegovog prava određuje se prema izjavi koju je sastavio savesni dužnik (čl. 9—208.). Ove odredbe omogućuju trećim licima da saznaju podatke koji su neophodni za njihovu zaštitu i daju mogućnost da se od dužnika informišu, ako ovaj na to pristane, o njegovim kreditnim odnosima. Dužnik takve informacije neće uskratiti onom licu sa kim se nalazi u poslovnoj vezi i od koga očekuje da dobije kredit. Saradnja poverioca pri sastavljanju izjave o visini duga i o obimu obezbeđenja isključuje svaku prevaru.⁸

Na pitanje u kom mestu treba voditi registre o bezdržavinskoj zalozima, kako bi informacije o pravu obezbeđenja bile najlaške dostupne trećim zainteresovanim licima, Jednoobrazni trgovački zakonik ostavlja svakoj federalnoj jedinici tri mogućnosti za izbor takvog mesta: upis treba vršiti samo u glavnom gradu države u kojoj dužnik stanuje ili kod organa oblasti dužnikovog prebivališta, ili ako dužnik nema prebivalište, tada kod organa oblasti kod koga se dobro nalazi. Centralni upis olakšava kreditne operacije i smanjuje troškove. Lokalni upis vodi računa da se kreditne informacije traže za kupce potrošnih dobara od lica koja u istoj oblasti imaju prebivalište (čl. 9—401.). Za slučaj da se založeni predmeti premeće u drugo mesto ili da dužnik promeni svoje prebivalište, Jednoobrazni zakonik predlaže dve mogućnosti: ili obezbeđenje treba i dalje da važi, ili je potreban nov upis u roku od četiri meseca kod organa oblasti u kojoj se stvari nalaze. Stvar je poverioca da preuzme potrebne formalnosti oko novog upisa, jer se radi o njegovim interesima.

Bezdržavinska zaloga je vremenski ograničena u svojoj punovažnosti. Ona po Jednoobraznom trgovačkom zakoniku traje pet godina od momenta upisa u registar. Ako je u prijavi za registraciju zaloge naveden datum dospelosti tražbine, punovažnost zaloge se gasi 60 dana po dospelosti tražbine.

Kad dužnik čiji su predmeti opterećeni bezdržavinskom zalozima plati dug on može da traži da se zaloga briše iz registra. U tom slučaju on će zahtevati od poverioca izjavu da je dug platio i da njegovo obezbeđenje više ne postoji. Podnošenje ove izjave registarskom organu proizvodi dejstvo da registarski organ vrši brisanje zaloge iz registra. Ako poverilac uskrati izjavu, on je odgovoran dužniku za štetu koja iz toga za njega proiziađe (čl. 9—404.).

Bezdržavinska zaloga omogućava dužniku da se za vreme trajanja založnog odnosa ne lišava predmeta koji su mu neophodni za vršenje njegove privredne delatnosti. Njegov položaj držaoca stvari krije velike rizike za poverioca jer on može založene predmete upropastiti, otuđiti, ponuditi kao obezbeđenje novim kreditorima. Da bi se poverilac obezbedio od takvih radnji koje ugrožavaju njegovo obezbeđenje, neophodno je odrediti granice dužnikove moći raspolaganja sa založenim stvarima. U tom pogledu Jednoobrazni trgovački zakonik SAD dopušta strankama da svojim ugovorom oblikuju pravo obezbeđenja. Založni poverilac može zalagaču da nametne obaveze da raspolaganje koje čini sa založenim stvarima podleži njegovom odobrenju, kao i da mu potpuno ostavi određene ruke u pogledu raspolaganja sa zalozima. Punovažnost prava obezbeđenja ne zavisi ni od kakve kontrole. Dužnik može uprkos ugovornog

⁸ Dr Konstantin Simitis: op. cit. str. 124.

ili zakonskog ograničenja da sa založenim predmetima raspolaze. Za vrednost obezbeđenja merodavna su prava koje zakon pruža poveriocu prema trećem sticaocu. Kakva će on prava imati, zavisi od vrste zaključenog posla. Lica koja kupuju opterećene predmete u uobičajenom poslovnom prometu dužnika, stiču ove slobodne od svakog opterećenja (čl. 1—201. (9)). Zalaganje dobara namenjenih za prodaju nemaju kočeće dejstvo u prometu. Treća lica mogu steći robu a da se ne brinu da li na njoj postoji založno pravo. Za njih čak ne postoji obaveza da se u registru uvere da li su prodati predmeti opterećeni ili ne. Kod prodaja koje ne ulaze u normalno poslovanje dužnika, zaloga ostaje punovažna, ako se poverilac ne saglasi sa njenim otuđenjem. Savesnost sticaoca pri tome ne igra nikakvu ulogu. Na primer, ako industrijalac prodaje uređaj i mašine iz svog preduzeća, a oni su opterećeni, kupac — treće lice ih stiče opterećene.

Na predmetima koji služe kao zaloga može postojati više prava obezbeđenja i među njima je potrebno odrediti rang. Mesto koje se daje bezdržavinskoj zalozi kod određivanja ranga od presudnog je značaja da li će se ona koristiti u prometu ili ne. Jednoobrazni trgovački zakon predviđa različita pravila za utvrđivanje ranga, u zavisnosti od konkretne situacije, pri čemu kombinuje više principa. Ako je založno pravo konstituisano a nije izvršena njegova „perfekcija“ preko upisa u registar osigurana tražbina se mora zadovoljiti pre zahteva poverioca koji nema nikakvo stvarnopravno obezbeđenje. Ukoliko je bezdržavinska zaloga upisana u registar, zaloga deluje prema trećim licima svejedno da li su oni obezbeđeni ili ne. Ipak se založni poverilac po Jednoobraznom trgovačkom zakoniku rangira iza onog ko prinudno prodaje založene predmete, ukoliko on do preduzimanja izvršenja nije znao o postojanju bezdržavinske zaloge. Pred pravom poverioca bezdržavinske zaloge povlače se prava kupca založene stvari, ako ovaj nije stekao založeni predmet u normalnom poslovanju dužnika. Ako je „perfekcija“ zaloge izvršena, određuje se prioritet između dve tražbine koje se obezbeđuju na istoj stvari, ukoliko su oba obezbeđenja perfektuirana registracijom, po momentu prijave. Prioritet između dve tražbine koje se obezbeđuju na istoj stvari, za čije obezbeđenje nije potreban upis u registar, upravlja se prema momentu nastanka.

Bezdržavinska zaloga koja je registrovana ima prednost u odnosu na zakonsko založno pravo, na primer, kao što je pravo lica koja vrše na osnovu ugovora popravku založenih mašina, za iznos svoje tražbine.

Pravo obezbeđenja na prodatoj robi koje je konstituisano za osiguranje kupoprodajne cene koja se kreditira ima preči rang od ranijeg založnog prava koje obuhvata i ove stvari na osnovu klauzule o naknadnom sticanju. Na primer, prodavac automobila na kredit, koji je za obezbeđenje svoje tražbine konstituisao bezdržavinsku zalogu na automobilu upisom u registar pre prodaje automobila kupcu, ima prioritet namirenja iz te stvari pre banke koja je ranije dužniku dala kredit i sklopila ugovor o obezbeđenju, prema kome su sve stvari koje će dužnik steći obuhvatiti njenim založnim pravom.

Poseban rang za bezdržavinsku zalogu koja obezbeđuje kupoprodajnu cenu razbija monopol kreditora. Ako jedna banka da kredit, i proširi svoje pravo obezbeđenja uz pomoć klauzule o naknadnom sticanju

na celokupnu postojeću i buduću imovinu dužnika, treća lica neće biti spremna da dužniku daju kredite, jer ne postoji više imovina iz koje bi mogli da se naplate. Dužnik bi zavisio od svog prvog kreditora za svaki dalji kredit. Pošto je Jednoobrazni trgovački zakonik starije pravo obezbeđenja potčinio novom iz kupoprodaje, dužnik je pri nabavci robe i investicione opreme nezavistan od svog prvog finansijera.

Tražbine fiskusa naplaćuju se u SAD, za razliku od rešenja u evropskim pravima, posle tražbina založnog poverioca, izuzev onih poreskih tražbina koje su nastale pre konstituisanja prava obezbeđenja.

Kod unovčenja založene stvari, Jednoobrazni trgovački zakonik odstupa od rešenja koja su uobičajena u založnom pravu, prema kojima se po načelu oficijelnosti celokupni postupak naplate tražbine iz založene stvari vodi preko suda, a prodaja založene stvari vrši na javnoj dražbi. Zakonik se opredelio za rešenje koje poveriocu daje široku slobodu pri unovčenju zaloge. Poverilac je ovlašćen, ukoliko dužnik nije platio tražbinu po dospelosti, da založenu stvar uzme kod sebe. Ako dužnik odbije da mu preda stvar, sud će naložiti da se založeni predmet preda poveriocu. Poverilac može da založenu stvar i dalje ostvari kod dužnika i da tamo nastavi sa postupkom unovčenja. Ovo će biti slučaj, ako bi se zaloga mogla prevesti kod poverioca samo uz velike troškove. Ako se bezdržavinska zaloga odnosi na uređaje, založni poverilac može zabraniti njihov dalji rad. Založni poverilac može zalogu da proda, da izda u zakup ili da sa njom raspolaze na drugi celishodan način. Sve mere koje preduzima u cilju unovčenja zaloge moraju da odgovaraju postojećim trgovačkim običajima i da budu „trgovački razumne“ („commercially reasonable“). Prodaja se vrši ili na javnoj dražbi ili na način uobičajen u trgovini. Poverilac je slobodan da odredi uslove prodaje, postupak, mesto i moment. On samo ima dužnost da o svemu tome obavesti dužnika i upisane poverioce. Poverilac može na javnoj dražbi da sam kupi stvar, a u slučaju privatne prodaje samo ako stvari imaju standardnu cenu. Kupac stiče stvar slobodnu od svakog tereta. Iz cene dobijene prodajom zaloge poverilac namiruje troškove prodaje, svoje tražbine i tražbine svakog trećeg upisanog poverioca koji se prijavi pre podele. Ostatak vraća dužniku.

Poverilac može po dospelosti tražbine da ponudi dužniku da stvar zadrži za sebe umesto ispunjenja tražbine. Ovakvom njegovom zahtevu mogu se usprotiviti drugi upisani poverioci, kao i sam dužnik. U slučaju njihovog protivljenja, poverilac je obavezan da stvar proda.

Pošto je bezdržavinska zaloga strogo akcesorno pravo, ono se prenosi samo sa tražbinom koju obezbeđuje. Pri ustupanju tražbine po pravilu prelazi i zaloga bez ispunjenja posebnih formalnosti. Izričito je predviđeno da prijava registarskom organu nije potrebna da bi se pravo obezbeđenja po ustupanju moglo da ostvari prema dužniku i poveriocu (čl. 9—302. (2)).

7. Zaključci

1. Prigovor koji se najčešće čuje u pravnoj teoriji pri razmatranju bezdržavinske zaloge je da je bezdržavinska zaloga skupa i da ne obezbeđuje dovoljan publicitet. Američko pravo je na najbolji način deman-

tovalo ove prigovore i iscrpnim regulisanjem pokazalo da je bezdržavinska zaloga vrlo efikasan institut, koji bolje od klasične ručne zaloge, za koju je uslov predaja stvari poveriocu, zadovoljava potrebe modernog prometa u kome se dužnik ne može lišavati predmeta koji su mu neophodni za obavljanje privredne delatnosti.

2. Očigledno je iz uporednog zakonodavstva da krug lica koja učestvuju u konstituisanju bezdržavinske zaloge ne može biti isti kao i kod ručne zaloge. Bezdržavinska zaloga je uglavnom institut trgovačkog prava, i u ulozi kreditora se najčešće pojavljuju banke. Stoga, ako naše pravo prihvati ovaj institut, u ulozi založnog poverioca mogu da budu ili samo banke ili ako se želi proširenje, onda samo društveno-pravna lica a ne i ostali pravni subjekti.

3. Publicitet bezdržavinske zaloge obezbeđuje se upisom u odgovarajuće registre. Ove registre bi u našem pravu, ako se usvoji da je bezdržavinska zaloga institut privrednog prava, mogli da vode okružni privredni sudovi na čijem se području nalaze založene stvari, pogotovo ako se kao založni poverioci mogu pojaviti sva društveno-pravna lica. Ukoliko bi bezdržavinska zaloga ostala samo sredstvo obezbeđenja za kredit koji daju banke, te registre bi mogla da ustroji i vodi sama banka.

4. Ukoliko se reguliše institut bezdržavinske zaloge nepotrebno je regulisati zadržavanje prava svojine (*pactum reservati dominii*) pošto je ono samo jedan specifičan vid bezdržavinske zaloge i obrnuto. Takav zaključak proizilazi i iz odredbi Jednoobraznog trgovačkog zakonika SAD, jer on ne sadrži ni jednu odredbu o *pactum reservati dominii*.

Treba predvideti kaznene propise za zalagača koji otuđi bezdržavinsku zalogu u cilju izigravanja poverioca. Zalagač inače mora da ima punu slobodu u raspolaganju založenim stvarima. Nikakva kontrolna prava poverioca ne smeju ograničavati njegovo poslovanje.

6. Što se tiče pokretnih stvari čiji je promet uobičajen, prava založnog poverioca moraju se povući pred trećim licem koje je ove stvari savesno steklo. Da li postoji savesno ili nesavesno sticanje stvar je konkretne ocene.

7. Bezdržavinska zaloga se ne može regulisati analognom primenom propisa o hipoteci ili ručnoj zalozi, već zahteva poseban tretman i iscrpno normiranje.

8. Upis jednog poverioca nije smetnja da zalagač upiše zalogu na istim stvarima u korist drugih poverioca. Rang njihovih prava određuje se momentom njihovog upisa u registar.

9. Kod normiranja bezdržavinske zaloge treba preispitati potrebu daljeg zadržavanja načela specijaliteta i načela oficijelnosti pri unovčenju založenih predmeta. Sudska prodaja zaloge je dugotrajna i vrlo skupa, pa je eventualno treba zameniti efikasnijim postupkom.

Dr. Dragoljub Stojanović,
vanredni profesor

LE GAGE SANS POSSESSION (HYPOTHEQUE MOBILIERE)

— étude comparative —

(Résumé)

Le droit de gage classique sous forme de nantissement des objets mobiliers, qui exige la possession de la chose mobilière de la part du créancier et l'hypothèque sur les objets immobiliers, où la possession n'est pas requise, la chose étant gardée par le débiteur, ne répond plus aux besoins du trafic moderne. Ce trafic repose essentiellement sur le crédit, et il faut accorder au débiteur des possibilités bien plus étendues de disposer des marchandises nanties que par le passé. Il ne faudrait pas prévoir, en faveur du créancier, une sécurité ayant pour effet l'arrêt de l'activité économique du débiteur. La sécurité doit revêtir une autre portée. Elle passe dans les mains du débiteur et maintenant c'est lui qui doit tenir compte des intérêts du créancier, tout en disposant librement des choses données en gage dans son activité normale. Le conflit surgi entre les besoins du trafic, d'une part, et les formes légales existantes, de l'autre, est réglé, dans la législation comparée, par le développement et la formation de nouvelles catégories du droit de gage, ce qui est surtout le cas des différentes sortes de gage sans possession appelé hypothèque mobilière ou nantissement enregistré — forme transitoire entre le gage mobilier actuel et l'hypothèque, qui est réglementée dans de nombreux pays par des prescriptions spéciales.

Le reproche formulé le plus souvent dans la théorie juridique à l'occasion de l'analyse du gage sans possession est qu'il est onéreux, et qu'il ne garantit pas une publicité suffisante. Or, par sa réglementation détaillée le droit américain a prouvé le contraire.

La législation comparée fait nettement ressortir que le cercle des personnes participant à la constitution du gage sans possession ne peut pas être le même qu'en ce qui concerne le gage à main. Le gage sans possession est une institution du droit commercial et ce sont les banques qui apparaissent le plus souvent dans le rôle de créancier. C'est pourquoi, si notre droit accepte cette institution, le rôle de créancier sur gage peut être joué seulement par les banques ou, si l'on désire son élargissement, par les personnes morales sociales, et non les autres sujets juridiques.

La publicité du gage sans possession est assurée par l'inscription dans le registre correspondant. Ces registres pourraient être tenus, dans notre droit, par les tribunaux économiques départementaux sur le territoire desquels se trouvent situés les choses mises en gage, notamment si toutes les personnes morales sociales peuvent apparaître comme créanciers sur gage. Si le gage sans possession demeure uniquement le moyen de garantie du crédit octroyé par la banque, lesdits registres pourraient être tenus aussi par les banques.

Au cas où l'institution de gage sans possession serait réglementés, il est inutile de régler le maintien du droit de propriété (*pactum reservati domini*) qui n'est qu'une forme spécifique du gage sans possession, et vice versa.

Il faut prévoir des prescriptions pénales contre la personne ayant reçu un prêt sur nantissement qui a aliéné le gage sans possession pour déjouer le créancier. La personne ayant donné des gages doit disposer d'une liberté pleine et entière de disposer des choses mises en gage. Son activité ne doit être restreinte par aucun droit de contrôle en faveur du créancier.

En ce qui concerne les objets mobiliers dont le trafic est usuel, les droits du créancier sur gage doivent céder devant le tiers ayant acquis de bonne foi les objets en question.

Le gage sans possession ne peut pas être réglé par l'application analogue des prescriptions sur l'hypothèque ou le gage à main, mais exige un traitement à part et une réglementation détaillée.

L'inscription d'un créancier n'empêche pas le donateur du gage d'inscrire le nantissement sur les mêmes choses au profit d'autres créanciers. Le rang de leurs droits est déterminé par le moment de leur inscription dans le registre.

Lors de la réglementation du gage sans possession il faut réviser le besoin de garder le principe de spécialité et d'officialité à l'occasion de la vente des objets mis en gage. La vente judiciaire du gage est de longue durée et très onéreuse et devrait être remplacée par un procédé plus efficace.

PLANIRANJE PORODICE

I. POJAM PLANIRANJA PORODICE

1) U nizu funkcija koje je porodica imala tokom istorije i koje danas ima, reproduktivna funkcija zauzima jedno od vrlo vidnih mesta. Ova misija porodice zasniva se na biološkom nagonu održanja vrste i predstavlja prirodnu posledicu odnosa između muškarca i žene koji su osnovni temelj svakog braka.

Društvena zajednica, bez obzira na karakter svojih političkih institucija, svoju državnu organizaciju i prirodu ekonomskih odnosa koji u njoj dominiraju, od uvek je imala potrebu da se stalno obnavlja i da tok svoje reprodukcije obavlja u sredeanim, unapred određenim i kontrolisanim okvirima. U tom smislu društvo je zainteresovano za stvaranje fizički snažnih, umno razvijenih i etički formiranih mladih generacija koje će biti u stanju da preuzmu na sebe odgovorne dužnosti u društvenom životu. Stvaranje ovakve mlade generacije sa pozitivnim moralnim kvalitetima i intelektualnim osobinama, dobrim delom zavisi i od načina kako je bračni i porodični život organizovan i koji su uslovi stvoreni za razvoj ličnosti u porodičnim okvirima. Zbog toga je društvo zainteresovano za stvaranje zdrave i usklađene, savremene i dobro organizovane bračne zajednice. Taj cilj država ostvaruje stavljanjem braka i porodice pod svoju zaštitu i posebnom brigom za njihovo unapređenje i moderni razvitak.

Međutim, pored ove opšte brige za stvaranjem potomstva čija sadržajna vrednost nosi u sebi odlike visokih eugeničkih i etičkih kvaliteta, država nije uvek, ili ne u dovoljnoj meri, izražavala i svoj interes da utiče na kvantitativnu komponentu svoje biološke reprodukcije, odnosno na broj novih, mladih članova jedne porodice. Populaciona politika nije predstavljala jednu sistemsku pojavu koja proističe iz prirode samog braka i porodice, već je više imala jednu eksternu dimenziju koja se povremeno javljala tokom istorije ili u posebnim kriznim trenucima i čije je kretanje imalo isprekidan, gotovo kampanjski karakter. Intervencija, koju je društvo preduzimalo radi zaštite svojih bitnih biološko-egzistentnih interesa, objektivno je dobijala palijativnu vrednost, a ne

značaj jedne trajne, metodološki usmerene, elastične i kompleksne politike. U tom smislu ideja o planiranju porodice, ma koliko bila klasična, uvek je dobijala elemente improvizacije, novih traženja i starih lutanja, bez potrebe da sebe konačno definiše i društveno odredi.

2) Pojam planiranja porodice često nije jasan. Njegove bitne karakteristike i ciljna određenost obično se teorijski primaju i praktično tretiraju kao opšte pretpostavke jedne restriktivne intervencije u slučaju pristustva „demografske eksplozije“ ili „populacione ekspanzije“ koja je u stanju da ugrozi osnovna materijalna i duhovna dobra, ekonomsko bogatstvo i emocionalnu stabilnost braka i porodice, a preko njih i društva kao celine. Prema tome, populaciona politika se određuje negativnom komponentom, kao splet različitih i složenih mera čiji je zadatak da spreči (obuzda) povećanje poroda i nekontrolisano stvaranje novih generacija. Međutim, opšta aktivnost u planiranju porodice obuhvata i sve potrebne korake kao i sva pogodna sredstva da se stimulativnim merama broj dece u porodici poveća i na taj način vodi jedna određena politika populacione ekspanzije. Zbog toga se neposredni cilj planiranja porodice određuje i afirmativno, kao skup mera da se porodica biološki obnovi i generacijski ojača i stabilizuje. Istina, ova druga dimenzija populacione politike, u naše doba, sve je manje prisutna i u očitoj je nerazmeri sa njenom restriktivnom komponentom. Zbog toga se verovatno i stvara utisak da prevalentnost jednog njenog ekstrema, u svojoj suštini, određuje i meritorni sadržaj njenog efektivnog cilja.

3) Kapacitetna sposobnost za kreiranje potomstva je očito veoma velika. Misija nagona za održanje vrste obezbeđuje potpunu reprodukciju čovečanstva pa i njegovu populacionu ekspanziju. Socijalni, prirodni ili patološki oblici koji utiču na umanjenje broja ljudi u svetu, naročito ratovi, prirodne katastrofe, bolesti i velike epidemije, dobijaju svoju potpunu demografsku rekompensaciju u novim naraštajima koji neodoljivo nadolaze. Treba primetiti da i sama priroda svojim teško uhvatljivim ali sasvim sigurnim zakonomernostima reguliše, na svoj osobeni način, ritam i tok demografske obnove. Danas se može pouzdano tvrditi da je gotovo svaki deseti brak neplodan. Na ovaj način i priroda daje svoj specifičan doprinos opštem procesu ljudske reprodukcije.

Međutim, ono što je bitno za obnovu ljudske vrste, pa time i za sam smisao i opravdanost prisustva jedne određene populacione politike, odnosi se na nesumnjivu konstataciju da se akt začeća deteta, koji nije identičan sa samim polnim odnosom, odvija sasvim stihijno, da se prepušta slučaju trenutka i da objektivno predstavlja više spontanu posledicu jednog čina nego isključivi i neposredni cilj jednog akta. To je i po sebi razumljivo jer čin začeća u većoj meri proističe iz stimulativnih elemenata samog polnog nagona, nego iz naglašenog uticaja roditeljskih osećanja. Ljubav i potreba za decom više su posledica ljudske humanizacije nego atavističkog impulsa samog nagona za održanje vrste. Priroda zna za reprodukciju, a čovek za ljubav prema potomstvu. Zbog toga su ljudi oduvek osećali potrebu, bez obzira što su u tome bili onemogućeni svojim neznanjem i mnogim oblicima ideološke (posebno verske) dogmatike i konzervativne politike, da akt začeća deteta izvuku iz jedne opskurne dominacije stihije i slučaja i podvrgnu svom uticaju i svojoj svesnoj (racionalnoj) kontroli, usmeravanju i interven-

ciji. Treba naglasiti da ovu potrebu ne određuju samo opšte zakonitosti jedne naučne preokupacije, već i zahtevi dnevne i neposredne praktične politike. Jednom reći, čovek želi da postane svesni akter svoje reprodukcije, da na nju utiče, određuje njen pravac, intenzitet i vremenski razmak. Ova težnja ljudi za intelektualnom dominacijom ličnosti nad iracionalnim elementima egzistencije, sve je izrazitija i postaje osnovni i bitni sadržaj savremene politike u planiranju porodice. Zbog toga treba reći, da je pojam planiranja porodice određen i ovom intelektualnom komponentom kao racionalnom rekompensacijom ljudske prolaznosti i egzistentne inferiornosti.

4) Kompleksna problematika planiranja porodice objektivno predstavlja i posledicu prisutnog zahteva da se izmene odnosi među polovima i da se ustanova braka postavi na elementima ravnopravnosti, principima humanosti i poštovanju ljudskog dostojanstva. Kao neposredna posledica racionalnog uticaja usmerenog vida populacione politike, nestaju komponente patrijarhalne dominacije i žena od objekta u aktu začeća postaje aktivni i odlučujući subjekt u procesu kreacije i rođenja dece. Time se onemogućava tendencija biološke eksploatacije polova čija je suština društveno određena inferiornim položajem žene u braku i porodici. Zbog toga, opšti i posebni elementi populacione politike proističu, ma da to uvek i ne mora biti slučaj, iz egalitarnih osnova savremene moderne bračne zajednice.

5) Podizanje i vaspitanje dece, uz puno angažovanje roditeljskih osećanja, pune ozbiljnosti i potpune odgovornosti, predstavlja svojevrsnu kompleksnu sintezu ličnih napora, stalnog žrtvovanja i mnogih odricanja. Ljubav koju roditelji gaje prema deci nije uvek u stanju, svojom izrazitom emocionalnošću, da savlada i ukloni negativne posledice koje permanentno angažovanje oko dece ostavlja na njihovo zdravlje i opšte raspoloženje. Zbog toga, svaki napor koji nastaje kao posledica rođenja novog deteta u trenutku u kome roditelji nisu psihološki savladali izdržane napore sa već prisutnom decom, ili u momentu kad su zdravstveno nepripremljeni, bez materijalnih sredstava i odgovarajućeg stambenog prostora, objektivno znači (ili može značiti) prihvatanje materinstva, odnosno obaveze oca, bez potrebne spremnosti za nova odricanja. Dete koje se u takvim okolnostima rodi, obično se prima kao dete koje se ne želi. Zbog toga se osnovni ciljevi opšte politike planiranja porodice potvrđuju i u postavci: da svako rođeno dete, bude i željeno dete. Iz krajnjih konzekvenci ovog principa proističe i zahtev da roditelji svesno odlučuju o broju svoje dece i razmaku između njihovog rođenja.

6) I konačno, treba istaći, da planiranje porodice danas predstavlja jedno od osnovnih prava koja neotuđivo pripadaju svakom građaninu bez obzira na njegov pol i bračno stanje. Do nedavno, raspravljanje o problemima planiranja porodice i o sredstvima za ostvarenje te politike, bilo je u nekim zemljama nedopušteno, pa je čak povlačilo i krivičnu odgovornost. Međutim, danas je pravo na planiranje porodice, na odlučivanje o broju njenih članova jedno od osnovnih ljudskih prava čiji značaj ne ostaje bez odjeka i u aktima Ujedinjenih Nacija.

II. POGLEDI NA PLANIRANJE PORODICE TOKOM ISTORIJE

1) Ideja o planiranju porodice u njenom kompleksnom vidu nije nova. Na njene prve oblike nailazimo još u antičko doba. Tako je u staroj Grčkoj Likurgov zakon nalagao bračnim drugovima da imaju najmanje dva deteta. Prema ovoj zakonskoj koncepciji svaki bračni par morao je da obezbedi bar svoju sopstvenu reprodukciju. Na ovaj način populaciona politika dobija dimenzije jedne naglašene težnje da se spreči demografska regresija, očuva u najgorem slučaju postojeći volumen ljudskih bića i stvori perspektiva jedne moguće i željene demografske ekspanzije.

Međutim, ono što posebno karakteriše metodološke elemente ovakvog oblika populacione politike, leži u negaciji svesnog i voljnog pristupa bračnih drugova određivanju broja dece koju žele da imaju u svom braku. U ovakvom slučaju, neobuzdanu stihiju ljudske reprodukcije, koja se odvija po prirodnim zakonima održanja vrste, zamenjuje prividno kontrolisana ali objektivno nametnuta populaciona politika koja se odvija po državnom zakonu o planiranju porodice. U oba slučaja dominiraju zakonitosti različite po svojoj strukturi ali istovetne po svojoj negaciji aktivnog i jedino odlučujućeg uticaja bračnih drugova. Na taj način, elementi populacione politike, koji pružaju bračnim drugovima određena prava, transformacijom svog cilja dobijaju karakteristike određenih obaveza. U krajnjoj liniji, primenom ovakve politike, svesni akteri humaniziranog procesa reprodukcije spuštaju se na animalni nivo objekata prokreacionog akta određenog i diktiranog od strane države. Ličnost u ovakvom slučaju doživljava svoj pad kao i potpunu ljudsku negaciju i postaje direktna funkcija državnog interesa. Na ovakve totalitarističke koncepcije u domenu populacione politike, nailazimo, u posebnim i različitim varijantama, i kasnije sve do naših dana.

2) U klasičnom rimskom društvu, za vreme vladavine Avgusta, do net je poznati zakon: Lex Julia et Papia Poppea. Ovaj zakon bio je izazvan neposrednom potrebom da se spreči opadanje broja slobodnih rimskih građana koji su bili pozvani da upravljaju državom i da se brinu za njen opstanak, veličinu i moć. Usled prisustva praktične hedonističke filozofije, opšteg kulta uživanja, opadanja morala i negacije institucije braka, građani su nerado stupali u bračnu zajednicu ili su sklapali brak samo zato da bi ga vrlo brzo i sasvim neodgovorno raskinuli. Brakovi su bili obično bez dece ili sa sasvim nedovoljnim brojem potomaka. Zbog toga je Avgust odlučio da zakonskim merama podstakne rimske građane da stupaju u brak i u njegovom sredeom okviru stvaraju i podižu svoju decu. Sankcija ovih zakonskih mera bila je infamija (dakle moralne prirode), a povlačila je i gubitak naslednopravne sposobnosti. Rimski građanin (*pater familias*), u čijem je braku rođen veći broj dece, uživao je posebne privilegije koje za sujetu onog vremena nisu bile male. Na ovaj način, Avgust je želeo da direktnim pa i indirektnim sredstvima utiče na populacionu ekspanziju rimskog društva i na taj način obezbedi dominaciju rimske imperije u svetu antičkog doba. Po svojim krajnjim konzekvencama, treba primetiti, da je i ovaj oblik populacione politike tretirao rimsku porodicu kao obično demografsko

sredstvo za stvaranje određenih unutrašnjih i spoljno političkih ciljeva. Zbog toga je određivanje broja dece u porodici zavisilo ne od stava bračnih drugova, već od mera državne politike koja se ostvarivala kroz zakonske norme.

3) Prema ideologiji hrišćanske crkve, koja je u ustanovi braka i aktu začeća videla elemente svete tajne, proces i obim prokreacije dece izlaze izvan ljudske kontrole. Misija čoveka sastoji se u aktu začeća potomstva koje će slaviti ime svoga transcendentnog tvorca. Što je veći broj potomaka to je ljudska sreća potpunija. Rađanje dece je osnovni cilj braka. Zbog toga, svesno izbegavanje da se deca kreiraju čini brak ništavim. Ovakav stav, koji je predstavnik rane hrišćanske filozofije Avgustin izrazio postavljajući realističku koncepciju o cilju braka, u svemu je kasnije prihvatilo i najizrazitiji predstavnik pozne skolastike Toma Akvinski. Po njemu svi ciljevi braka sadržani su u osnovnom zahtevu: rađanju i podizanju dece. Zbog toga su ograničenja u politici rađanja potomstva protivna učenju hrišćanske crkve, stvarnim interesima bračnih drugova i društva kao celine.

4) Suprotno ovim idejama u Engleskoj se krajem XVIII i početkom XIX veka pojavilo i razvilo učenje o neophodnosti ograničenja porasta stanovništva. Tvorac ovog učenja bio je Tomas Maltus anglikanski paroh i kasniji profesor jednog poznatog engleskog koledža, poklonik Žan Žak Ruso-a i pisac poznate knjige: Ogled o principima naseljenosti. Polemišući sa G. Goldvinom, koji je smatrao da u ljudskom društvu dominira princip prema kome se stanovništvo stalno održava na nivou sredstava za svoj opstanak i da će zemlja uvek moći da ishrani svoje stanovnike bez obzira na obim porasta stanovništva, Maltus je smatrao da je to pokušaj da se „misterioznim i skrivenim“ uzrocima objasni prisustvo jedne opšte transcendentne ravnoteže koja u svojoj osnovi nije egzistentna. Naprotiv, po mišljenju Maltusa, u svetu postoji opšta disproporcija između porasta broja stanovnika i sredstava za ishranu koja omogućavaju opstanak čovečanstva. Tempo populacionog razvika odvija se daleko brže nego što je zemlja, kao osnovno privredno dobro, u stanju da to normalno prati. Drugim rečima, porast broja stanovnika po svom intenzitetu je neograničen, dok su sredstva za njegovu ishranu, koja su vezana za zemlju kao konstantnu vrednost, u krajnjoj liniji ograničena i unapred data. Težnja da se proces proizvodnje ljudskih dobara neophodnih za egzistenciju čovečanstva usavrši i proširi, poveća po obimu i ubrza po intenzitetu nikad ne može dobiti takve razmere koji bi bili dovoljni da se normalno prati neobuzdani tok demografske ekspanzije. Zbog toga Maltus smatra da čovečanstvo (a posebno radničkoj klasi) pretili najezda bede i bolesti, neishranjenosti i straha za sutrašnjicu, pad opšteg morala i rasulo svih društvenih vrednosti, trijumf egoizma i bespoštedna borba za goli opstanak i konačno totalna katastrofa i odumiranje miliona ljudi koji su svojim brojem prešli prirodnu granicu jedino realne ravnoteže između postojećih zemaljskih dobara i tačno određenog broja ljudi koji ta dobra mogu normalno da koriste. Zbog toga, Maltus preporučuje ograničenje i kontrolu u procesu rađanja dece, a koji se neposredno ostvaruju što kasnijim ulaženjem muškarca i žene u brak i jednim režimom stroge seksualne bračne i izvan bračne uzdržanosti. Na ovaj način, preko opštih restrikcionijskih koncepcija u popula-

cionoj politici može se očuvati ustanova braka i sve ostale ljudske institucije na nivou koji omogućava pristojan i ljudi dostojan svakodnevnii život.

Ne ulazeći u ocenu tačnosti Maltusovih koncepcija, naročito onih koje imaju čisto demografski značaj ili ekonomsku vrednost sa stanovništva opšteg razvitka proizvodnih snaga i porasta dobara potrebnih za ljudsku egzistenciju (kao i onih primedaba koji mu osporavaju originalnost i pripisuju plagijat od ekonomista i etičara Stjuarta, Foea, Franklina, Tonsenda i drugih), treba primetiti da su neposredna sredstva za ostvarenje njegove vizije populacione politike, u krajnjoj liniji, okrenuta protiv ljudske prirode i onih odlučujućih nagona koji čovekom dominiraju. Na ovaj način se ljudska vrednost dovodi u neposrednu zavisnost od njene moći da reguliše tok svojih seksualnih nagona. Međutim, ovakav stav Maltusa, koji je objektivno neodrživ, može se i razumeti s obzirom na vreme u kome je živio, odsustvo efikasnih kontraceptivnih sredstava i štetnost abortusa koji je smatrao nedozvoljenim.

5) Stav Marksa i Engelsa (marksizma) prema politici planiranja porodice, dobijao je u delima autora koji su se bavili problemima demografskog razvoja, različita objašnjenja i tumačenja. S obzirom da se Marks nije direktno bavio ovim problemima i da je samo uzgred doticao i neke najšire aspekte populacione politike, objektivno je davalo dosta povoda da se te njegove uzgredne misli različito interpretiraju. Tako, po jednom mišljenju, Marks je zauzimao negativan stav prema Maltusovim koncepcijama, te je u principu bio i protiv politike ograničavanja porasta stanovništva. Međutim, po drugom tumačenju, Marks je kritikovao Maltusovu teoriju o opadajućim prinosima i antidruštveni pristup porastu broja novih generacija u redovima radničke klase, za koju je pojavu isključivo vezivao njihov težak klasni položaj umesto za odnose u procesu proizvodnje i način prisvajanja dobara. Zbog toga, kritikujući Maltusove ekonomske poglede, Marks se direktno nije izjašnjavao o značaju i vrednosti porasta stanovništva posmatranih iz toga aspekta. Šta više, Marks je tvrdio da apstraktan zakon populacije postoji samo za biljke i životinje (sem ako se i tu čovek svojim stvaralačkim aktom ne angažuje), iz čega je ova druga grupa njegovih interpretatora izvodila zaključak da u društvenom životu taj stihijni princip nije prisutan. Svesna kontrola procesa rađanja, koja je Marksu bila bliska, direktno se izvodi iz njegovih reči da apsolutna veličina porodice stoji u obrnutoj srazmeri prema veličini najamnine kao i prema masi životnih namirnica koji toj porodici stoje na raspoloženju.

U ovom pogledu Engels je bio još određeniji. Po njemu, potreba da se postave granice porastu stanovništva je egzistentna ali ne u apsolutnom već u relativnom smislu. Svako društvo na određenom stupnju svoga razvoja oceniće potrebu da se primene mere populacione politike sredstvima koja se u datom trenutku pokažu kao neophodna i najbolja. Kriterijumi opšteg ljudskog progresa, kao i načela humanosti, predstavljaju neposredne razloge koji opravdavaju politiku kontrole rađanja i u socijalističkom društvu.

6) Prema oceni Avgusta Bebela, stanovništvo u socijalističkom društvu sporije će se povećavati nego što je to bio slučaj u prethodnoj i ranijim društveno-istorijskim formacijama. Izmenjen položaj žene u

društvu, koji se više ne iscrpljuje u misiji materinstva i negovanju velikog broja dece već se javlja i u mnogim drugim oblastima počev od političkog delovanja pa do kulturne aktivnosti, objektivno dovodi do stvaranja porodice sa malim brojem potomstva. U takvim okolnostima akt prokreacije dece više se ne prepušta uticaju „božije promisli“, već svesnom odnosu ravnopravnih bračnih drugova. Zbog toga je politika planiranja porodice neposredna posledica višeg i savršenijeg oblika u kome se društveni život odvija.

III. PLANIRANJE PORODICE U SAVREMENOM DRUŠTVU

1) Prema statističkim podacima, koje javnosti prezentira Statistički demografski godišnjak Ujedinjenih Nacija, do sredine jula 1970. godine, broj ljudi na našoj zemlji iznosio je 3,552 milijarde. Ako prisutna stopa porasta stanovništva ostane neizmenjena i u narednih trideset i šest godina, broj stanovnika na našoj planeti iznosiće blizu sedam milijarde. U svetu u kome živimo, svake sekunde rodi se 2 deteta, svakog minuta 120 dece, svakog sata 7.200 dece, a svakog dana 172.800 dece. Iako se demografi i futurolozi ne slažu u pogledu ukupnog broja stanovnika koji će živeti na našoj planeti početkom XXI veka, ostaje činjenica da naše vreme karakteriše puna demografska ekspanzija.

Prema izvesnim procenama, koje treba primiti kao verodostojne, na početku našeg računanja vremena, na zemlji je živelo oko 300 miliona ljudi. Početkom XVIII veka, dakle za nešto više od šesnaest vekova, čovečanstvo se u svom broju jedva udvostručilo. Za narednih 100 godina, dakle počev od kraja XVII veka, stanovništvo na zemlji se naglo povećalo. Od 500 miliona ljudi, koliko ih je do tada bilo, početkom XVIII veka čovečanstvo je dostiglo cifru od milijardu ljudi, da bi se u naše vreme taj broj popeo na preko 3.500 milijardi osoba. I dok je najveći porast zabeležen u XIX veku sa nešto više od 700 miliona ljudi, u naše doba, smatra se, da se čovečanstvo, za nešto manje od pola veka, može povećati za preko 4 milijarde ljudi. Ovaj porast je nesumnjivo fascinantan i predstavlja jednu od odlučujućih karakteristika vremena u kome živimo. Prema ovoj stopi porasta stanovništva, kao svojevrsnom fenomenu, demografi, sociolozi, ekonomisti, političari pa i pravnici, ne mogu ostati ravnodušni. Njihov stav prema politici planiranja porodice pobuđuje opštu pažnju i poseban stručni interes.

2) U savremenom društvu ideja o planiranju porodice ima svoje odlučne i energične pobornike, ali i veoma uporne protivnike.

a) Prema stavu koji pledira za prihvatanje koncepcije o planiranju porodice, dakle za politiku ograničenja u porastu stanovništva, savremeni ekonomski razvoj u svetu objektivno nije u stanju da efikasno prati intenzivan tempo povećanja broja stanovnika. Zbog toga, ideja o planiranju porodice (imajući u vidu i sve teškoće da se njen smisao i korisnost shvati i prihvati „u najširim i obično neprosvećenim svetskim masama“), predstavlja neophodan i imperativan zahtev vremena u kome živimo.

Prema pisanju „Literaturnaje gazete“, priraštaj stanovništva „dovodi do iscrpljivanja prirodnih rezervi hrane i podstiče na proizvodnju

svih vrsta otrova. Najznačajniju posledicu prenaseljenosti predstavljaju nastanak bede, gubitak udobnosti i čovekovog dostojanstva, koji su mogućni samo kad ima mesta za lični život. Potpuno je jasno da se stare predrasude i pogledi moraju izmeniti (misli se na ideju neograničenog razmnožavanja ljudi — primedba M. M.). U 1991. godini porodice sa viša dece smatraće se antidruštvenim. Materinstvo više neće biti čast: pojava deteta shvatiće se kao pretnja opštoj sreći... Udata žena i majka neće više ulivati osećanje poštovanja kao dosad. Mogućnost da se devojka ne udaje i rađa skinuće sa nje težak teret koji nosi od pamtiveka. A kada materinstvo prestane da bude najviši cilj žene... seksualni život predstavljajuće jednu od životnih radosti”.

b) Prema protivnicima ideje o planiranju porodice, savremena populaciona politika objektivno predstavlja pokušaj da se u naše vreme ponovo ožive pogledi i mišljenja Tomasa Maltusa. Jednom reči, neomaltuzijanizam insistira na svojoj reafirmaciji. Međutim, ovi naponi su višestruko neprihvatljivi i neopravdani. Maltus je, posmatrano iz ugla njegovog vremena, možda i imao pravo, jer u to vreme privreda nije bila razvijena i nije dobila svoje „pravne globalne razmere”. Zbog toga, prema nosiocima ovog shvatanja, kada se privreda u čitavom svetu postavi na najracionalniju osnovu i kada više neće biti „stotine nacionalnih ekonomija već jedna jedinstvena i kada privreda preraste u tehnologiju, sa nestankom gladi nestaje i pesimističke vizije o sudbini čovečanstva”. U sklopu ovih koncepcija, moderni maltuzijanizam nema efektivnu vrednost, ili u najboljem slučaju njegove ideje u našim uslovima imaju samo privremeni i prolazni značaj.

U sklopu ovih razmatranja, treba primetiti, da Svetska zdravstvena organizacija zastupa shvatanje koje se otvoreno i oštro suprotstavlja koncepciji o potrebi i neophodnosti planiranja porodice. U programskoj deklaraciji ove organizacije ističe se da njen cilj nije u zaustavljanju i restrikciji procesa rađanja, već u aktivnom i efikasnom pomaganju svim ljudima da „rađaju decu i žive u dobrom zdravlju”.

Prema protivnicima ideje o planiranju porodice, politika ograničavanja prirodnog priraštaja objektivno ugrožava zdravlje i to posebno žena, a dovodi u pitanje i sam opstanak kao i progres čovečanstva. Koncepcija o planiranju porodice zasniva se na ideji o „odvajanju seksualnosti od realnosti”, a štetna i opasna praksa pobačaja dobija široke razmere. Mladi ljudi koji koriste razne oblike kontraceptivnih sredstava (koja su u osnovi neproverena i nepouzdana), „osećaju se u psihi uvek ranjenim”. Zbog toga je populaciona politika sprečavanja demografske ekspanzije, u krajnjoj liniji, okrenuta protiv interesa bračnih drugova i vanbračnih parova uopšte, iako u svom programu ističe da služi savremenim potrebama čovečanstva.

U kompleksu najodlučnijih pobornika prirodnog priraštaja stanovništva, katolička crkva danas zauzima jedno od najistaknutijih mesta. Svoj stav o prevenciji neželjenog začeća Papa Pavle VI izrazio je u Enciklici: „Ljudski život” od 29. jula 1968. godine. Istovremeno, u svom nastupu u Ujedinjenim Nacijama, odgovarajući na izjavu dvanaest državnika (među kojima se nalazi i Predsednik naše Republike) o neophodnosti prihvatanja politike planiranja porodice u svetskim razmerama (iz decembra 1966. godine), Papa je istakao da je cilj Ujedinjenih Na-

cija da se stvore najoptimalniji uslovi u kojima bi „hleba bilo dovoljno za stolom čitavog čovečanstva, a ne da se favorizuje veštačko ograničavanje rađanja“.

3) U savremenim državama stav prema politici planiranja porodice je različit.

a) Tako, u Japanu politika ograničavanja priraštaja stanovništva je prisutna i vodi se intenzivno i sistematski. Sa promenama u klasičnoj patrijarhalnoj porodici, u kojoj je otac imao veoma visok autoritet, menjaju se i shvatanja o odnosima bračnih drugova, položaju dece u porodici, o etičkim principima, a formira se i novi pogled na život i mesto čoveka u savremenom svetu. U 1940. godini, prosečna japanska porodica imala je petoro dece. Međutim, deset godina kasnije (oko 1950. godine), ta se vizija idealne prosečne porodice radikalno menja; sada dvoje dece, zajedno sa roditeljima, pružaju opšti, standardni izgled japanske moderne porodice.

Pre izbijanja drugog svetskog rata, militaristička vlada Japana, obuzeta ekspanzionističkim ambicijama, podsticala je svim raspoloživim sredstvima (počev od materijalnog stimuliranja pa do široke aktivnosti prosvetnih i propagandnih institucija) rađanje što većeg broja dece. Abortusi su bili zabranjeni, a nije se dopuštalo ni rasturanje literature o kontroli rađanja. Međutim, u današnjem Japanu vodi se populaciona politika na sasvim drugim osnovama. Abortusi su dozvoljeni iako ne i poželjni iz zdravstvenih razloga; u prvi plan se ističe elastična ali i kompleksna upotreba kontraceptivnih sredstava. Ideja o planiranju porodice širi se kratkim, instruktivnim informacijama i popularnim člancima koji se gotovo masovno objavljuju u dnevnim listovima, nedeljnim revijama i ženskim magazinima. S obzirom na gotovo potpuno iskorenjenu nepismenost, ova intenzivna i dobro zamišljena propaganda aktivnost postiže vrlo viloke efekte.

U savremenom Japanu tri osnovna razloga diktiraju potrebu za restriktivnom populacionom politikom. Prema prvom, japanski bračni parovi teže da modernizuju svoje domaćinstvo, da dostignu viši životni standard, da aktivnije i neposrednije uživaju u životu, da često putuju i borave na odmoru, što im inače velike porodične obaveze ne bi dopustile. Zbog toga, japanski bračni parovi stupaju u brak u što kasnijim godinama i po pravilu dobijaju dete tek po isteku četvrte ili pete godine od zaključenja braka. Po drugom razlogu, misija žene u porodici i društvu više se ne svodi na isključivu funkciju materinstva; žena danas radi u fabrici i nadležtvima, čime je njeno dosta obimno angažovanje izvan braka onemogućava da formira brojniju porodicu. I najzad, po trećem razlogu, japanska seoska porodica ne teži da ima veći broj dece, kako se preko ustanove nasleđivanja zemljišni posed, koji je i onako mali, ne bi dalje usitnjavao i gubio u svojoj vrednosti.

Istovremeno, opšta je konstatacija sociologa i demografa, koji dobro poznaju savremenu japansku porodicu i japansko društvo uopšte, da ovakav oblik populacione politike nije rezultat odsustva ili umanjavanja ljubavi modernih mladih Japanaca prema deci. Naprotiv, mnoge ankete i sociološka proučavanja, otkrivaju da većina Japanaca intimno želi da ima bar četvoro dece, ali da su ove želje u suprotnosti sa stvarnim interesima japanske porodice i društva u celini.

b) U Australiji porast stanovništva je u padu. Za nepunih deset godina prosečna australijska porodica izmenila je svoj izgled. Ako se nekad idealni model porodice sastojao od troje dece, danas se taj broj potomaka svodi na dva deteta. Kao glavni razlog za pad nataliteta uzima se momenat po kome udata žena sve češće stupa u radni odnos. Zbog toga je zvanično australijska politika, u težnji da se ogromna prostranstva zemlje učine privredno korisnim, usmerena u pravcu podsticanja populacione ekspanzije. Kao sredstva za ostvarenje ove politike pominju se, pored ostalog, i mere poreske intervencije. Porodice istih prihoda sa manjim brojem dece, plaćale bi veću porezu od porodice sa većim brojem potomaka.

c) U Indiji, porast stanovništva, prema ocenama i izjavama zvaničnih organa, uzima gotovo „katastrofalne razmere“. U 1968. godini, u Indiji je konstatovano prisustvo 540 miliona stanovnika što predstavlja četrnaesti deo od ukupnog broja stanovnika u svetu. Za poslednjih deset godina priliv stanovništva bio je ravan ukupnom broju stanovnika Velike Britanije i Zapadne Nemačke. Zbog toga se planiranje porodice u Indiji pojavljuje kao najozbiljnija i najakutnija potreba.

Prema osnovnim koncepcijama prihvaćene populacione politike, za savremenu Indiju predstavlja socijalni ideal: mala porodica sa najviše tri deteta. Da bi se to ostvarilo trebalo je preduzeti široke i dobro zamišljene korake u primeni raznovrsnih oblika kontraceptivnih sredstava. Međutim, dosadašnja iskustva su pokazala da jedva 30% žena prihvata ideju o ovakvom obliku planiranja porodice. Ovaj nezadovoljavajući rezultat dobrim je delom posledica verskih uticaja, nepismenosti, zaostalosti i opšte neprosvećenosti većine naroda a posebno žena. Zbog toga se sada vode brojne i veoma oštre polemike o proširenju sredstava za primenu restriktivne populacione politike. Kao jedna od tih novih mera predlaže se uvođenje i pobačaja kao zakonskog sredstva u planiranju porodice, kao i povećanje godina za sticanje bračne sposobnosti (25 za ženu i 30 za muškarca).

d) Narodna Republika Kina, po broju stanovnika je najveća država na svetu. Prema Statističkom demografskom godišnjaku Ujedinjenih Nacija, Kina danas ima 740 miliona stanovnika (zvanične kineske institucije tvrde da taj broj ne iznosi više od 650 miliona).

Nagli porast stanovništva izazvao je potrebu da se u Kini radikalno izmeni stav prema ideji planiranja porodice. Od politike populacione ekspanzije prešlo se na gotovo rigorozna ograničenja u porastu stanovništva. Sredstva koja se koriste za primenu nove restriktivne demografske politike su veoma brojna i kompleksna. Pre svega, insistira se na sredstvima političkog (ideološkog) uticaja. Svi bračni drugovi, koji stupaju u brak, dobijaju tri upitnika u kojima treba da iznesu svoj plan primene kontraceptivnih sredstava. Ako se nakon toga u braku rodi više od dvoje dece, koji se broj smatra najcelishodnijim za savremenu kinesku porodicu, onda se roditelji mogu pozvati na političku odgovornost zbog nepažnje i nebudnog odnosa prema prihvaćenim dužnostima. No, pored ovog političkog pritiska, bračni drugovi sa više od dvoje dece, izloženi su i ekonomskim (materijalnim) sankcijama. Za treće dete roditeljima se ne daju bonovi za tekstil, a zaposlenoj majci se ne plaća porođajno odsustvo. Istovremeno, abortus je dopušten, a majci za primenu lekarske intervencije nije potrebna saglasnost muža.

Da bi se sprečilo rođenje većeg broja dece, u Kini se, u cilju prevencije, koriste i kontraceptivna sredstva. Vršiti se propaganda i u prilog sterilizacije muškarca i žene, ali se u ovom pogledu postižu gotovo nezaapaženi rezultati. Osim toga, insistira se da kineski građani stupaju u brak u što kasnijim godinama, a dugogodišnji raskid fakičke bračne zajednice premeštajem jednog bračnog druga u prostrane, daleke krajeve zemlje dosta se često praktikuje. Istovremeno, da bi se osujetilo nekontrolisano rađanje dece izvan braka, na pojavu vanbračnih potomaka ne gleda se blagonaklono; šta više, tvrdi se, da ova deca imaju inferiorniji društveni tretman.

e) U SSSR-u ne zauzima se određen stav prema populacionoj politici. U domenu planiranja porodice, prema opšte prihvaćenom stavu, ne treba voditi administrativnu politiku. Država nije ovlašćena da odlučuje ko od građana treba da ima dece i koliko taj broj treba da iznosi. Stimuliranje populacione ekspanzije nije opravdano u istoj meri kao ni insistiranje na restriktivnim merama. Zvanična politika u planiranju porodice ne može biti prihvaćena pa ma koliko prinudne mere za ograničenje rađanja izgledale opravdane i racionalne, a pobude „dobre i humane“. Jedino su bračni drugovi pozvani da odluče o broju svoje dece. Zbog toga je država dužna da građanima pruži sve potrebne uslove da svoju viziju idealne porodice ostvare na najsigurniji i najbolji način.

Inače, treba primetiti, da je u SSSR-u već dugi niz godina natalitet veoma nizak. Godišnji priraštaj stanovništva iznosi oko 4 miliona. Opšta stopa porasta nije se mnogo izmenila od kraja XIX veka. Natalitet je naročito nizak u Moskvi, iako u ovom gradu ima veliki broj servisa za pomoć domaćinstvu i savremenih ustanova za smeštaj oko 900 hiljada predškolske dece. Kratkotrajna državna politika populacione ekspanzije, koja je bila prisutna odmah posle drugog svetskog rata, da bi se nadoknadili ogromni ljudski gubici, i koja je bila praćena raznim oblicima stimulativnih mera (od politike dečijih dodataka pa do društvenog priznanja ženama sa većim brojem dece — „majka heroj“), nije dovela do očekivanih rezultata. Natalitet, posle kraćeg porasta, bio je i dalje uobičajeno nizak.

Kao jedno od mogućih objašnjenja ove demografske pojave uzima se posebno značajan i izuzetno respektovan položaj žene u sovjetskom društvu. SSSR je vodeća zemlja u svetu po broju zaposlenih žena (taj broj iznosi 50% od svih zaposlenih). Šta više, broj zaposlenih žena sa visokom i srednjom stručnom spremom je veći od broja zaposlenih muškaraca sa istim kvalifikacijama (taj odnos je izražen 58% prema 42% u korist žene). Jednom reči, u Sovjetskom Savezu žena je masovno angažovana u društvenom, privrednom i političkom životu zemlje. Prema tome, materinstvo nije jedina i isključiva misija sovjetske žene. Ako se ovaj momenat o opštem (društvenom) i posebnom (porodičnom) položaju žene dopuni i podatkom da bračni parovi stupaju u brak obično u kasnijim godinama, da je stanbeni prostor još uvek relativno skućen, a prosečni standard građana nedovoljno visok, onda se pravi razlozi za niski natalitet mogu bliže sagledati.

Inače, treba reći, da se u SSSR-u građani mogu koristiti najsavremenijim kontraceptivnim sredstvima. Istovremeno, bračni drugovi, pošto je pismenost na veoma visokom nivou, a knjiga i štampa jeftini i

lako dostupni, dobijaju popularne stručne savete o primeni zaštitnih sredstava. Što se tiče abortusa, treba se podsetiti, da je SSSR prva zemlja na svetu koja je prihvatila legalizovani pobačaj.

f) U ČSSR-u natalitet je, kao i u Sovjetskom Savezu, u приметnom padu što izaziva zabrinutost zvaničnih krugova. Smatra se da objašnjenje ove pojave treba tražiti pre svega u karakteru porodice, zatim u izmenjenom položaju žene u društvu, i najzad, u sve većem smanjenju osećaja porodične odgovornosti. U središtu bračnog života sve se češće nailazi na težnju za većim provodom i lakom rasonodom. Bračni drugovi više ne pokazuju široku spremnost da brojnim odricanjem i nesebičnim žrtvovanjem preuzmu na sebe odgovornu misiju roditelja. Dete za porodicu, u većini slučajeva, „ne predstavlja prednost nego opterećenje“. Zbog niskih prihoda, oba bračna druga su primorana da rade. Ta činjenica dovodi do redovne pojave u kojoj bračni drugovi rano ujutru po mraku, vetru, kiši ili snegu trče sa decom u naručju u pravcu jaslji ili obdaništa, a zatim na svoje radno mesto u drugom kraju grada. Uveče, umesto odmora, prijatne šetnje ili kulturne rasonode, roditelji odlaze po svoju decu, i u opštoj saobraćajnoj gužvi vraćaju se kući. Ovakav način života razbio je mnoge iluzije o braku i porodici, a posebno o deci kao roditeljskoj radosti. Ako se tome priključi i konstatacija da se ustanovama za smeštaj dece „ne mogu staviti medicinski prigovori“, ali da u sebi nose ozbiljne nedostatke „koji dotiču ljudsku osećajnost“, onda nije teško zaključiti zašto se u brakovima rađa tako mali broj dece. Jednom reči, u čehoslovačkom društvu, smatra se, nisu stvoreni povoljni porodični uslovi za porast stope nataliteta.

U težnji da podstakne razmišljanje o najefikasnijim metodama populacione ekspanzije i stvaranje idealne porodice sa četvoro dece, u „Literarnim novinama“ izneto je mišljenje (koje je svojevrсно, s obzirom na opšte prihvaćen politički stav o odnosu polova u socijalističkom društvu) o neophodnosti da se žena vrati u kuću, svome domaćinstvu, a posebno svojoj deci. Materinstvo u postojećim uslovima bilo je gotovo potpuno podcenjeno i tretirano na inferioran način. Zbog toga, misiju majke treba izjednačiti sa svim drugim pozivima i društveno korisnim delatnostima. Konceptija o zaposlenoj majci sasvim je podbacila. Ona je ženi, možda, donela prividan osećaj društvene emancipacije, ali je na njena umorna pleća svalila još veće napore i sve ozbiljnije teškoće. Zaposlena majka nije dobar službenik, a još manje dobar roditelj. U težnji da bude svuda, žena objektivno ne stiže nigde. Zbog toga se, po mišljenju koje navodimo, ideja materinstva mora što pre restaurirati, a njena moralna vrednost i društveni značaj jasnije i ozbiljnije istaći. U tom smislu posebno se ukazuje na načelo: da je doneti dete na svet i brinuti se za njegovo podizanje i vaspitanje za društvo mnogo značajnija misija od posla sekretarice ili računovodstvenog službenika u nekom nadležstvu. U skladu sa ovakvim shvatanjem, majci za njenu odgovornu dužnost treba dati iste prinadležnosti koje bi inače imala da se nalazi na radnom mestu izvan kuće. Tek sa ovakvim pristupom porodičnim odnosima, može se realno očekivati da se politika populacione ekspanzije u praksi ostvari, a u porodici stvore sređeni i stabilni odnosi zadovoljnih i sretnih članova.

g) U ostalim evropskim socijalističkim zemljama stanje nataliteta je uglavnom slično, sem u DR Nemačkoj u kojoj je u blagom usponu.

U NR Bugarskoj, prema rezultatima jedne ankete, planiranje porodice započinje tek nakon rođenja prvog deteta. Sa gledišta populacione politike, prvo dete „dolazi stihijno, a drugo je rezultat razmišljanja i plana“. Kult dvoje dece prisutan je u Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj. U Dr Nemačkoj, gde je broj zaposlenih žena visok (nešto preko 40% od ukupno zaposlenih), politika, koja podstiče rađanje većeg broja dece, ostvaruje se kroz dopunska novčana sredstva (koja nisu mala) za svaki nov porođaj. U ovoj zemlji posvećuje se i posebna pažnja razvijanju ustanova dečijih jasli i obdaništa. Njihov broj je veoma visok, planski su razmešteni u gradskim rejonima, a sistem rada u njima je na savremenim modernim osnovama (postoji razrađen sistem dovođenja i vraćanja dece prevoznim sredstvima). Zbog toga se smatra da su stvoreni svi potrebni uslovi za stabilne odnose u porodici. Inače, mogućnost planiranja porodice (svesno ograničenje broja dece) je obezbeđeno posebnim Zakonom o zdravlju. Kontraceptivna sredstva mogu se neograničeno koristiti, dok je abortus dopušten samo pod određenim uslovima.

h) Zemlje Latinske Amerike, prema statističkim podacima koji su nam bili dostupni, doživljavaju intenzivnu populacionu ekspanziju. Porast stanovništva do drugog svetskog rata koji se smatrao relativno normalnim, uzeo je nakon ovog perioda razmere za koje mnogi sociolozi daju kvalifikaciju demografske katastrofe. Na početku našeg veka, dvadeset latinskoameričkih država imalo je ukupno 60 miliona stanovnika. 1960 godine taj se broj povećao na nešto više od 207 miliona. Praktično, za 60 godina, broj stanovnika se gotovo utrostručio. Ako se porast stanovništva bude odvijao u ovakvom tempu, prema izvesnim proračunima, očekuje se da će 1980 godine Latinska Amerika imati preko 365 miliona stanovnika. Naime, smatra se, da će za 15 godina broj stanovnika porasti za 126 miliona, što prema konstataciji stručnjaka iznosi 2,6% godišnje. Ovakva stopa porasta je najveća na svetu i nadmašuje Afrički kontinent gde taj porast iznosi 2,1 i Aziju gde iznosi 2 procenta.

Pa ipak treba primetiti da taj porast nije jedan u svim latinskoameričkim državama. Najveći porast zabeležen je u Venecueli (3,9%) i Kostariki (3,8%), najniži u Argentini (1,7%) i Urugvaju (0,9%). Najveći porast je u tropskim oblastima među stanovništvom koje čine crnci i melezi.

Ovako demografsko stanje posledica je odsustva bilo kakve populacione politike. U većini država planiranje porodice se ne vrši, a priraštaj stanovništva prepušten je isključivo stihijnom delovanju prirodnih zakona.

i) Na Afričkom kontinentu, naročito u državama južno od Sahare, stopa porasta stanovništva je izrazito visoka. Država u ovom afričkom pojasu vode politiku populacione ekspanzije. Malo je porodica koje su bez šestoro dece. I dok se u svetu, u proseku, na hiljadu stanovnika godišnje rađa 34 deteta u Gvineji ta cifra iznosi 62, a u Maliju 61 dete. Ovakva demografska politika vodi se u duhu tradicionalnih načela: „Što više dece, to veća radost“.

U težnji da se broj dece stalno povećava, mnoge države podstiču rađanje uspostavljanjem kulta materinstva. „Dan plodnosti“ proslavlja se svake godine i taj praznik priprema se mesecima. Deca rođena u tim

svečanim danima dobijaju posebne skupocene poklone i imaju izuzetno privilegovan naslednopravni položaj.

j) U SAD-u poslednjih godina natalitet je u opadanju. U 1967 godini rođeno je 3.500 miliona Amerikanaca što je приметно manje u odnosu na ranije godine. Ovaj smanjeni tempo u porastu stanovništva, pripisuje se sve jačem uticaju politike planiranja porodice. Kao neposredna posledica ove politike uzima se izmenjeno shvatanje o broju dece u idealno zamišljenoj američkoj porodici. Od nekadašnjeg broja od četvoro dece, savremena prosečna porodica ograničava se na dvoje, a izuzetno troje dece.

Interesantno je приметiti, da američki demografi i sociolozi, oslanjajući se na primerima iz svoje zemlje, nastoje da ospore vrednost mišljenju da je porast stanovništva tesno povezan sa pojavom siromaštva. Američko društvo pokazuje sasvim suprotne tendencije. Veliki broj dece rađa se uglavnom među imućnim ljudima, dok se porodice sa nižim standardom ograničavaju na jedno ili dvoje dece. Razume se da nije teško konstatovati da je ova pojava neposredna posledica politike planiranja porodice.

Inače u SAD-u su savetovališta za kontracepciju veoma brojna i aktivna, dok je legalni abortus uglavnom nedopušten ili se izvodi pod znatno otežanim uslovima.

k) U zapadnoevropskim zemljama, sistem planiranja porodice je prisutan u većini država. Vredno je napomenuti da se posebno insistira na psihološkoj pripremi za upotrebu kontraceptivnih sredstava. Ovakvim pristupom bračni drugovi se navikavaju na shvatanje (pa i životni stav) da dete nije neizbežno. Njegovo rođenje treba dovesti u neposrednu zavisnost od spremnosti bračnih drugova da ga dočekaju sa željom i ljubavlju.

Što se tiče abortusa, kao sredstva za planiranje porodice, u zapadnoevropskim državama može se konstatovati prisustvo dve krajnosti: prva, u kojoj žene odlaze radi abortusa u druge zemlje jer je teško ispuniti uslove koje zakon traži (Finska), i druga, gde se godišnji broj abortusa izjednačava sa brojem novorođene dece (Francuska).

IV. PLANIRANJE PORODICE U JUGOSLAVIJI

1) Prema izvesnim proračunima, očekuje se da će Jugoslavija u 1971 godini imati oko 20 miliona i 700 hiljada stanovnika. Ako se ova predviđanja sotvare, nakon očekivanog popisa stanovništva, može se konstatovati da se u našoj zemlji za poslednjih deset godina (dakle, računajući od popisa iz 1961 godine) broj stanovnika povećao za oko 2 miliona (godišnji priraštaj oko 200 hiljada).

Međutim, treba приметiti da je natalitet kod nas u opadanju. Iako se broj udatih i oženjenih osoba, u odnosu na predratni period, znatno povećao, broj novorođene dece se gotovo svakodnevno smanjuje. Ako je stopa nataliteta u 1931 godini iznosila 37,7, u 1948 godini 28,2 u 1966 godini ta stopa iznosi svega 20,3 procenta.

Prema republikama, najveći broj dece rađa se u Makedoniji (27,1), a najmanji u Hrvatskoj (16,5). Na drugom mestu je Bosna i Hercegovina sa 26,6 procenata, a Crna Gora na trećem sa 25,5 procenata. Sr-

bija je na pretposlednjem mestu sa 18,2 procenata. Inače, što je posebno interesantno, najveći i najniži natalitet kao da je rezervisan ne za republike već za pokrajine. Tako je najveći priliv stanovništva na Kosovu, a najmanji u Vojvodini.

Prosečna jugoslovenska porodica ima dvoje dece. Preko ovog broja potomaka na prvom mestu se nalazi porodica na Kosovu, a na poslednjem, porodica u Vojvodini i Sloveniji. Istovremeno, najveći broj vanbračne dece rađa se u Vojvodini, a najmanji u Crnoj Gori. Treba primetiti, što je svojevrsan paradoks, da se Pokrajina Kosovo, u pogledu broja vanbračne dece, nalazi na drugom mestu, odmah iza Vojvodine.

Prema izvesnim sociološkim i demografskim izučavanjima, većina bračnih drugova smatra da je porodica bez dece „nepoželjna i neprirodna“. Međutim, valja istaći, da je ova anketa otkrila i veliki broj žena u gradovima koje se izjašnjavaju za brak bez dece. Istovremeno, ovakva shvatanja nisu tuđa ni u seoskim porodicama, naročito u Slavoniji i Banatu.

2) U Jugoslaviji politika planiranja porodice je prisutna i aktivna. Celokupna složena problematika, koja nastaje povodom planiranja porodice, registruje se i prati u Saveznom savetu za planiranje porodice. Naša zemlja, kao što smo istakli, jedna je od dvanaest potpisnica Odluke prema kojoj se određivanje veličine porodice smatra jednim od osnovnih ljudskih prava. Ta Odluka saopštena je svetu preko organizacije Ujedinjenih Nacija na Dan ljudskih prava 10 decembra 1966 godine. Ubrzo zatim, u proleće 1969 godine Savezna skupština donela je i Rezoluciju o planiranju porodice, u kojoj se, pored ostalog, ističe:

„Ostvarivanje mogućnosti roditelja da sami određuju broj dece i razmak između porođaja, jedno je od osnovnih ljudskih prava i dužnosti“.

Analizirajući ovaj skupštinski akt u kome se ističe da je planiranje porodice osnovno ljudsko pravo ali istovremeno i dužnost, treba primetiti da se iz te deklaracije (posebno iz reči dužnosti) ne može izvesti zaključak da se u našoj zemlji zauzima negativan stav prema porastu stanovništva i da se vodi restriktivna populaciona politika. Naprotiv, treba istaći, da naša zemlja vodi politiku odsustva zvaničnog stava u pogledu demografske ekspanzije i koncepcije denataliteta, i da odluku o broju prepušta isključivo bračnim drugovima. Rađanje samo željene dece mora postati princip koji će prožimati našu porodicu i omogućiti ženi da afirmira svoje dostojanstvo u traženju ravnoteže između materinstva i društvene aktivnosti izvan porodice. Zbog toga se komponenta dužnosti, koja se podvlači u Rezoluciji, više odnosi na širu zajednicu koja treba da stvori potrebne uslove da se pravo na planiranje porodice u praksi što efikasnije realizuje. U tom smislu preduzimaju se potrebne organizacione, stručne i finansijske mere da se služba kontracepcije proširi i integriše u opštu zdravstvenu službu. Danas 519 zdravstvenih ustanova radi na usvajanju, širenju i propagiranju kontracepcije, a primenjuje se 11 preparata (4 oralna, 3 mehanička i 4 hemijska). Pa ipak, iako su kontraceptivne intervencije sve brojnije, stručnije i efikasnije, osnovni metod u planiranju porodice i dalje ostaje nasilni prekid trudnoće (abortus). Smatra se da se u našoj zemlji godišnje obavi preko 300

hiljada legalnih abortusa i gotovo isto toliko ilegalnih. Praktično, iz ovih neprijatnih podataka, proizlazi da je broj abortusa tri puta veći od godišnjeg priraštaja stanovništva. Ako se ima u vidu štetnost abortusa za zdravlje žene i njen psihički život, i da se često pojavljuje kao potencijalni (a i direktni) uzročnik sterilnosti, čime se porodica lišava mogućnosti da svesno utiče na kasnije planiranje broja dece, onda ovaj visoki stepen abortusa ozbiljno skreće pažnju na sebe i objektivno, svojim uticajem, dovodi do odstupanja od osnovnih koncepcija u planiranju porodice. Zbog toga su mere u pravcu seksualnog vaspitanja građana, a posebno omladine kroz redovni sistem obrazovanja, imperativ vremena u kome se nalazimo. U tom smislu kod nas su počele da se stvaraju i razvijaju mnoge vanškolske obrazovne institucije kao što su „Škole za život“ i „Škole za roditelje“, a nastava seksualnog vaspitanja u redovnim obrazovnim ustanovama sve više dobija karakter posebnog predmeta ili se predaje u okviru biologije i psihologije. U tom pogledu naročito se ističu škole u Sloveniji i Crnoj Gori.

Prema tome, da zaključimo: politika planiranja porodice vodi se u našoj zemlji na savremenim i modernim principima sa traženjem najboljih sredstava da se njeni ciljeva učine što efikasnijim i sa što manjim štetnim posledicama za zdravlje žene. Na ovaj način, humana ideja da svako dete bude željeno dete, biće dopunjena i zahtevom o punom poštovanju žene kao ravnopravnog bračnog druga, sretne majke i zadovoljnog člana naše društvene zajednice.

dr Mihailo Mitić, vanredni profesor

LA PLANIFICATION DE LA FAMILLE

— Résumé —

Parmi les fonctions que la famille a exercées, et qu'elle exerce toujours, au cours de l'histoire, la fonction de reproduction occupe une des places très importantes. Cette mission de la famille repose sur l'instinct biologique de maintien de l'espèce et représente la conséquence naturelle des rapports entre l'homme et la femme, qui sont la base fondamentale du mariage.

La communauté sociale, quels que soient le caractère des institutions politiques et la nature des rapports économiques qui y dominant, avait besoin, de tout temps, de se reproduire sans cesse et d'accomplir sa reproduction dans un cadre précis et défini d'avance. C'est dans ce sens que la société est intéressée à la création des jeunes générations physiquement fortes, intellectuellement développées et éthiquement formées, qui seront capable d'assumer les devoirs responsables dans la vie sociale. La création d'une telle jeune génération, avec des qualités morales et intellectuelles positives, dépend pour une bonne part du mode d'organisation de la vie conjugale et familiale, d'une part, et des conditions de développement de la personne dans le cadre de la famille, de l'autre. C'est pourquoi la société est intéressée à la création de la communauté conjugale moderne et bien organisée. L'Etat atteindra cet objectif en plaçant le mariage et la famille sous sa protection, et en accordant des soins particuliers à leur promotion et développement moderne.

Cependant, malgré le soin général qu'il porte à la création d'une génération dont la valeur essentielle consiste dans les hautes qualités eugéniques et éthiques qu'elle comporte, l'Etat n'était pas toujours intéressé dans une pareille mesure à influer sur la composante qualitative de sa reproduction biologique. La politique de population était dépourvue d'une approche systématique provenant de la nature

du mariage et de la famille, présentant plutôt une dimension externe qui apparaissait périodiquement au cours de l'histoire ou dans des situations de crise particulières et dont le mouvement avait un caractère discontinu, non systématique. L'intervention à laquelle la société recourait pour protéger les intérêts biologiques essentiels de son existence, revêtait objectivement une valeur palliative, au lieu de celle d'une politique durable, méthodologiquement bien conçue et élastique. Dans ce sens, l'idée de planification de la famille, aussi classique qu'elle soit, comportait toujours des éléments d'improvisation, négligeant sa définition finale et son orientation sociale.

Les problèmes de planification de la famille, pris dans leur ensemble, sont aussi, objectivement, la conséquence de la réclamation demandant la modification des rapports entre les sexes. C'est ce qui empêche la tendance à l'exploitation biologique d'un être de la part d'un autre, dont l'essence est déterminée par la condition inférieure de la femme dans le mariage et la famille. C'est pourquoi les éléments de la politique de population résultent des fondements égalitaires de la communauté conjugale contemporaine. Sous cet aspect, les objectifs fondamentaux de la politique de planification de la famille sont définis par le principe selon lequel chaque enfant venu au monde doit être un enfant souhaité.

Enfin, la planification de la famille constitue un des droits fondamentaux et inaliénables de chaque citoyen, quel que soit son sexe et son état de famille. Jusqu'à une période récente, dans certains pays la discussion sur les problèmes de planification de la famille et les moyens de réalisation de cette politique, n'était pas admise. Or, de nos jours le droit à la planification de la famille, le droit de décider du nombre de ses membres, est un des droits fondamentaux de l'homme, dont la portée est très grande aussi bien dans les actes des Nations unies que dans les prescriptions internes de nombreux pays dont la Yougoslavie.

GRANICE IZMEĐU EVENTUALNOG UMIŠLJAJA I SVESNOG NEHATA

1. *Prethodna razmatranja*

Krivična odgovornost, kao osnov opravdanja primene kazne prema izvršiocu krivičnog dela, prevalila je u svom istorijskom razvoju dosta dug put. Najpre je samo prouzrokovanje krivičnog dela ljudskom radnjom bio dovoljan osnov za primenu represije. Ova odgovornost, zasnovana na objektivnom kriterijumu uzročnosti — zbog čega je i dobila ime objektivna odgovornost, bila je jedinstvena u svom izrazu i stoga veoma jednostavna. Trebalo je da prođe mnogo vremena da bi bila odbačena kao duboka nepravda koja je rezultirala iz ljudskog neznanja. Uvedena je subjektivna odgovornost sa verovanjem da je ispravljena gruba istorijska nepravda u kažnjavanju nevinih ljudi. To je zaista bio ogroman korak napred u težnji da se ljudska pravda približi idealnoj pravičnosti, ali korak koji je zakomplikovao istu sa brojnim pojavnim oblicima, čije se granice nisu mogle čvrsto postaviti. Konceptija subjektivne odgovornosti jeste: izvršenje dela je samo povod, a krivica osnov za primenu kazne. Dakle, na mesto principa: krivično delo = kazna, dolazi novi princip: krivično delo + krivična odgovornost = kazna. Prema konceptiji subjektivne odgovornosti, ne kažnjava se svako bez izuzetka ko je učinio krivično delo, već samo onaj ko je takvo delo učinio sa krivicom, tj. onaj ko se svesno i voljno opredelio za takvo prouzrokovanje. Time je učinjena razlika između učinioca dela i krivca.

Klasična škola, kojoj dugujemo zahvalnost što je izgradila kategoriju subjektivne krivične odgovornosti, bazirala je istu na slobodi volje. Ona je pošla od pretpostavke da je čovek, kako kaže Lj. Bavcon, od prirode obdaren apsolutnom slobodom, prirodnim pravima i čistim razumom.¹ Polazeći dakle od indeterminističke konceptije o potpunoj slobodi čovekove volje, ona je logično krivičnu odgovornost svela na moralnu odgovornost. Krivično odgovoran je, pa prema tome i podoban

¹ Dr. Lj. Bavcon: Neki teoretski problemi krivične odgovornosti, Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja, Beograd, 1965, str. 2.

za kaznu, onaj učinilac krivičnog dela koji se svesno i voljno odlučio da njegovim izvršenjem nanese neko zlo društvu ili pojedincu i time ispoljio amoralnu prirodu svoje ličnosti. Apsolutni determinizam Lombroza, nasuprot indeterminizmu klasičara, negirao je potpuno slobodu volje i odbacio mogućnost postojanja subjektivne pa i svake krivične odgovornosti. Nema slobode volje tamo gde vlada nužnost neumitne zakonomernosti. Svako čovekovo ponašanje je iznuđeno i, stoga, automatsko. Volja je postulat moralizatorske apstrakcije. Ostajući pri koncepciji determinizma, ali da bi ublažili apsurd negiranja svake odgovornosti, pozitivisti su konstruisali tzv. socijalnu ili legalnu odgovornost, koja se zasniva na samoj činjenici zajedničkog života i rada u društvu. Iako je ovo vodilo ka objektivizaciji krivične odgovornosti, suština spora nije bila u karakteru krivične odgovornosti već u činjenici da li se treba boriti protiv uzroka ili posledice krivičnog dela.²

Predstavnici sociološke škole, polazeći od eklektičkih ali razumnih shvatanja, oslobađaju se ekstremnih pozicija indeterminista i determinista i izgrađuju krivičnu odgovornost na psihološkoj osnovi. Da bi učinilac krivičnog dela bio kriv, on mora da poseduje sposobnost normalnog opredeljenja svoga ponašanja u skladu sa zahtevima društvenog života. Neki su išli i dalje od toga tražeći osnov krivice u sposobnosti učinioca da identifikuje sebe u ostvarenom delu, odnosno u sposobnosti da oseti kaznu kao meru koju zaslužuje. Ali ako zanemarimo razne struje i njihove krajnosti, videćemo da sociološka škola ne traži izvor krivice u amoralnosti, pokvarenosti i zloj nameri, tj. malicioznosti delikventa, već u njegovim sposobnostima da može na bazi shvatanja da odlučuje o svojim postupcima kao i da svojom voljom upravlja samim sobom, tj. da preuzima izvesne radnje ili da ih se odriče prema konkretnim uslovima života, imajući u vidu zahteve društva čiji je i on član. Ta sposobnost mora biti ne samo opšta već i konkretna, izražena u odrazu stvarnosti u pogledu svih elemenata dela koje se preduzima i ispoljavanju psihološkog stava kroz preduzetu radnju i nastalu posledicu.

Psihološko shvatanje krivične odgovornosti kritikovano je od normativista zato što je zanemarilo krivičnopravne zabrane, koje moraju biti poštovane i da je stoga etički bezbojno pa i defektno. Suština subjektivne krivične odgovornosti nije u psihološkom odnosu učinioca prema delu kao svom ostvarenju u spoljnom svetu, već u njegovom stavu prema normi kao društvenoj zabrani. To svesno kršenje zabrane jeste ono što mu se može prebaciti. Krivica je u „reprochibilité“. Ali ovom shvatanju se zamera da ponovo vuče krivicu ka objektivizmu, tj. da se njena suština od internog psihološkog procesa pretvara u objektivni sud o moralnom odnosu delikventa prema normi. Objektivizacija se sastoji u tome što sud daje ocenu o onome što se zbivalo u psihi učinioca dela. Činjenica je da se to može zameriti i psihološkoj koncepciji. „Obe ove teorije svode se u tom pogledu na isto, ni jedna nije i nemože biti tačna slika sadržine učiniočeve svesti i volje, već se uvek radi samo o ocenjivanju te sadržine od strane suda, na osnovu manje ili više tačnih podataka, činjenica i okolnosti“.³

² Videti uvodni deo knjige: *La responsabilite penale*, Paris, 1961.

³ Dr. Lj. Bavcon: op. cit., str. 18.

Za nas je, međutim, važna jedna druga zamerka koja se stavlja psihološkoj koncepciji. Ta zamerka se sastoji u tome da je na osnovu ove koncepcije stvoren dualizam u ispoljavanju krivice. Naime, jedinstvena forma krivične odgovornosti sada je dobila dvostruki osnov i dve forme, jer se sastoji iz uračunljivosti i vinosti, a vinost iz umišljaja i nehata. Njen se dualizam ispoljava u formuli: uračunljivost + umišljaj i uračunljivost + nehat. Time je razoren *genus proximum*.

I upravo to deljenje jedinstva krivice na dva oblika je dovelo do daljeg komplikovanja ovog problema. S pravom se primećuje da su predstavnici psihološke koncepcije namerno odbacili moralizatorski karakter krivice da bi uveli nehat kao njen drugi oblik. Međutim, nije stvar samo u tome što se razbija jedinstveni *genus* pojma, nego se postavlja pitanje: da li se time ne narušava njen subjektivni karakter? Ne dodaje li se umišljaju kao psihološkoj kategoriji nehat koji ima više socijalni nego psihološki karakter i koji vodi od subjektivnog ka objektivnom usmeravanju krivice. Drugim rečima, ne unosi li se u subjektivni osnov jedan objektivni elemenat? Zar kažnjavanje za nehatno delo nije kažnjavanje za delo koje se nije htelo i zar se ovde krivica ne formira na bazi postojanja svesti ili njenog konkretnog nepostojanja ali faktički mogućeg postojanja i postojanja društveno opasne posledice? Dakle, na bazi samo jednog subjektivnog elementa, elementa svesti, koji kod nesvesnog nehata takođe ne postoji već se samo pretpostavlja, mi kažnjavamo pridodajući jedan objektivni elemenat — socijalnu, odnosno društvenu opasnost.

Ta zamerka nema samo teoretski već i praktični značaj jer se ne radi samo o objektivizaciji krivice, već o njenom proširivanju na ogroman broj nevoljnih ponašanja. Ova zamerka ne znači ništa drugo do pobunu protiv proširivanja represije kojom se ograničava sloboda akcije, pa i sloboda ličnosti. Čitav niz autora kako ranije tako i sada imao je negativan stav protiv proširivanja sfere kažnjavanja izvan voljnog akta. Poznato je da je i A. Prins bio protiv toga da greška bude forma kažnjivog akta i da je na bazi nevoljnih delikta gradio pojam neprilagodljivih delikvenata.⁴

Nažalost, ma koliko se protivili proširivanju krivice na nevoljne delikte, njenoj objektivizaciji, odnosno stvaranju hibridne subjektivno-objektivne forme krivice, nehat je danas opšteprihvaćen oblik krivice. Uvodeći nehat kao poseban oblik krivice, predstavnici sociološke škole, (nastavljajući Foerbahove misli) su bili svesni da se time komplikuje ovaj problem i da se proširuje sfera represije a smanjuje sfera slobode, ali su bili svesni i činjenice da je to nužna posledica savremenog društva. Bez obzira da li i u kojoj meri kod nevoljnih delikta postoji krivica, kao psihološka ili moralna kategorija, njena konstrukcija je socijalna potreba, odnosno nužnost da se ljudi i njihova dobra obezbede od opasnosti koje mogu biti izazvane nepromišljenim, brzopletim i nesavesnim ponašanjem pojedinaca i grupa.

Ali sa proširivanjem krivice na nehatne, tj. nevoljne delikte postavilo se pitanje njihovog razgraničenja od umišljajnih, odnosno voljnih i namernih delikata. Naime, pošto se radi o dva različita oblika vinosti onda ni kažnjavanje ne može biti isto. To je naravno dovelo do toga da

⁴ Detaljnije o ovome videti: L. Jimenez de Asua: *La faute consciente et le „Dolus eventualis“*, *Revue de droit pénal et de criminologie*, 7. 1960, p. 604—606.

se za nehatno izvršenje dela ne kažnjava uvek, nego kada je izričito zakonom određeno, pa i onda predviđena kazna mora biti blaža po vrsti i niža po iznosu. Nužnost razgraničenja između eventualnog umišljaja, kao najslabije forme voljnog oblika, i svesnog nehata, kao teže forme nevoljnog oblika vinosti, je dakle praktičnog a ne samo teoretskog karaktera. A teškoće u njihovom razgraničenju nisu za potcenjivanje ni u jednoj od ovih oblasti. One nastaju zbog mešanja i prepletanja ovih oblika tako da je veoma teško u izvesnim slučajevima odlučiti da li je to dolozno ili kulpozno delo.

Naš prilaz ovom razgraničenju će imati teoretski a ne praktični karakter, tj. nećemo vršiti analizu nekog slučaja iz prakse, kako se to redovno čini i kojih ima dosta, već ćemo vršiti analizu psiholoških elemenata i razmotriti njihov značaj za postojanje jednog ili drugog oblika vinosti.

2. *Sadržina eventualnog umišljaja*

Eventualni umišljaj je samo jedna od dosta brojnih formi umišljaja koje su postojale u istoriji krivičnog prava ili još uvek postoje. Poznate forme sa kojima se srećemo u literaturi, a od kojih neke još imaju primenu u stranim zakonodavstvima, uglavnom bi bile: *dolus directus* i *dolus indirectus*, *dolus praemeditatus* i *dolus repentinus*, *dolus anteccedens* i *dolus subsenques*, *dolus generalis* i *dolus specilalis*, *dolus determinatus* i *dolus indeterminatus*, *dolus simplex*, *dolus opertus*, *dolus velatus*, *dolus affectivus* i *dolus impectus*, itd. U nizu navedenih formi eventualni umišljaj se nalazi na kraju, kao zadnja forma voljne delatnosti. Međutim, i ako zadnja forma on se, pored direktnog umišljaja i predumišljaja, pojavljuje u svim zakonodavstvima kao opšte prihvaćena forma ispoljavanja voljne delatnosti pa time i krivice u svom potpunom subjektivnom izrazu.

Opšte je prihvaćeno gledište da eventualni umišljaj postoji onda kada je učinilac dela bio svestan svoga dela i pristao na njegovo izvršenje. On, dakle, sadrži oba subjektivna elementa potrebna za postojanje svakog umišljaja kao psihološke kategorije, kao internog odnosa ličnosti učinioca prema radnji i posledici.

Ako razmotrimo elemenat svesti, videćemo da se on sastoji u postojanju predstave o radnji kao sopstvenoj aktivnosti, uslovima pod kojima se ona preuzima i posledici kao rezultatu preduzete radnje sa određenim sredstvima. Drugim rečima, svest sadrži jednu vrstu slike o radnji, posledici i uzročnom odnosu kao realnim činjenicama. Svest o posledici sadrži i predstavu o njenoj društvenoj opasnosti, tj. da je to što će proizaći jedno socijalno zlo, nešto što je štetno i nedozvoljeno. Ona može biti upotpunjena predstavom o pravnoj zabranjenosti dela odnosno posledice. Prema sadržini i jasnoći predstave o navedenim elementima, svest se može pojaviti u nekoliko stepena i to kao: sigurnost, izvesnost, verovatnoća i mogućnost prouzrokovanja određene posledice sa radnjom koja se želi preduzeti. Pri postojanju prvog stepena svesti predstava o radnji, posledici i kauzalnom odnosu je potpuna, čista i jasna, tj. svi elementi su jasno osvetljeni i fiksirani. Posledica je vidljiva kao

neizbežan rezultat radnje. Drugi stepen svesti je nešto slabijeg intenziteta. Slika nije tako oštra i ne sadrži neke detalje iz činjeničnog stanja pa usled toga i nema one sigurnosti kao kod prvog stepena. Ali to ne znači da postoji sumnja u nastanak posledice, već više sumnja u željeni efekat i intenzitet. Kod trećeg stepena svesti ili nedostaju neki elementi iz realnog činjeničnog stanja ili nisu jasno fiksirani tako da je kauzalni odnos malo zamagljen, a posledica se ne nalazi u centru predstave već je povučena u stranu. Ta zamagljenost kauzalnog lanca, isključuje sigurnost pa i izvesnost ali ostaje verovatnoća da posledica nastane. Najzad, kod četvrtog stepena svesti predstava o delu je defektna u pogledu detalja u uzročnom lancu. Ovde je radnja jasno data, fiksirana, posledica je još više izvan centra predstave ali vidljiva. Jedino su nevidljivi neki realni elementi u lancu uzročnosti tako da nema sigurnosti da li je isprekidan ili ne, pa prema tome, da li će posledica nastati ili ne.

I voljni elemenat može biti stepenovan po koncentraciji i intenzitetu svoga ispoljavanja. Uglavnom se uzimaju dva voljna stepena: htenje i pristajanje. Međutim, čini nam se, da se i ovaj elemenat može pojaviti u tri oblika i to kao htenje, željenje i pristajanje. Htenje i željenje se često uzimaju kao sinonimi za isti stepen voljnog ispoljavanja. To su, međutim, dva posebna stepena po svojoj jačini. Htenje je jači stepen od željenja. Ono predstavlja imperativni oblik ispoljavanja volje. Kad se kaže „ja hoću“ to je isto što i „ja moram“, ili „ja hoću to“ — znači upravo to i ništa drugo. Dakle, to je takav stepen voljne usmerenosti koji ne samo što je imperativan, već je i isključiv. Želeti nešto, znači težiti da se to postigne, ali ne po svaku cenu. Željenje nije ni imperativno ni isključivo. Htenje kao imperativni i isključiv oblik sadrži u sebi nameru kao posebnu usmerenost ka cilju koji mora biti ostvaren. Kod željenja takve posebne namere nema pa ni takve koncentrisane usmerenosti volje. Najzad, pristajanje kao najslabiji stepen ispoljavanja volje predstavlja neku vrstu voljne neodređenosti, jednu nejasnu težnju koja je osećajno obeležena. Ono što se ovde hoće ili želi jeste radnja i neki drugi rezultat, a ne i posledica krivičnog dela. U odnosu na ovu posledicu kao da vlada indiferentnost, neka voljna neodređenost, ali budući da o njoj postoji predstava ona se prihvata, odobrava odnosno pristaje na njenu realizaciju.⁵

Zavisno od toga koji je stepen svesti i koji stepen volje postojao kod učinioca u odnosu na celokupnost krivičnog dela, a posebno u odnosu na posledicu kao finalnog rezultata, u momentu preduzimanja radnje — zavisi i forma umišljaja. I ako se često uzima da eventualni umišljaj postoji kada se bilo koji stepen svesti spoji sa pristajanjem kao najslabijim stepenom volje, to nije tačno. Po pravilu, kada postoji sigurnost, pa i izvesnost, koji u sebi sadrže veliku koncentraciju svesti u pogledu nastupanja posledice, onda se takva posledica ili hoće ili želi. Tu se, dakle, radi o direktnom umišljaju. Šta više, direktni umišljaj može postojati i onda kada postoji verovatnoća u pogledu nastupanja posledice ako se ona hoće ili želi. Takvi slučajevi su dosta retki. Prema tome, eventualni umišljaj će postojati kada postoji svest o verovatnoći ili mo-

⁵ Podrobnije o problemu volje videti Ž. Topalović: Granične međe umišljaja i nehata, Beograd, 1911, str. 53—63. Treba reći da i ovaj autor poznaje samo dva stepena volje: htenje i pristajanje.

gućnosti nastanka posledice pa se ista niti hoće niti želi, već se na nju samo pristaje zbog toga što se preduzetom radnjom želi da ostvari neki drugi rezultat, sadržan u težnji i motivu preduzete radnje. Naravno, ovo pristajanje ili prihvatanje posledice mora da postoji ne samo pre njenog nastupanja nego i pre preduzimanja radnje ili bar u momentu njenog započinjanja. Pristajanje treba da dâ vizu za izvođenje radnje. Ono je jedna vrsta impulsivne psihološke akcije koja dozvoljava pokret mišića kojima treba da se ostvari verovatna ili moguća posledica. Volja je ovde subjektivni uslov za nastanak posledice i ona mora postojati pre nastanka posledice kao rezultata radnje koja je objektivni uzrok.⁶ Tamo gde nema takvog pristajanja na nastupanje predviđene posledice nema ni eventualnog umišljaja kao voljnog izraza. Od tog momenta počinje oblast nevoljnog, odnosno nehatnog ponašanja. Iz rečenog proizilazi, da je glavno u eventualnom umišljaju predstava o verovatnoći ili mogućnosti nastanka posledice i pristanak na takvu verovatnoću i mogućnost jer ide u prilog motiva da se ostvari neki drugi željeni rezultat koji je izvan ove posledice.

3. Sadržina svesnog nehata

Za svesni nehat postoje tri naziva: *luxuria*, *le culpa conseiente* i *la faute avec prévoyance*. Prvi izraz, koji je i najpoznatiji, preuzet je iz rimskog građanskog prava, jer krivično pravo toga doba nije poznavalo ovu formu vinosti. Ona je postala predmet krivičnopravnog proučavanja tek u XIX veku. I ova druga dva naziva potiču iz toga doba, od kojih se prvi upotrebljava na području španskog, italijansko i nemačkog, a drugi na području francuskog govornog područja.⁷ Svesni nehat je najpre definisao Haus kao grešku koja je bila opažena. To je bila veoma opšta i neprecizna definicija, kojoj su nedostajali elementi po kojima bi se razlikovala od eventualnog umišljaja. Ovoj prvobitnoj definiciji je kasnije Fronx dodao negativan elemenat tražeći da kod lica, koje čini grešku sa predvidljivim rezultatom, ne sme da postoji želja za ostvarenje protivpravnog rezultata. To nepostojanje voljnog elementa pri postojanju predstave o mogućnosti nastanka posledice čini sadržinu svesnog nehata. Istovremeno ga nepostojanje ovog elementa distancira od eventualnog umišljaja. Donja njegova granica je postojanje predstave o mogućnosti nastanka posledice. Tamo gde takve predstave nema, tako da je do preduzimanja radnje došlo usled nepoznavanja prirode svoje akcije, odnosno nepoznavanja kauzalnog odnosa između radnje i posledice, nema ni svesnog nehata. Iz ovakve radnje rezultira nesvesni nehat, pod uslovom da se predstava mogla imati.

Ako razmotrimo savremenu definiciju svesnog nehata videćemo i sadržinu krivice koja se tamo formira bez postojanja volje kao elementa koji najbolje izražava stav učinioaca prema delu kao njegovom realnom ostvarenju. Svesni nehat, prema savremenom shvatanju, postoji onda kada je učinilac bio svestan da zabranjena posledica može nastupiti ali veruje da ona neće nastupiti ili da će je moći otkloniti. To što svesni

⁶ Ž. Topalović, Isto, str. 49—51.

⁷ Videti o nazivu L. J. de Asua, isto, str. 605.

nehat čini kulpom, tj. greškom jeste nedostatak pažnje, tj. razmišljanja o kauzalitetu koji će iznuditi posledicu, a njegova bliskost sa eventualnim umišljajem zavisna je od motiva kojim se lice rukovalo kod preduzimanja protivpravne radnje verujući da posledica neće nastupiti. Bliskost, dakle, sa eventualnim umišljajem je u svesnom elementu jer učinilac i ovde predviđa posledicu kao moguću, ali olako drži da neće nastupiti ili da će je moći otkloniti. To znači, da on nije koncentrisao pažnju, što je morao i bio dužan da učini, i da predvidi posledicu kao sigurnu pa na osnovu takvog saznanja ili da preduzme mere za njeno sprečavanje ili da odustane od izvođenja radnje.⁸ Ima autora, naročito belgijskih, koji tvrde da je i kod svesnog nehata učinilac predvideo posledicu kao neophodnu ali je nije želeo niti pristao na nju. Takav stav je nemoguć. Ako izvršilac zaista predviđa posledicu kao neophodnu, a to znači sigurnu, onda on do detalja poznaje prirodu svoje radnje i okolnosti pod kojima istu preduzima, a to znači i ceo lanac uzročnosti, tako da on nju ili hoće ili želi, ili bar pristaje na njeno nastupanje. Tu smo, dakle, u prisustvu dolusa a ne kulpe.

Postoji shvatanje da je za razlikovanje svesnog nehata od eventualnog umišljaja bitno i to da li je učinilac, budući da je predvideo posledicu kao moguću, preduzeo nešto da bi sprečio njeno nastupanje. Ukoliko je preduzeo takve radnje onda postoji svesni nehat, a ako nije onda smo u prisustvu eventualnog umišljaja. Razume se, reč je ovde o tome da se sa preduzetim radnjama posledica nije mogla sprečiti. Jer, ako učinilac spreči posledicu unapred ili naknadno preduzetim radnjama, onda postoji pokušaj, koji se može ostvariti samo sa umišljajem. Dakle, ako preduzetim radnjama ne spreči posledicu onda stvarno imamo svesni nehat u lakšoj formi, tj. u formi samopouzdanja. Ali svesni nehat će postojati i onda kada učinilac ne preduzme nikakve mere u cilju sprečavanja posledice, ukoliko se nada u dejstvo neke činjenice kojim će biti sprečen njen nastanak. Upravo se u tome i sastoji nemar kao teža forma svesnog nehata. Tačno je da se kod samopouzdanja izvršilac oslanja na sebe, svoju aktivnost i umešnost. Naime, učinilac se nada da protivpravni rezultat neće nastati zato što će ga on sprečiti svojim naporom i svojom umešnošću. Na primer, vozač koji brzo vozi veruje da neće povrediti pešaka koji je započeo da prelazi raskršnicu zato što je kao iskusni vozač potpuni gospodar vozila i da može kočenjem ili zaoiblaženjem pešaka da izbegne neželjenu posledicu. Svesni nehat u formi samopouzdanja je prilično udaljen od eventualnog umišljaja. Kod nemara učinilac nema nameru da on nešto preduzme u cilju sprečavanja predviđene posledice, već preduzima radnju na sreću. On se, naime, nada da će neki spoljni ali nesiguran činilac sprečiti posledicu, a ne on. A taj spoljni činilac, dakle izvan njega, nije siguran. Njegovo dejstvo je samo pretpostavljeno, tako da je to više želja nego istina. Drugim rečima, učinilac neželjenog dela ovde veruje u srećan slučaj, u neki spoljni zamišljeni i željeni ili stvarni faktor ali čije dejstvo nije sigurno. Na primer, ako grmi nije sigurno da će kiša pasti i ugasiti vatru koja može da zapali šumu, ili da će lice koje prelazi ulicu čuti sirenu i zaustaviti se,

⁸ O problemu nehata videti: Dr. F. Bačić: Krivična dela od nebrežnost, Pravna misla, 1961, str. 22—23. Dr. Lj. Bavcon: Nehat kao oblik vinosti u savremenom krivičnom pravu, Jug. rev. za krim. i kr. pravo 1964, 2, str. 199—219.

odnosno vratiti se na trotoar i onemogućiti posledicu, jer možda je gluvo, u depresivnom stanju ili stanju duboke zamišljenosti. Radnja preduzeta sa ovakvom nadom govori o nemaru koji se karakteriše nonšalantnošću, nesavesnošću pa i egoizmom.⁹

I upravo te karakteristike ispoljene kod učinioca dovode do toga da se svesni nehat u formi nemara sasvim približava eventualnom umišljaju, dodirujući njegove granice. S druge strane, budući da autor akta sam ne preduzima ništa da bi sprečio posledicu, pristajanje kao voljni izraz nije tako jasno isključeno kao kod samopouzdanja. Sve to čini granicu između eventualnog umišljaja i svesnog nehata nejasnom a u praksi problematičnom. Zbog ovakvih svojstava je ovu vrstu kulpe u obliku grubog nemara Fojerbah i nazvao kulpa dolo determinata a Kor-rara la culpa entachée de dol.

4. Utvrđivanje granice između eventualnog umišljaja i svesnog nehata

Eventualni umišljaj i svesni nehat u formi nemara se neposredno naslanjaju jedno na drugo. Ali ako se naslanjaju to ne znači da se spajaju i prelaze jedno u drugo. Stoga je nemoguće da dođe do takve kombinacije pa da se pojavi dolozna kulpa ili kulpozni dolus. Istina, takva konstrukcija je teoretski moguća, ali praktično teško ostvarljiva. To bi bilo moguće samo onda ako se razgraničenje traži isključivo u sferi intelekta. I mi ćemo poći od ovog elementa, ali ne da dokazujemo mogućnost ili nemogućnost ove konstrukcije, već da u ovoj sferi potražimo oslonac za razgraničenje.

Posmatrano sa intelektualnog stanovišta, oba ova oblika vinosti su u jednom momentu skoro identična. Kad kažemo u jednom momentu, želimo da kažemo da se kategorija svesti ne pojavljuje ni u istom kvantumu ni u istom intenzitetu kod oba ova oblika, već samo u određenoj formi. Bolje rečeno, ne postoji uvek isti oblik svesti u formiranju eventualnog umišljaja i svesnog nehata. Kod eventualnog umišljaja svest se može pojaviti uglavnom u formi predviđene verovatnoće ili mogućnosti nastanka posledice. Kod svesnog nehata svest se pojavljuje jedino u formi predviđene mogućnosti nastupanja posledice. To zbog toga što verovatnoća sadrži u sebi jednu dozu izvesnosti, a to logično povlači za sobom ili željenje iste ili pristajanje na njeno nastupanje. Ostaje, dakle, da se nemar može pojaviti samo tada kada je svest izražena u predviđenoj mogućnosti nastanka posledice iz radnje koja se preduzima. I upravo to je taj izraz svesti koji je podjednako zastupljen i koji ih čini identičnim. Treba reći da postoje mišljenja da se i kod ovog istog stepena svesti mogu naći izvesne razlike kod jednog i drugog oblika vinosti. Tako postoji postavka da kod eventualnog umišljaja imamo predstavu o mogućnosti nastupanja kažnjive posledice, a kod svesnog nehata, kao greške razuma, mogućnost predstave o posledici uopšte, ali da se ona ne vidi u konkretnom obliku. Ovakva distinkcija je ne samo nemoguća nego i nerealna tako da je više odraz mašte nego stvarnosti. Uostalom, ovakav stav je karakterističan za nesvesni nehat, jer kod ove

⁹ L. J. de Asua, isto, str. 607—608.

vrste nehata ne postoji predstava o konkretnoj posledici, a mogla je da postoji. Samo se kod ovog nehata na bazi jedne hipoteze, koja je zaista moguća i realna, konstruiše zadnji stepen krivice, koji u dobroj meri sadrži elemente objektivne odgovornosti. Prema tome, ostaje da je predstava o mogućnosti nastanka posledice zajednički element i za eventualni umišljaj i svesni nehat koji ih čini identičnim i da razliku treba tražiti na strani voljnog elementa.

Pošto kod eventualnog umišljaja postoji pristajanje na posledicu, kao najslabiji izraz voljne aktivnosti, a kod svesnog nehata njega nema, ostaje samo da se utvrdi postojanje ili nepostojanje pristajanja. Frankova formula, koja je danas prihvaćena i u teoriji i u praktičnoj primeni, predstavlja dobar osnov za utvrđivanje da li se radi o jednom ili drugom obliku vinosti. Naime, po ovoj formuli ako sud, na osnovu dokaza, dođe do zaključka da je za učinioca radnja izvršenja bila od takvog značaja da bi on bio spreman da istu ostvari čak i onda kada bi bilo sigurno ili bar izvesno da će iz takve radnje nastati posledica, onda postoji eventualni umišljaj. Ako bi se, pak, pri postojanju takve predstave, učinilac uzdržao od izvršenja radnje, tada postoji svesni nehat.

Kao što se vidi, ovo je, pre svega, praktično utvrđivanje činjenica, a potom njihova ocena. Ali da bi ocena bila plod realnog odraza stvarnosti, potrebno je da budu uzete u obzir neke okolnosti koje su bitne, pa i odlučne za utvrđivanje postojanja ili nepostojanja pristajanja. Svaki praktični slučaj nastaje kao rezultat dejstva objektivnih i subjektivnih okolnosti. Ali sigurno je da se za utvrđivanje postojanja ili nepostojanja ovog elementa moraju uzeti u obzir pobude i motivi kojima se određuje težnja prema cilju, kao i sam cilj i njegov značaj za učinioca u tom momentu. Nije ispravno da se ocena formira samo na bazi predstave o elementima dela i okolnostima pod kojima se vrši radnja a da se zanemare pobude i motivi kao rešavajući faktori za pokretanje akcije i određivanje stava ličnosti.¹⁰

Sigurno je da su pri postojanju određenih objektivnih i subjektivnih okolnosti, koje dokazuju da je posledica bila predviđena kao moguća, motiv i cilj odlučujući faktori za utvrđivanje postojanja ili nepostojanja pristanka na posledicu. Budući da se svaka radnja preduzima pod dejstvom određenog motiva ili grupe motiva kao pokretača akcije i da takva radnja ima određenu svrhu odnosno cilj, koji je izražen u težnji da se nešto stvori ili promeni, to su ova dva faktora odlučujuća za razgraničenje eventualnog umišljaja od svesnog nehata u formi nemara.¹¹

I kod eventualnog umišljaja i svesnog nehata radnja se preduzima da bi se postigao neki efekat, tj. neka posledica koja se želi, ali se predviđa mogućnost nastupanja i neke druge posledice koja nije cilj preduzete radnje i, prema tome, nije željena. Ako je učiniocu stalo da po svaku cenu ostvari prvu posledicu, onda iako ne želi drugu, on pristaje na njeno nastupanje ukoliko do njega dođe, tj. ako se mogućnost realizuje

¹⁰ Dr. M. Radovanović: Eventualni umišljaj i svesni nehat, Anali Pravnog fakulteta, Beograd, 1954, str. 337. O ovom problemu videti i dr. M. Singer: Prilog problemu razgraničenja eventualnog umišljaja i svesnog nehata, Naša zakonitost, 1960, 1-2, 11-19.

¹¹ Videti D. Vapcarov: Značenje motiva v nakazatelnno pravo, Sofia, Pravna misl, 1960, 5, str. 23-39.

kao neophodnost. Radnja je motivisana težnjom da se ostvari prva posledica i, ako je ta težnja tako snažna da lice u pitanju ne bi odustalo čak ni onda da je znalo da je i druga posledica nužna — tada je ova druga posledica, koja i formira krivično delo, učinjena sa eventualnim umišljajem. Npr. negovateljicu jednog teškog i nepokretnog bolesnika obavesti telefonom njen verenik da raskida veridbu jer namerava da se oženi sa drugom ženom. Uzbudena veću, ona sačeka da se bolesnik uspava u pokretnoj fotelji i ode do mladića da ga ubedi da ne raskida veridbu. Po povratku nađe bolesnika na podu sa povredom na glavi usled čega ovaj kasnije umre. Očigledno je da je ovde rešavajući motiv za napuštanje bespomoćnog bolesnika očuvanje veridbe i obezbeđenje braka sa čovekom do koga joj je stalo bio toliko jak da ona, iako zna da može da dođe do neželjene posledice — povrede ili smrti bolesnika — ne bi mogla da pobedi uzbuđenje i ovu snažnu težnju da povoljno reši za nju ovo važno životno pitanje čak ni onda da je znala da će se to sigurno desiti. Ili uzmimo drugi primer. Lice A. u nastupu ljubomore i osećanja uvrede što ga je žena napustila reši da joj se osveti i puca na nju iz pištolja u momentu kada ona drži njihovo dete u naručju, pri čemu nju teško telesno povredi a dete ubije zbog skretanja metka.¹² Rešavajući motiv da se izvrši radnja i u ovom slučaju tako je jak da njen izvršilac ne bi odustao čak i da je bio siguran da će i dete ubiti.

Dakle, i u jednom i u drugom slučaju rešavajući motiv je pod dejstvom predstave o cilju i uzbuđenja bio tako snažan da se od namernane radnje učinilac ne bi uzdržao i onda da je bio siguran o neizbežnosti posledice koja se ne želi i koja nije cilj radnje. Stoga u oba slučaja u odnosu na drugu posledicu, koja je predviđena kao moguća ali nije bila cilj preduzete radnje, postoji pristajanje a time i eventualni umišljaj.

Ali ako bi sigurnost ili izvesnost u pogledu nastupanja neželjene posledice bio rešavajući motiv za uzdržavanje od radnje, onda bi postojao svesni nehat. Sledeća dva primera mogu to pokazati. Ad. 1. Vozač kamiona pogrešno skrene na drugi sporedan put a ne na onaj na koji je trebalo da skrene. Uvidevši grešku, odluči da se vožnjom unazad vrati na glavni put. Kako je kamion natovaren stvarima i radnicima za istovar istih, on je bio dužan da ih upozori da se drže zbog oštrog zaoškretka. On to ne učini verujući da će to i sami učiniti te da do posledice neće doći. Međutim, zbog oštrog i naglog skretanja uz istovremeno naginjanje kamiona usled većeg udubljenja, jedan radnik padne i zadobije tešku telesnu povredu. Vozač je mogućnost ovakve posledice predvideo, ali je verovao da posledica ipak neće nastati, jer će se radnici držati a on će spretno voziti i zaobići ulegnuće. Da je znao da će posledica biti neizbežna, on ne bi izveo radnju na način kako ju je izveo, odnosno ne bi vozio unazad dok se radnici ne skinu, jer ne postoji takva težnja koja bi bila neodoljiva u pogledu izvođenja radnje. Ad. 2. Vozač zaustavi kamion na nizbrdici natovaren građevinskim materijalom usled kvara, a želi da od drugog vozača, koji se zaustavio na suprotnoj strani, uzme potreban alat za otklanjanje kvara. U žurbi nije stavio ispred točkova nikakvu prepreku tako da ručna kočnica popusti pod dejstvom te-

¹² Videti presudu Vrhovnog suda Hrvatske KŽ. br. 608/70—5 od 2. 6. 1970; Pregled sudske prakse V. S. Hrvatske od 1970. god. Zagreb, 1971.

reta i kamion se sjuri i prevrne u jarak, pri čemu dođe do veće materijalne štete. I ovde nada u sigurnost ručne kočnice jeste taj rešavajući motiv da se na blagoj nizbrdici ostavi kamion pod teretom bez preduzetih mera obezbeđenja. U oba ova slučaja nema pristajanja na posledicu, jer radnja nebi bila izvedena da je postojala sigurnost ili izvesnost u neophodnost nastanka štetne posledice. Drugačije bi situacija bila kod ovog drugog slučaja kada bi se radilo o privatnom kamionu, koji je osiguran na visoku sumu pa je kod vlasnika postojala želja da naplati taj iznos. Tada bi u odnosu na uništenu imovinu i ugrožavanje bezbednosti saobraćaja postojao direktni umišljaj, a u odnosu na povredu nekog lica čija se povreda nije želela niti bila predviđena kao sigurna ili izvesna — eventualni umišljaj.

Dakle, pri postojanju predstave o mogućnosti nastupanja zabranjene posledice, ako je nada da takva posledica neće nastupiti bila odlučujući faktor za preduzimanje radnje, postojaće svesni nehat. Ali, ako je odlučujući motiv da se preduzme radnja bila težnja da se postigne neki drugi rezultat, koji je za učinioca bio veoma potreban ili neodložan, onda u odnosu na neželjenu posledicu postoji eventualni umišljaj.

Dr Ljubiša Jovanović,
vanredni profesor

LES LIMITES ENTRE LE DOLUS EVENTUEL ET LA NEGLIGENCE CONSCIENTE

— Résumé —

Dans la partie introductive de son article, l'auteur présente un bref aperçu historique de la négligence en tant que forme particulière de la responsabilité pénale. A son avis, l'introduction de la négligence a non seulement brisé son *genus proximum* unique mais aussi modifié son contenu. En effet, la responsabilité pénale, jadis purement subjective, fut transformée en catégorie subjectivo-objective hybride. C'est la négligence qui introduisit ces éléments objectifs, plus particulièrement la négligence inconsciente comme dernière forme répressive. Analysant ces éléments objectifs, l'auteur constate que l'on s'écarte de la faute, en tant que catégorie subjective, sous la pression de la nécessité. La mécanisation et l'automatisation croissantes du travail, en y ajoutant l'imperfection de l'être humain qui devient de plus en plus l'esclave de ses investions, ont pour effet le danger accru résultant de la faute pour les biens des particuliers et de la société. Plus le danger résultant des fautes augmente, plus le nombre des délits involontaires s'accroît — d'où l'objectivisation toujours plus poussée de la responsabilité pénale.

La deuxième et la troisième section sont consacrées au contenu et aux limites du dolus éventuel et de la négligence consciente. Examinant la conscience et la volonté comme éléments psychologiques, l'auteur estime que les deux éléments apparaissent à des degrés différents, et que le dolus directe ou indirecte dépend du degré de conscience uni au degré de volonté. C'est ainsi que la conscience peut apparaître dans quatre degrés qui diffèrent par le contenu de la réalité qu'ils reflètent. Compte tenu de ce fait, les idées qu'on se fait de la réalité et qui constituent la conscience peuvent apparaître sous forme de savoir ou de sécurité, de certitude, de probabilité et de possibilité de conséquences de l'acte à accomplir. La volonté, en tant que reflet de l'attitude de la personne, peut se manifester sous trois formes — comme vouloir, désir ou consentement. Chacun de ces degrés de conscience et de volonté a une intensité déterminée et, par cela même, son rôle dans la formation d'une sorte déterminée de dolus concernant l'acte criminel. C'est ainsi que l'idée sous forme de savoir et de certitude, unie à celle de vouloir ou de désir, se traduit

par la prémédiation directe, tandis que nous sommes en présence du *dolus* éventuel lorsque l'idée sous forme de probabilité ou de possibilité est unie à celle de consentement concernant les conséquences de l'acte en tant qu'ultime expression de la volonté.

La négligence n'apparaît que s'il existe l'idée de possibilité de conséquences de l'acte sans l'existence de la volonté à quel degré que ce soit. Il s'agit, donc, de la forme d'activité involontaire. C'est pourquoi elle ne contient pas la faute au sens d'une catégorie purement subjective. La négligence inconsciente, qui ne contient ni la conscience ni la volonté, est fondée sur l'hypothèse que la conscience a pu exister sur la base de la moyenne, de sorte qu'elle constitue une nouvelle objectivisation de la responsabilité pénale.

Dans sa conclusion, l'auteur procède à la délimitation entre le *dolus* éventuel et la négligence consciente. Les deux formes de faute ont en commun l'apparition de l'idée de possibilité de conséquences résultant de l'acte. Ce n'est que ce dernier degré de conscience, où le *dolus* éventuel apparaît fréquemment et qui est la seule forme sous laquelle peut apparaître la négligence consciente, qui constitue leur élément commun. Ce qui fait de la négligence consciente la faute, c'est le manque d'attention, de médiation à la causalité faisant naître la conséquence et l'espoir que celle-ci ne se produira pas ou qu'elle sera écartée par l'auteur de l'acte. Donc, il n'y a pas de consentement à la conséquence, mais la croyance et l'espoir qu'elle ne se produira pas; or cette croyance et cet espoir ne sont pas sûrs, mais hypothétiques. La différence entre le *dolus* éventuel et la négligence consciente réside dans le fait que la première comporte le consentement aux conséquences de l'acte et la seconde l'espoir incertain que les conséquences ne se produiront pas. A ce propos, il convient de souligner que sans cet espoir, l'auteur n'aurait pas accompli l'acte en question. Pour pouvoir distinguer, dans la pratique, si une personne a consenti aux conséquences de son acte ou non, donc, s'il s'agit du *dolus* éventuel ou de la négligence consciente, il faut examiner, avant tout, les mobiles et le but de l'acte accompli. En analysant quelques exemples, l'auteur arrive à la conclusion qu'il s'agit de *dolus* éventuel lorsque, en plus de l'existence de l'idée de possibilité de conséquences, le mobile déterminant pour accomplir l'acte a été la tendance à obtenir un résultat autre que celui entraîné par l'acte, à condition que ce résultat ait été indispensable à l'auteur de l'acte. Nous sommes en présence de la négligence consciente lorsque, en plus de l'existence de la conscience concernant la possibilité de conséquences de l'acte, le motif déterminant ayant incité l'auteur à accomplir l'acte en question a été l'espoir que les conséquences ne se produiront pas.

SOCIJABILITET VASPITNO-OBRAZOVNE DELATNOSTI KAO PROBLEM NAUČNOG INTERESOVANJA

— sociologija, pedagogija i pedagoška sociologija —

Veliki je broj nauka i naučnih disciplina koje se danas zanimaju *ljudskim životom*, njegovim oblicima i smislom. Ljudsko društvo kao sistem međusobno povezanih ljudskih radnji (njihovih grupa, institucija, proizvoda), predmet je sistematskih istraživačkih poduhvata od kojih neki stavljaju akcenat na obradu njegove strukture a drugi na zakone njegovog razvoja; jedni ističu, pretežno, normativnu a drugi indikativnu stranu; jedni se javljaju kao fundamentalni (apstraktni, opšti, teorijski, uopštavajući) a drugi kao aplikativni (primenjeni, konkretno-deskriptivni, posebni) sistemi itd. Sve ove nauke (istraživački poduhvati) imaju, u krajnjoj liniji, isti predmet izučavanja — svesna ljudska ponašanja, ljudske odnose i njihovu međusobnu povezanost, mada je njihov ugao posmatranja (istraživanja, saznanja), njihov način utvrđivanja naučnih zakona i opisa različit, nejednak. Mnogobrojnost naučnih sistema i metoda obogaćuje ljudsko saznanje istinama o društvenoj stvarnosti utoliko više ukoliko su te nauke razvijenije, specijalizovanije ali i *integrisanije*. One su, *de facto*, iako sve više različite, podeljene i samostalne u isto vreme i međusobno povezane, kroz saradnju i uzajamnu dopunu. Ljudi osećaju potrebu za naučnom specijalizacijom zbog sve šire praktične specijalizacije (usmeravanja), međutim, oni u saradnji (integraciji) nauka vide, takođe, odraz *objektivne povezanosti* i međusobne uslovljenosti društvenih procesa, odnosa i tvorevina, koja se u ljudskoj svesti pojavljuje kao *sistem međusobno povezanih pojmova* o različitim ponašanjima (delatnostima) ljudi u jedinstvenom ljudskom svetu.

a) *Sociologija* je nauka o društvu. Kao i ostale društvene nauke i ona se bavi izučavanjem svrsishodne ljudske delatnosti. I njen je zadatak da u empirijskoj društvenoj stvarnosti i polazeći od nje otkriva u prvom redu ono što je opšte svojstvo ljudskih delanja, što je njihova zajednička karakteristika i uzročna veza, što je zakonito, opšte i postojano u njima. (Samo takvo saznanje o ljudskom životu može biti naučno znanje kojim se pojave mogu planirati, *usmeravati* a time i prilagođavati progresivnim

tendencijama i istorijskom napretku čovečanstva). Pritom se sociologija služi svojim specifičnim metodološkim postupkom koji ispoljava njen specifičan aspekt saznavanja objektivne društvene stvarnosti, njen poseban ugao posmatranja i objašnjenja društvenih pojava, za razliku od drugih društvenih nauka.

Sociologija je *najopštija, apstraktno-teorijska* nauka. To znači da je njen predmet izučavanja društvo u celini, u jedinstvu. Iako se, dakle, ljudski život pojavljuje u različitim oblicima (kao ljudska grupa, kao institucija, kao norma i propis, kao ustanova i organizacija, kao odnos, tvorevina itd.) on je ipak jedna *sveukupnost* koja deluje i kao relativno samostalna celina. Sociologija objašnjava *društveni totalitet*, što će reći zajednička veza i svojstva svih pojava u društvu, njihovo međusobno uslovljavanje i određivanje. Drugim rečima, sociologija je nauka kojom se pokazuje i dokazuje da ljudsko društvo nije mehanički zbir svojih delova već njihova ukupnost u kojoj svaki deo postoji jer je uslovljen drugim i jer vrši uticaj na druge. Apstrahujući pojedinačno i neponovljivo, akcidentno i periferno sociologija utvrđuje suštinu, esenciju i bit različitih oblika ljudskih delanja, u formi naučno-teorijskih stavova, sudova naučnih hipoteza i zakona. Ako se ostale nauke bave, na primer, nekom posebnom sferom ljudskog života (ekonomskom, političkom, moralnom, jezičkom) ili deskripcijom neponovljivih, konkretnih događaja, institucija (pojedinih ličnosti, nekih otkrića, nekih ratova ili ustanaka, određenih propisa i sl.) sociologija traži opšte u njima — sadržaj društvene celine.

Društvo kao jedinstveni, prirodno-istorijski fenomen, kao sveukupnost raznovrsnih ljudskih radnji, njihovih formi i proizvoda sociologija će nam predstaviti otkrivanjem, na primer, da pravno-politička struktura uvek nosi pečat date ekonomske strukture društva, da je država (njen postanak i postojanje) u neposrednoj vezi sa društvenim klasama (njihovim postankom i postojanjem) a da ove, opet, imaju svoj društveni uzrok u privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju kao izraza produkcionih odnosa itd. Nema moralnih ubeđenja, moralnih sudova i normi nastalih sami od sebe, urođenih, jednom zauvek datih, već, uči sociologija, moralni svet i praksa čovekova odražavaju nivo i karakter celokupne materijalne i duhovne kulture društva (svojinskih odnosa, klasne borbe, oblika političke vladavine, ideoloških predrasuda, naučnih otkrića itd.) predstavljajući u isto vreme i aktivan činilac toga društva koji se javlja prema drugim činiocima ne samo kao posledica već i kao uzrok. Razotkrivajući odnose između ekonomske i političke sfere ljudskog života, između društvenog bića i društvene svesti, između njihovih pojedinih delova, između društva i kulture, društva i ličnosti, između nadgradnje i osnove društva itd. sociologija odgovara svom zadatku kao nauka koja ljudsko saznanje obogaćuje istinama o zakonitosti postojanja i razvoja društva kao celine i položaju i mestu pojedinih delova i oblasti života u toj celini, o ličnosti i njenoj ulozi u društvenom životu kao neposredno stvaralačkoj snazi društvene istorije i njenih oblika.

Ukoliko je reč o marksističkoj sociologiji (a o njoj je reč) treba dodati da sociologija utvrđujući odnose i veze između pojava *i koje su među njima osnovne, bitne, određujuće*, polazi od toga da je *ekonomska struk-*

tura osnova ljudskog društva iz čije suprotnosti kao izvora promena proizilaze i sve druge promene u društvu. Iz prostog razloga da ljudi moraju proizvoditi materijalna dobra da bi opstali, način proizvodnje i odnosi ljudi u njoj osnovni su uslov i mogućnost za druge „proizvodnje“: političke, kulturne, obrazovne, ideološke i dr. Istorijski razvitak ljudske vrste potvrdio je Marksovo otkriće da u masi faktora koji čine društvo i uslovljavaju njegovo menjanje ekonomski faktor vrši prvorazrednu ulogu ali samo kao primarna snaga a ne i kao jedina, isključiva. Marksistička sociologija uči da ne može biti ni bilo kakve materijalne proizvodnje, upotrebnih vrednosti ako ne postoje i — vanekonomski uslovi sadržani u određenom stepenu razvitka ljudske svesti, u određenoj organizaciji društva, u normama društvenog života, navikama, iskustvu, obrazovanju itd. Neki su od tih uslova bliži a neki udaljeniji od materijalne osnove društva, međutim, samo u njihovom zajedničkom postojanju leži najveći uslov opstanaka i razvoja ljudskog društva, u kome je relativno najveća snaga uticaja sadržana u proizvodnim snagama kao pokretačkim silama materijalne proizvodnje i neprekidnog menjanja društvene celine.

Zato je sociologija od značaja za ostale društvene nauke. Služi im ona kao opšte-naučna pretpostavka, kao njihov metod i izvestan okvir usmeravanja. Tako će nauka o pravu u sociologiji naći i koristiti znanja koja su od značaja za razumevanje zašto je pravo ozakonjeni moral vladajućih grupa, i zašto su se pravo i država pojavili tek na početku ljudske civilizacije i usled čega su se menjali njihovi tipovi u različitim ekonomskim formacijama društva, odnosno, u čemu je njihov doprinos smeni tih formacija u klasnom periodu ljudske istorije itd. Tek će uz poznavanje sociološkog pojma društva i društvenih pojava biti u stanju da se objasni nužnost socijalne revolucije, klasne borbe, ratova i ustanaka a, zatim, i njihovi pojedinačni oblici istorijskog ispoljavanja kao buržoaske ili socijalističke revolucije, kao ustanaka Spartaka, Mincera, Gubca, kao peloponeskih, krstaških ili svetsko-imperijalističkih ratova itd.

No ako je sociologija u vezi s drugim naukama ona je to i zbog toga što se i sama *poslužuje otkrićima drugih nauka* i što u njima, pored sopstvenih istraživanja, nalazi materijala za nove apstrakcije i generalizacije. Koristeći se empirijskim materijalom drugih posebnih i opštih društvenih nauka, njihovim generalizacijama i kategorijama ostvarenim na osnovu izučavanja određenih, posebnih i pojedinačnih ljudskih delatnosti, sociologija *skraćuje* put utvrđivanja opštih i najopštijih uzročnih veza u društvu i dolaženja do slike o ljudskom društvu koje se razvija i živi kao celina svojih delova.

Iako spada u red mlađih društvenih nauka sociologija je danas veoma razvijen sistem znanja o društvenim pojavama sa aspekta njihove celine i sveukupnosti. To je sistem koji se dosledno razvija (i pored svojih zastranjivanja) od prostog opažanja činjenica ka naučnom (pojmovnom, apstraktnom, teorijskom, logičkom) objašnjenju radi rešavanja *praktičnih* (iskustvenih, empirijskih) zadataka proizašlih iz novih ljudskih potreba. Tako su pored opšte sociologije sve više u razvoju tzv. *posebne* ili *primenjene* sociologije i njihove grane. Kao nauka sociologija obuhvata, dakle, kako svoj teorijsko-metodološki sistem tako i istoriju tih znanja,

sociografiju, sociologiju rada, sociologiju porodice, sociologiju naselja (ruralnu i urbanu), sociologiju sporta i razonode, sociologiju slobodnog vremena, sociologiju kulture, sociologiju prava, sociologiju religije, sociologiju umetnosti i dr. Sociologija obrazovanja i vaspitanja ili pedagoška sociologija takođe je deo sociološkog naučnog sistema, sve više samostalniji u razvijanju svojih metoda istraživanja, izbora svojih specifičnih zadataka i koji se vrlo određeno konstituiše kao zasebna naučna misao o jednoj društvenoj praksi uvek nužno povezana sa ostalim sadržajem sociologije i pedagogije u prvom redu.

b) *Pedagogija* kao društvena nauka interesuje se za ono ljudsko iskustvo koje spada u *većite* uslove društvenog postojanja. Reč je o vaspitanju kao o procesu koji je u osnovi preobražavanja individua u ličnosti na taj način što se kultivišu i formiraju kao pojave *sui generis*.

Tako je pedagogija, dakle, *posebna teorijska nauka* koja utvrđuje opšte principe i pravila *vaspitno-obrazovne prakse* uz pomoć čiju se i sâma ta praksa razvija i obogaćuje novim iskustvom, sadržajem i organizacijom. Zakonomernost te delatnosti pedagogije, međutim, ne izvodi *a priori*, kontemplativno i spekulativnim rasuđivanjem. Ona čak nije samo suma opštih postavki o kritičkom usvajanju i prenošenju znanja o pojavama i stvarima. Do njih ona dolazi proučavanjem vaspitno-obrazovnog iskustva (delatnosti, ustanova, organizacija) utvrđujući prema tome i posebna i pojedinačna znanja u kojima su sadržana opšta načela, postojane veze i odnosi, opšta svojstva i kvaliteti procesa učenja. Zato je naučna pedagogija *empirijski zasnovana* teorijska nauka.

Svaka tvrdnja da je pedagogija samo teorijska ili samo emirijska nauka i sistem znanja o vaspitanju, obrazovanju i nastavi jednostrano je tumačenje njenih funkcija i njenih zadataka pošto ona, kao uostalom i svaka potpuna nauka, predstavlja onaj *dijalektički proces saznanja* jedne oblasti ljudskog, društvenog bića koji ide od živog posmatranja realnih pojava i odnosa, ka pojmovnom (apstraktnom) mišljenju i od njega ka samoj praksi u toj oblasti.

Koji su to osnovni pedagoški procesi; kakva je njihova priroda i funkcija?

Odmah treba reći da odgovor na ova pitanja zahteva da se najpre vidi u čemu je svrha i smisao pitanja. To znači da se kao odgovor na postavljena pitanja mogu nabrojati sve vaspitne ustanove ili samo subjekti vaspitno-obrazovne delatnosti, samo sadržaji nastavnih oblika obrazovanja ili istorijske forme obrazovanja, vaspitanja i nastave, vaspitno-obrazovni ciljevi, sredstva i metode učenja, didaktički principi, metodike nastavnih predmeta itd. Dakle, osnovni procesi kojima se interesuje pedagogija kao nauka mogu biti različito razvrstani, obeleženi, klasifikovani i definisani što zavisi od osnove (*principium divisionis*) same te klasifikacije i rasporeda.

Ostaje činjenica, međutim, da se i pojmovno i terminološki mogu izvući neki opšti procesi i veze svekolikog i raznovrsnog sadržaja pedagoške delatnosti. To bi u isto vreme bile oblasti (elementi) *osnovne klasifikacije* pedagoških pojmova koja se dalje može razvijati i tako doći do najsitnijeg pitanja (problema) pedagoške nauke.

prožimaju. *Obrazovanje daje „građu“ a vaspitanje je „osmišljuje“*. Obrazovanje je proces usvajanja znanja o prirodnoj i društvenoj stvarnosti onakvom kakva ona jeste; vaspitanje je proces koji u to znanje unosi elemente vrednosti, i koji na osnovu tog znanja razvija karakter ličnosti i grupa kao sintezu njihovih duhovnih (idejnih, moralnih, emotivnih, voljnih) osobina.

Marksistička pedagogija je nauka čija je teorijsko-metodološka pozicija *istorijski materijalizam*. Marksistička nauka o vaspitanju i obrazovanju jeste materijalističko i dijalektičko tumačenje ovih procesa, njihovih sadržaja i oblika. Vaspitanje kao i obrazovanje i nastava — njihovi ciljevi i zadaci jesu društveno-istorijske pojave a to znači da one nisu urođena ljudska priroda, proizvod apsolutnog uma ili božjeg nadahnuća već rezultat delovanja ukupne prakse ljudskog bića i njegove saznanjske moći. Polazeći od takvog stanovišta marksistička pedagogija dalje utvrđuje koji su to bitni, osnovni a koji sekundarni činioci koji utiču i određuju karakter vaspitanja i obrazovanja, njihov pravac a, zatim, kakva je društvena uloga tog procesa i čime se objašnjavaju oscilacije njegovog cilja. Dakle, i za marksističku pedagogiju ostaje svojstvena njena specifična suština kao nauke o vaspitanju i obrazovanju, o predškolskom i školskom učenju, o specijalnom obrazovanju, o didaktičko-metodičkim principima, o nastavniku i đaku, o organizaciji i sredstvima rada nastavnog časa itd., međutim, ona to znanje zasniva na principima istorizma, na zakonima o primarnosti ekonomske osnove nad društvenom nadgradnjom, o prelasku kvantiteta u kvalitet i obratno, o negaciji negacije i borbi suprotnosti, o prioritetnosti društvenog bića nad društvenom svešću, o nužnosti klasne borbe u klasnom društvu koja vodi pobedi diktature proletarijata i socijalizma, o zakonu alijenacije i dezalijenacije i nužnosti smenjivanja ekonomskih formacija društva itd. Marksistička pedagogija je nauka koja pedagošku misao *oslobađa* idealizma i metafizike i njihovih varijanti u vidu instrumentalizma, pozitivizma, bihejviorizma, funkcionalizma na terenu pedagoške teorije i prakse.

Pedagogija kao nauka predstavlja u ljudskom saznanju samo jedan njegov deo. Ona je deo najpre zbog toga što postoje i druge nauke (psihologija, fizika, etika i dr.), kao i zbog toga što je i sama nauka deo celine saznanja koja pored nauke obuhvata još i religiju, filozofiju, moral i dr. Logičar bi taj odnos (saznanje — nauka — pedagogija) postavio kao odnos opšteg, posebnog i pojedinačnog. I kako je opšte moguće samo kroz postojanje posebnog i pojedinačnog, a u posebnom i pojedinačnom su sadržani elementi koji čine njihove opšte karakteristike (svojstva, osobine), to i pedagogija ne može biti izolovan sistem pojmova o vaspitno-obrazovnoj i nastavnoj praksi već povezan s mnogim drugim naučnim sistemima i drugim pojmovima (teorijama, hipotezama) sa kojima čini celinu ljudskih (naučnih) znanja. Pedagogija je u integraciji sa ostalim naukama (sa jednim neposrednije sa drugim više posredno) ne samo zbog želja njenih subjekata već kao rezultat toga što je sama prirodna i društvena realnost (i pedagoška) fenomen svojih povezanih iako različitih delova koji se u svesti ljudi javlja kao subjektivna slika tako povezane stvarnosti, — kao sistem (i pedagoški) međusobno povezanih pojmova.

Pedagogija je u *uzajamnom odnosu* naročito sa društvenim i psihološko-logičkim naukama ali i sa nekim prirodnim. To je normalno ako

se zna da je čovek pre svega *društveno* biće, ličnost koja je to najviše po tome što je *svesno* biće čije su delatnosti razumljive, osmišljene, mada se kao prirodno biće (individualni organizam) razvija još i po zakonima biofiziološkim i fizičkim.

Skoro je nemoguće pretpostaviti da će pedagogija do kraja ostvariti svoju funkciju u smislu kompleksnog usavršavanja vaspitno-obrazovne prakse ako se ona ne služi i onim znanjima koja joj pružaju, na primer, etika, istorija, sociologija, estetika, lingvistika, politička ekonomija, pravo, antropologija i dr. Sve ove nauke bave se izučavanjem različitih strana društvenog delanja ljudi, a kako je zadatak pedagogije u pripremi ličnosti za takva delanja nužno je da se i sama posluži tekovinama tih nauka u ostvarivanju svoje specifične delatnosti.

Pedagogija se, takođe, ne može uvek shvatiti ni bez onih naučnih znanja koja su rezultat ispitivanja sadržaja i oblika procesa ljudskog saznanja, voljnih, emotivnih i intelektualnih procesa i njihove zakonitosti, karaktera čoveka i zakona istinitog mišljenja, a to znači bez onih znanja koja nam pruža psihologija, gnoseologija, logika i njihove pojedine grane.

No pošto je pedagoška delatnost, u stvari, proces kulturalizacije *od prirode datog* organizma to pedagogiju obavezuje da uzme u obzir i ona znanja koja su plod proučavanja ljudskog organizma, zakona rašćenja — bioloških i fizioloških procesa pojedinih dobi i njihovih organskih manifestacija. Zato će nauke, kao na primer, biologija, fiziologija, histologija, anatomija, patologija i sl. u mnogome odrediti sadržaj, način i organizaciju vaspitno-obrazovne delatnosti, metodologiju i tehniku kritičkog usvajanja i prenošenja znanja, izbor nastavnih sredstava itd. Pogotovu je važna ova kooperacija pedagogije i prirodnih nauka ako se zna da vaspitanik (đak, učenik, student) i kao objekat pedagoške prakse i kao njen subjekt poseduje svoje biofiziološke osobenosti koje zahtevaju posebnu pažnju.

S druge strane pedagogija ima određeni *značaj za uspešno ostvarivanje zadataka drugih nauka*. Kako je svaka nauka sticanje određenih znanja o pojavama i stvarima, a pedagogija istražuje same principe i organizaciju tog sticanja znanja to znači da je ona (pedagogija), svojim otkrićima, zakonima, znanjima i odredbama od koristi za druge nauke i naučne discipline o čoveku.

Pedagogija kao nauka danas predstavlja veoma razvijen sistem znanja o vaspitno-obrazovnom procesu. Pored opšte pedagogije i njene istorije — istorije pedagogije, postoje još i tzv. specijalne pedagogije (surdo-pedagogija, tiflopedagogija, oligofrena pedagogija i dr.), andragogija (školska, vojna, privredna i dr.), pedagogija ustanova (porodična, predškolska, školska, vanškolska), didaktika, metodika, pedagogija slobodnog vremena, internatska pedagogija i dr. Sve nabrojane i druge pedagoške discipline i grane čine *jedinstven pedagoški sistem znanja i metodološki postupak* rešavanja problema pedagoške prakse, kojom se nastoji razviti ličnost čoveka, kompleksna u svojim sposobnostima da nadalje progresivno razvija sebe samu a time i zajednicu kojoj pripada.

c) *Pedagoška sociologija* je sociološka disciplina u okviru koje se vrši proučavanje *socijabiliteta* vaspitanja i obrazovanja u njihovom specifičnom i opštem značenju. To znači da će pedagoška sociologija prouča-

vati sve one društvene procese, oblike, grupe i institucije u kojima se odvija neko vaspitanje i obrazovanje, utvrđujući njihov društveni karakter.

Kako obrazovanje (vaspitanje) nije samo sebi cilj jer su njegovi krajnji ciljevi formiranje stvaralačke ličnosti, sasvim je nužna potreba za njegovim upoznavanjem, usavršavanjem, modificiranjem, osadržavanjem i sl. To znači da proces vaspitanja i obrazovanja moraju biti stalno pod lupom naučnika kako bi se njegovi neposredni akteri upoznali sa osnovnim zakonima, tajnama i silama koje vladaju u toj sferi ljudskog rada. Pedagogija (sa svojim disciplinama) postoji u prvom redu zato da objasni sâmu prirodu tog procesa, njegovu strukturu, njegovu institucionalizovanu i idejnu stranu, njegove principe i sredstva itd. Sociologija (u prvom redu pedagoška sociologija) počinje od toga da su vaspitanje i obrazovanje samo deo društvene celine koji postoji utoliko ukoliko postoji i ta celina.

Pedagoška sociologija, dakle, istražuje sve momente koji se javljaju kao posredni, *opšti* (proizvodne snage, porodica, moral i dr.) i neposredni, *posebni* (profesije, samoupravljanje, društvena organizacij i dr.) društveni faktori u odnosu prema *opštim*, *posebnim* i *pojedinačnim* elementima vaspitanja, obrazovanja (didaktički principi, škola, udžbenici, nastavna sredstva i dr.). Ona, takođe, izučava *međuiticaj* opštih, posrednih (svojina, ideologija, kultura i dr.) i posebnih, neposrednih (politički antagonizmi, nacionalizam, migracija i dr.) društvenih faktora ukoliko je on relevantan za objašnjenje određenih vaspitno-obrazovnih činilaca (nastavnog plana i programa, ciljeva, oblika i dr.). Isto tako pedagoška sociologija tumači pojave na relaciji opštih, načelnih, generalnih pitanja vaspitanja, obrazovanja i nastave (ciljevi vaspitanja, sistema škole i dr.) s jedne, i posebnih, promenljivih i pojedinačnih pitanja (domaći zadaci, nastavne smene, slobodno vreme i dr.) vaspitanja, obrazovanja i nastave s druge strane. No ona, sociologija vaspitanja i obrazovanja (pedagoška sociologija) zadire i u probleme odnosa između elemenata kako opštih (na primer između klasa i države) tako i posebnih (na primer između raspodele i društvenih ideala) društvenih činilaca u vezi sa vaspitanjem i obrazovanjem kao i između elemenata samih opštih (na primer između nastave i ličnosti pedagoga) i između posebnih (na primer između temperamenta učenika i načina ispitivanja) vaspitno-obrazovnih elemenata.

Prema tome *struktura pitanja* i *najjednostavnija šema* njihovog odnosa kojima se bavi pedagoška sociologija mogle bi se pokazati na sledeći način:

PEDAGOŠKA SOCIOLOGIJA
(sociologija vaspitanja i obrazovanja)

Sfera društvenih činilaca

posebni deo sadržaja	opšti deo sadržaja
<ol style="list-style-type: none">1. naučna i tehnološka (kibernetička) revolucija;2. „welfare state“;3. imperijalizam i socijalizam;4. odumiranje države i samoupravno društvo;5. hegemonizam i blokovska podeljenost;6. klasna i profesionalna struktura savremenog društva;7. dati politički sistem društva;8. savremena porodica i kriza braka;9. urbanizacija naselja i prostorno planiranje; lokalne zajednice;10. raspodela i potrošačko društvo;11. društveni ciljevi i ideali;12. društvene organizacije;13. „seksualna revolucija“;14. nacionalizam, šovinizam, birokratizam, korupcija, kriminal, i dr.	<ol style="list-style-type: none">1. oruđa rada (tehnika), podela rada, predmet rada, produktioni odnosi;2. porodično-bračne veze i odnosi, karakter i tipovi, oblici;3. svojina, klase (kaste, staleži), interesne grupe i njihova borba, revolucije;4. političko-pravna struktura: država, političke stranke, zakoni, političko uređenje, oblici vladavine i sl.;5. globalne zajednice: nacije, narodi, narodnosti, plemena i rodovi;6. moral, pravo i običaji;7. religija i umetnost;8. nauka i filozofija;9. društvena, grupna psihologija i ideologija;10. kultura, sport, dokolica;11. ličnost;12. protivdruštvena ponašanja, i dr.

Sfera vaspitanja i obrazovanja

opšti deo sadržaja	posebni deo sadržaja
1. pojam, karakter i sadržaj vaspitanja;	1. udžbenici i priručnici;
2. ciljevi vaspitanja;	2. mašine za učenje i učenik;
3. oblici i sistem obrazovanja i škola;	3. temperament, navike, volja učenika;
4. nastavni planovi i programi vaspitno-obrazovnih ustanova;	4. nastavne smene;
5. ličnost pedagoga, vaspitača;	5. celodnevni boravak u škola-
6. didaktički principi;	6. direktor, razredni starešina;
7. posebne metode nastavnih sadržaja;	7. đačko samoupravljanje, samorganizovanje;
8. vrste škola; transformacija škola;	8. funkcija domaćih zadataka;
9. intelektualno vaspitanje;	9. vaspitni sadržaj igara i razonode đaka; slobodno vreme;
10. moralno vaspitanje;	10. uspeh učenika;
11. estetsko vaspitanje;	11. ispitivanje i ocenjivanje;
12. fizičko vaspitanje;	12. struktuiranje nastavnog gradiva;
13. koedukacija;	13. nastavna sredstva;
14. odnosi u ustanovama vaspitanja i obrazovanja, i dr.	14. nastavne i zabavne ekskurzije;
	15. odnosi učenika i nastavnika;
	16. organizacija sistema obrazovanja;
	17. specijalno obrazovanje, i dr.

U tako generalno datom okviru predmeta pedagoške sociologije sadržan je veliki broj pitanja kojim se ne može iscrpiti ali kojim se rasčlanjuje i neposrednije ističe oblast istraživanja sociologije obrazovanja i vaspitanja.

Ova pitanja i problemi pedagoške sociologije mogu se podeliti na grupu endogenih i grupu egzogenih. I jednoj i drugoj grupi pitanja zajednički je imenitelj *društveno značenje*, što će reći da se svode na pitanja društvene uzročnosti i funkcionalnosti.

Endogena pitanja pedagoške sociologije obuhvataju onu problematiku koja se tiče *unutrašnjih odnosa* vaspitno-obrazovnog sadržaja. Tačnije, to su pitanja strukture i dinamike vaspitanja, uslova njegovog postojanja kao relativno samostalne oblasti ljudskog rada i zakonitosti njegovog menjanja. Ukoliko pedagoška sociologija na tom terenu ima svoj specifičan aspekt izučavanja za razliku od pedagogije, didaktike, pedagoške psihologije, andragogije i dr. on se sastoji u tome što insistira na izuča-

vanju i objašnjenju međuuticaja pedagoških elemenata na kome počiva i sveopšta veza čitavog društvenog agregata. Tako na primer, pedagoška se sociologija bavi proučavanjem:

1. odnosa između vaspitanja i obrazovanja kao dve različite strane bitnog društvenog uslova opstanka i razvoja čoveka;

2. odnosa između škole i drugih oblika obrazovanja i vaspitanja;

3. kontinuiteta vaspitanja i obrazovanja od pretškolskog preko školskog do postškolskog učenja;

4. uticaja nastavnikove ličnosti na uspeh učenika;

5. organizacije vaspitanja i obrazovanja s obzirom na uzrast;

6. tipova i struktura nastavnog časa;

7. zavisnost uspeha u učenju od didaktičkih principa i načina njihovog korišćenja (primenjivanja);

8. tehnike učenja s obzirom na raspoloživa sredstva;

9. odnosa nastavnika i učenika (đaka, studenata);

10. odnosa (solidarnosti i konfliktnosti) u pedagoškom kolegijumu;

11. zasnivanja i odnosa učeničkih grupa;

12. vaspitnih igara, zabava, dokolice unutar vaspitno-obrazovnih grupa;

13. odnosa između pojedinih oblika vaspitanja (estetskog, umnog, fizičkog, moralnog, tehničkog);

14. samoupravljanja učenika kao oblika razvijanja subjekta u ličnosti đaka, studenata;

15. nastavnih metoda i prenošenje znanja;

16. odnosa između ustanova vaspitanja i obrazovanja kao odnosa dopune, saradnje, kontinuiteta;

17. mreže škola i profila njihovog;

18. odnosa između nastavničkog kolegija (veća, saveta, zbora) i administrativno-tehničkog dela kolektiva u sklopu opšte politike razvoja obrazovne ustanove;

19. vrste, oblika, obima, karaktera i sistema udžbenika u vezi sa ovladavanjem nastavnog programa;

20. proporcija između nastavnih planova i nastavnih programa;

21. značaja režima školovanja za racionalnu organizaciju vaspitne ili obrazovne ustanove;

22. aspekata primene metoda u predškolskom obrazovanju;

23. odnosa humanističke i prirodno-naučne komponente opšteg obrazovanja;

24. delovanja slobodnih učeničkih aktivnosti na razvoj socijalnih odnosa učenika;

25. uslova praktične realizacije zahteva za misaonu aktivizaciju učenika u nastavnom saznajnom procesu;

26. pojma savremenosti didaktičkih funkcija nastavnih sredstava;

27. karaktera andragoške delatnosti;

28. odnosa opšteg i specijalnog obrazovanja, i tako dalje.

Egzogena grupa pitanja obuhvata onu problematiku koja se odnosi na razmatranje odnosa između *immanentno* vaspitno-obrazovnih sadržaja grupa i ustanova i *ostalih* društvenih faktora koji su njihovi uzroci, transmisije ili posledice, ili i jedno i drugo. Ova grupa pitanja pedagoške sociologije utvrđuje *prirodu i interakcije* između ekonomskih, političkih,

demografskih, kulturnih, idejnih i drugih oblika ljudskog delanja i vaspitno-obrazovnih sadržaja i formi ukoliko je tačno da je društvo sistem međusobno povezanih različitih vrsta ljudskog delanja. Na taj način pedagoška sociologija prezentira svoju naučnu vrednost kao saznanje na kome se zasniva vaspitno-obrazovna praksa, s obzirom na društvene uslove i mogućnosti, na politiku društvenog razvoja, na opšt društvenu stratifikaciju itd.

Tako, na primer, pedagoška sociologija se bavi proučavanjem:

1. uticaja političkih (ideoloških) ciljeva na vaspitanje i obrazovanje i obrnuto;
2. odnosa između vaspitno-obrazovnih ustanova (škola) i drugih društvenih organizacija;
3. odnosa između vaspitno-obrazovnih ustanova i lokalnih društveno-političkih zajednica;
4. klasnog i interesno-grupnog karaktera obrazovanja;
5. kulturnog značenja obrazovanja;
6. značaja porodice u vaspitanju dece i formiranju osnova njihove ličnosti;
7. korelacije između obrazovanja (nastave) i nauke (naučnih zakona);
8. međuodnosa religije, sujeverja, vere i pozitivnog (realnog) obrazovanja;
9. značaja organizacije i oblika slobodnog vremena u vezi sa učenjem i sticanjem znanja;
10. uticaja tehničke i tehnološke revolucije na obrazovanje, vaspitanje i nastavu i njihove metode;
11. vaspitno-obrazovnog sadržaja u vezi sa nacionalnim i etničkim osobenostima;
12. suprotnosti između crkvenog i školskog obrazovanja;
13. potreba permanentne inovacije znanja s obzirom na brzi tempo razvoja civilizacije;
14. okolnosti koje diktiraju potrebu i organizaciju specifičnog obrazovanja odraslih;
15. racionalizacije mreža škola u vezi sa potrebama privrede i društva;
16. važnost psiho-bioloških činilaca za određivanje sadržaja, oblika i organizacije vaspitanja i obrazovanja;
17. filozofse i etičke kulture nastavnika u vezi s njihovom funkcijom pedagoga;
18. uticaja pravnih propisa na sistem i organizaciju vaspitanja, obrazovanja i nastave;
19. uticaja škole i obrazovanja na razvoj proizvodnih snaga društva;
20. korelacije vaspitanja, obrazovanja i drugih oblika društveno-korisnog rada (zdravstvo, sudstvo, uprava);
21. samoupravnog mehanizma šire zajednice i njegovog značaja u vaspitno-obrazovnom procesu;
22. karaktera obrazovnog rada u vezi sa principom nagrađivanja prema rezultatima rada;
23. formi, metoda, organizacije prosvetavanja (opismenjavanja, doškolanja) s obzirom na objektivne (finansijske, demografske, tehničko-saobraćajne) i subjektivne (uzrast polaznika, predznanje, običaji, navike, predrasude) uslova regiona;

24. značaja obrazovanja i vaspitanja za razvijanje savremene porodice;
25. maloletničke delikvencije s obzirom na obrazovanost i školsku spremu delikvenata;
26. uticaja filma, pozorišta, literature i sl. na vaspitanje dece i omladine;
27. odraza tzv. „seksualne revolucije“ na moralno vaspitanje omladine;
28. socijalnih faktora racionalizacije nastave i učenja;
29. odnosa kulture i obrazovanja kao stalne reprodukcije kulture;
30. uticaja škole na razvitak i život sredine;
31. uloga sredstava masovne komunikacije na vaspitanje i obrazovanje;
32. socijalnih delatnosti u vaspitno-obrazovnim ustanovama, i tako dalje.

Pedagoške sociologija, međutim, nije samo empirijsko-deskriptivna nauka. Njen je cilj utvrđivanje naučnih istina kao naučnih pojmova, sudova, naučnih zakona. Ona, dakle, obavlja jednu *saznajnu funkciju* u smislu otkrivanja bitnih veza i odnosa — objektivne *zakovitosti i reda* u sferi vaspitno-obrazovne delatnosti kao dela društvene, kulturne i svesne ljudske delatnosti. Zahvaljujući ovim saznanjima naučna misao biva obaveštena iz jednog posebnog ugla o jednoj značajnoj društvenoj pojavi kao kulturnom, društveno-istorijskom fenomenu. S obzirom da je on raznovrstan po svojoj prirodi i funkciji to se i nauka o njemu, pedagoška sociologija, grana u svoja posebna istraživanja putem sociologije porodičnog vaspitanja, sociologije predškolskog vaspitanja, sociologije škole, sociologije profesionalnog obrazovanja, sociologije andragošskog obrazovanja sociologije specijalnog vaspitanja i obrazovanja i dr.

dr Petar Kozić,
vanredni profesor

LA SOCIALITÉ DE L'ACTIVITÉ D'ÉDUCATION ET D'INSTRUCTION COMME PROBLÈME D'INTÉRÊT SCIENTIFIQUE

(Résumé)

L'éducation et l'instruction sont un domaine d'intérêt scientifique, en premier lieu des disciplines pédagogiques. Or, leur fonction sociale est l'objet de la sociologie aussi, en tant que science qui détermine et explique l'interdépendance générale des phénomènes sociaux. La pédagogie et la sociologie sont, donc, les sciences sociales les plus proches de la connaissance de la nature immanente et de la sociabilité des processus et des formes d'éducation et d'instruction qui constituent, dans la société contemporaine, une des préconditions essentielles de la révolution scientifico-technique.

Le besoin d'étudier plus spécialement, en sociologie, le caractère social et la portée de l'éducation, de l'instruction, de l'enseignement, de leurs organisations et institutions — du fait qu'il s'agit des facteurs essentiels de la culture matérielle et spirituelle de l'humanité — a fait naître la sociologie pédagogique en tant que science empirique et descriptive, fondée sur la théorie, des lois objectives et de l'ordre dans la sphère de l'activité d'éducation et d'instruction, considérée comme partie intégrante de l'activité sociale, culturelle et consciente de l'homme.

PRINCIP DELEGACIJE U SAMOUPRAVNOJ SOCIJALISTIČKOJ DRŽAVI

*Aktivno upravljanje i odlučivanje građana i radnih ljudi
— bit socijalističkog samoupravljanja*

Sušтина i smisao samoupravljanja je da građani i radni ljudi aktivno i neposredno, da stvarno upravljaju i odlučuju o društvenim poslovima. Celokupni samoupravni sistem mora se zasnivati na ulozi i mestu koje imaju radni ljudi i građani. Građani i radni ljudi moraju biti oslobođene ličnosti, nosioci svih aktivnosti društvenog života. Od takve uloge čoveka u samoupravljanju mora se poći pri organizaciji i funkcionisanju samoupravnih socijalističkih odnosa. Celokupna organizacija i funkcionisanje državnog i društvenog mehanizma moraju tražiti ostvarenje tog ideala. Svi principi, merila, organizacije i instrumenti moraju biti usmereni tom idealu. Međutim, ta težnja se ostvaruje relativno, više ili manje, zavisno od mnogih faktora, okolnosti i uslova. Ostvarenje tog ideala je dosta teško, naročito u današnjem savremenom društvu koje je vrlo složeno i skoro u stalnim sukobima.

Nastoji se da građani neposredno učestvuju u upravljanju i odlučivanju. Međutim, vrlo je teško ostvariti da građani i radni ljudi u svim poslovima upravljaju i odlučuju neposredno. Problem organizacije neposrednog učešća građana i radnih ljudi u svim manifestacijama društvenog i državnog mehanizma postaje sve teži danas, kada društvo i država moraju vrlo brzo živeti i odlučivati o vrlo složenim pitanjima i problemima. Brz i složen život, veliki broj vrlo raznovrsnih organizacija u kojima živi današnji čovek, složenost državnog mehanizma i međusobna zavisnost i povezanost država i raznovrsnost sistema, — sve to čini da je nemoguće da se svi poslovi, pa čak i najvažniji vrše neposredno od samih građana. Stoga se mnogobrojni poslovi obavljaju posredno, preko predstavnika. Međutim, posredno upravljanje i odlučivanje uvek nosi i opasnosti, da posrednici ne izraze volju i želju svojih birača, da ne odlučuju kako bi želeli birači i kako bi bilo u njihovom interesu, te i da nema uticaja birača na posrednike. Da bi se ova opasnost otklonila,

postavlja se uvek korektiv posrednom upravljanju — aktivno praćenje i kontrola obavljanja poslova posrednika od strane građana.

Rešavanje osnovnog pitanja — kako organizovati državu i sve druge društvene institucije da bi se ostvarilo što neposrednije i aktivnije učešće građana i radnih ljudi u upravljanju i odlučivanju, — svodi se na kombinaciju neposrednog i posrednog upravljanja i odlučivanja. U određenim kombinacijama neposrednog i posrednog, došlo bi i do ostvarivanja aktivne uloge građana. Međutim, razvoj i stepen odnosa neposrednog i posrednog upravljanja, zavise od mnogih objektivnih i subjektivnih uslova. Realizacija tih odnosa i njihovi izražaji, isto su različiti i zavisi od raznih uslova i mogućnosti. Pored toga, stvarno upravljanje i odlučivanje o društvenim i državnim poslovima, ne zavisi samo od organizovanja neposrednog i posrednog upravljanja i njihovog odnosa, već i od mnogih drugih organizacionih oblika, njihovog funkcionisanja, od mnogih ekonomskih, kulturnih, socijalnih i drugih uslova u kojima živi čovek i formira sebe. Suština i smisao samoupravljanja, — da građani i radni ljudi stvarno upravljaju i odlučuju, — svodi se ustvari na pitanje — čime bi smo sve mogli da učinimo da građani i radni ljudi stvarno upravljaju i odlučuju. U tom cilju treba i posmatrati posredno i neposredno upravljanje, mnogobrojne institute, principe i mehanizme. Princip delegacije, njegovo organizovanje i funkcionisanje, samo je jedan od principa tog složenog instrumentarija i uslova koji treba da doprinese ostvarenju suštine samoupravljanja u socijalističkoj državi i društvu.

Pojam i suština principa delegacije

1. U osnovi princip delegacije znači određivanje, biranje i razrešavanje delegata za izvesne organe. Međutim, u ovakvoj uopštenoj konstataciji se ne može sagledati suština, smisao i značaj ovog principa. Suština i smisao principa delegacije se sastoji u uspostavljanju i stalnom ostvarivanju aktivnog odnosa između izborne osnove i delegata. Delegat je opunomoćenik u Marksovom smislu. Delegat zastupa izbornom telu, njegove potrebe i interese. Istovremeno delegat odgovara izbornom telu. To je radan i odgovoran odnos, skup „kompleksnih i višesmernih odnosa“. U raznim manifestacijama tih odnosa, ostvaruje se neposredan uticaj samoupravne izborne baze na delegate i njihova odgovornost pred izbornim telom, s jedne strane, i uticaj predstavničkog tela, drugih delegata u njima i opštih, zajedničkih interesa i potreba koji se stvaraju u tim telima na delegate i njihove izborne baze, s druge strane. Takvi odnosi su neophodno potrebni radi međusobnog uticaja i odgovornosti. U tom strujanju interesa i potreba, njihovih usaglašavanja i stvaranja opšteg, zajedničkog, preko delegata i njihovih izbornih baza, u takvom aktivnom odnosu leži prava suština i smisao principa delegacije.

Samoupravljanje ne traži apstraktnog građanina koji je samo birač, koji bira određene političke predstavnike, već subjekte „koji se opredeljuje za ovu ili onu politiku, odnosno za određena rešenja, pa onda kao takav delegira svoje predstavnike koji ustvari treba da se dogovore sa drugima o ostvarenju njegovih konkretnih interesa u povezanosti sa drugim društvenim interesima i mogućnostima“.¹

¹ Samoupravna integracija opštine, „Gradina“, str. 104, Niš, 1970. godina.

Delegatski princip u samoupravljanju menja položaj i ulogu delegata. U razvijanju delegatskog principa kao aktivnog odnosa između izbornog tela i delegata, menja se položaj, uloga i značaj delegata za celokupni politički sistem. Delegat više ne treba da bude „nosilac vlasti“, već zastupnik i predstavnik određenih interesnih oblasti, organizacija i zajednica. Delegati su „nosioci jednog od oblika društvenih veza među raznim zajednicama u procesu odlučivanja i značajni doprinosioci u sagledavanju društvenih pitanja i pronalaženju rešenja u procesu društvenog dogovaranja”.² Prema tome, delegat nije više stalni predstavnik van svoje sredine, već izražaj te sredine, spona između izborne baze i svih drugih tela i organa samoupravljanja. Delegatski princip ne znači biranje delegata kao političkih predstavnika koji odlučuju o svemu bez veze i odgovornosti prema izbornom telu. Delegat treba da nastoji da u delegiranom (predstavničkom) telu izrazi potrebe i interese određene sredine, ali u dogovoru u tom telu da iznalazi opšte zajedničko i to prenosi svom izbornom telu. U takvom odnosu treba rešavati posebne potrebe i interese, ali i iznalaziti i rešavati opšte i zajedničke.

U samoupravljanju, kako se već danas razvilo u nas, odnos između delegata i birača ne može se svesti na samo konsultovanje. Delegatski princip traži bogatstvo odnosa između delegata i izbornog tela. To mora biti stalan, kontinuiran međusobni uticaj. Ukoliko su ti odnosi labaviji, učešće građana i radnih ljudi se svodi na formalno izjašnjavanje i konsultovanje koje nikada ne može da bude barometar i izražaj stvarnog stanja stvari, potreba i interesa. Manifestacije odnosa mogu biti u delegatskom principu brojne i različite. One se naročito ogledaju u procesu donošenja akata tela u kojima su delegati predstavljeni, u sprovođenju tih odluka, u društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju, u utvrđivanju principa, kriterijuma, stavova i politike. U svim tim aktivnostima treba stvarati međusobni uticaj i tesnu vezu između delegata i izbornog tela.

Ovakva suština delegatskog principa obuhvata i razne oblike neposrednog učešća i odlučivanja birača. Preko delegata dolazi do narodne inicijative u svim manifestacijama, dolazi do izražaja pravo opoziva delegata, reizbornost, aktivno učešće na zborovima građana i radnih ljudi, kao i slobodno izjašnjavanje na referendumu. Delegatski princip sve više dobija u suštini karakter neposrednog upravljanja i odlučivanja. Ovakav princip delegacije bi omogućio prevazilaženje klasične reprezentacije načelom neposredne vladavine većine, „koja se ne otuđuje ni na jednom nivou odlučivanja, pošto su i sami nivoi — izaslanstva, delegacije, neotuđena nadgradnja radničke klase, odnosno građana kao birača, isticanja čvrste veze, tačnije organskog i javnopravnog odnosa između onih koji delegiraju, odnosno masa i delegata...”³

Ovakav odnos između delegata i izbornog tela zahteva i određene kvalitete delegata o kojima se mora voditi računa. Prilikom kandidovanja i biranja delegata mora se voditi računa o idejnoj političkoj orijentaciji kandidata, njihovom afinitetu i sposobnostima za obavljanje zadatka, o njihovim rezultatima koji su pokazali kroz razne vidove društve-

² Dr. Mijat Šuković, Princip delegacije i razvoj društvenog samoupravljanja, „Socijalizam”, Beograd br. 2/70, str. 236.

³ Dr Jovan Đorđević, Politički sistem, Beograd, 1967, str. 982.

no političke aktivnosti i lične spremnosti za rešavanje zadataka. Delegati moraju biti sposobni i zreli u rasuđivanju o društveno političkim procesima i zauzimanju stavova. Potreban je takav delegat koji se ne otuđuje i ne pravi od svoje funkcije profesiju, već da i sam radni čovek kome se sa najviše pouzdanja i sigurnosti može poveriti ne samo da bude upravljač, nego i delegat.

Princip delegacije, kao jedno od sredstava pomoću koga se mogu iznaći ne samo određeni interesi pojedinih sredina, nego i da se dođe do zajedničkih interesa i odlučivanja, može se razviti samo u samoupravnom, društvu, društvu kao izrazu radnih ljudi i građana samoupravno organizovanih. Zbog toga, ukoliko je samoupravljanje razvijenije, ukoliko su građani i radni ljudi aktivni u samoupravljanju, utoliko je i delegatski princip bogatiji, sadržajniji. Delegatski princip van samoupravljanja, kada se građanin pojavljuje samo kao pojedinac i kada se ovaj sistem ostvaruje pod uticajem klasične partije, ne može dobiti onaj smisao i značaj koji mu je dao Marks, i ne može uspostaviti one odnose i izražaje sa izbornim telom, kao u samoupravljanju.

2. U pogledu trajanja mandatnog perioda delegata, postoje dva sistema: izbor delegata za određeni period, tzv. stalne delegacije u određenom periodu vremena za koji su birane, i promenljive, tzv. ad hoc delegacije, izabrane za razmatranje i odlučivanje određenih pitanja. I jedan i drugi sistem imaju pozitivnih i negativnih strana. Za stalne delegacije se ističe kao pozitivno naročito da one daju stabilnost, stalnost i kontinuitet organa koga čine delegati, dok se za organ sastavljen od promenljivih delegacija ističe kao negativno da takvog organa i nema, ne zna se ko ga čini, te da se javnosti ustvari prezentira drugo telo, ustvari, činovnički, birokratski organ koji obavlja poslove za delegirano telo. Međutim, ovaj prigovor za promenljive delegacije ne može se prihvatiti, jer do sazivanja drugih delegacija ima se smatrati da delegirano telo čine ranije određene delegacije. S druge strane, promenljive delegacije su još jedna garancija za ne stvaranje birokratizacije u delegiranom telu, za ne profesionalizaciju delegata, za veće i adekvatnije zastupanje potreba i interesa građana i radnih ljudi, jer se delegacije određuju prema pitanjima i problemima koji su na razmatranju i odlučivanju.

Pitanje promenljivog sastava, tzv. ad hoc delegacije, bilo je prisutno u našim nastojanjima izgradnje samoupravljanja. U toku izrade Ustava 1963. godine, u diskusijama je bilo prisutno gledište da društvenom samoupravljanju odgovara da skupštine društveno političkih zajednica nemaju stalni sastav za određeni mandatni period, već da taj sastav bude promenljiv, zavisno od pitanja i problema za rešavanje. Ovaj stav je dobio opravdanje i sa teorijskog i sa političkog gledišta. Međutim, istaknuto je da je osnovni razlog za neprihvatnje te ideje ocena, da taj oblik delegacije nije bilo moguće realizovati u uslovima koji su tada postojali. Ti uslovi su, naime, prema prihvaćenoj oceni, zahtevali stabilnost sastava skupština za određeni vremenski period.⁴ Međutim, danas se društveno samoupravljanje mnogo više afirmisalo i dobilo veću sadržinu, nove oblike i funkcije. Razvoj samoupravnog političkog sistema ukazuje na mogućnost uvođenja delegacija ad hoc. Međutim, realiza-

⁴ Dr. Mijat Šuković, op. cit. str. 236.

cija ovakvog sistema, traži dalja ostvarivanja mnogih uslova i okolnosti, te daljeg razmatranja mogućnosti uvođenja ovakvih delegacija.

3. Uspostavljanje ovakvih odnosa uticaja i saradnje je neminovnost koja proizilazi iz suštine samoupravljanja, — da je čovek aktivan stvaralac vrednosti i nosilac celokupnog državnog i društvenog mehanizma. Socijalistički sistem u nas, zasniiva se na odnosima među ljudima, kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljenju njihovih i zajedničkih potreba⁵. „Socijalizam treba da se stvara iz novog neprikosnovenog društveno-ekonomskog položaja čoveka (koji radi) čije premise ne mogu biti samo materijalne, već i društvene, političke i moralne.”⁶

Neprikosnovenu osnovu položaja i uloge čoveka u nas čini:

- društvena svojina sredstava za proizvodnju;
- oslobođenje rada;
- pravo čoveka, kao pojedinca i člana radne zajednice, da uživa plodove svoga rada i materijalnog napretka društvene zajednice prema načelu, svakom prema sposobnostima — svakom prema njegovom radu;
- samoupravljanje radnih ljudi u radnoj organizaciji, slobodno udruživanje radnih ljudi, radnih i drugih organizacija i društveno političkih zajednica, radi zadovoljavanja zajedničkih potreba i interesa; samoupravljanje u opštini i drugim društveno-političkim zajednicama, radi što neposrednijeg učestvovanja građana u usmeravanju društvenog razvitka, u vršenju vlasti i u odlučivanju o drugim društvenim poslovima;
- demokratski politički odnosi;
- jednakost prava, dužnosti i odgovornosti ljudi;
- solidarnost i saradnja radnih ljudi i radnih organizacija;
- ekonomska i socijalna sigurnost čoveka.

„Društveno ekonomski i politički sistem proizilazi iz ovakvog položaja čoveka i služi njemu i njegovoj ulozi u društvu.”⁷ Čovek postaje oslobođena ličnost u samoupravnom socijalizmu. Celokupan sistem samoupravnih odnosa to mu omogućuju. Sve oblike upravljanja, uključujući i političku vlast, stvaraju radnička klasa i ceo radni narod za sebe, u cilju organizovanja države kao slobodne zajednice.

„Samoupravni položaj i prava radnog čoveka i građanina u organizacijama udruženog rada, interesnim i mesnim zajednicama, samoupravni položaj građanina u opštini, slobodno samoupravno udruživanje, aktivnost i stvaralaštvo radnih ljudi i građanina, ravnopravnost naroda i narodnosti i osnovne slobode i prava čoveka i građanina, utvrđeni Ustavom SFRJ, osnova su, granica i pravac ostvarivanja prava i dužnosti društveno političkih zajednica, u vršenju funkcija vlasti.”⁸

Još jači položaj čoveka u našem samoupravnom sistemu je izražen u saveznom ustavnom amandmanu XXI: „Osnovu socijalističkih samoupravnih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čoveka u društvenoj reprodukciji koji mu osigurava da, radeći sredstvima reprodukcije u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i ravnopravno s

⁵ Ustav SFRJ, osnovna načela odeljak II stav 1.

⁶ Dr. Jovan Đorđević, op. cit. str. 280.

⁷ Ustav SFRJ, Osnovna načela odeljak II stav 3.

⁸ Ustavni amandman XX tač. 6.

drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, ostvaruje svoj lični, materijalni i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima rada i tekovinama opšteg, materijalnog i društvenog procesa, da na toj osnovi što potpunije zadovoljava svoje lične i društvene potrebe i da razvija svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti."

Radnici organizacija udruženog rada i interesnih zajednica samoupravnim sporazumom usklađuju međusobne interese u društvenoj podjeli rada i društvenoj reprodukciji, utvrđuju osnove i kriterijume po kojima usklađuju svoje posebne interese za zajedničkim i utvrđuju međusobna prava i odgovornosti i mere za njihovo ostvarenje.⁹ Tako vandržavnim sredstvima, samoupravnim sporazumom, radni čovek odlučuje o najvažnijim pitanjima društvenog života.

Jedan od elemenata ostvarenja takve uloge čoveka u samoupravljanju je i princip delegacije. Građani odlučuju o svim društvenim poslovima neposredno, ili preko delegata koje oni biraju u predstavnička tela društveno političkih zajednica i u druge organe društvenog samoupravljanja.¹⁰ Skupštine društveno političkih zajednica čine delegati građana i radnih ljudi u radnim zajednicama.¹¹

Ovakvu ustavnu koncepciju o položaju građanina i radnog čoveka, koja je izražena i u brojnim političkim aktima, moguće je ostvariti u ovakvom principu delegacije. U takvim odnosima građani i radni ljudi nisu otuđeni od političkog života, već njegovi aktivni stvaraoci, kao što su i stvaraoci ekonomskih i drugih vrednosti u društvu.

4. Iako između principa delegacije i izbornog sistema postoji tesna veza, ipak ih ne treba izjednačiti. Princip delegacije je mnogo širi. Izborni sistem je samo jedan element, sredstvo ostvarenja delegatskog principa. Ovaj princip nije problem izbornog sistema. Izborni sistem čine, ustvari, radnje, postupci i tehnika. Čak i kada se izborni sistem shvati i šire, ne samo kao biranje predstavnika, već i kao određeni uticaj birača na predstavničke, a u vezi s tim, obuhvati i izvesne instrumente i oblike tog uticaja, ipak se delegatski princip ne iscrpljuje u izbornom sistemu.

Izborni sistem je postojao od davnina. Oduvek je postojao problem, kako izabrati predstavnike koji će vršiti određene poslove za birače. Stvarali su se razni izborni sistemi i pri tome uvek postojali određeni ciljevi. Međutim, u osnovi je uvek bilo, da se pomoću izbornog sistema održi vlast određene klase i pri tome određene partije. Ističe se, naročito u buržoaskom sistemu, da određeni izborni sistemi treba da pruže što više demokratije, što veće učešće naroda, da razmjerno bude predstavljen narod, — a u suštini se svodi na obezbeđenje klasnog društva i određenih stranačkih interesa.

Izborni sistem postoji u svakoj državi. Bez obzira na političke sisteme i određeno državno uređenje i njihovu raznovrsnost, država mora upotrebiti izvesni izborni sistem pri biranju predstavnika. Zavisno od društveno političkog uređenja mogu da budu i različiti izborni sistemi

⁹ Ustavni amandman XXIII tač. 1. stav 1.

¹⁰ Ustav SFRJ, osnovna načela odeljak IV stav 1.

¹¹ Ustav SFRJ, osnovna načela odeljak IV stav 1 i član 75.

po državama i različita njihova realizacija. Međutim, treba istaći da samoupravljanje u daljem svom razvoju sve više traži novi izborni sistem, ukidanje svih klasičnih oblika i što veće uprošćavanje pri biranju predstavnika. Osnova tog novog izbornog sistema leži u samoj suštini samoupravljanja i principa delegacije. Potrebno je izabrati delegate građana i radnih ljudi u organizacijama udruženog rada, interesnim organizacijama i drugim asocijacijama koji će predstavljati interese svojih sredina i biti dovoljno politički i stručno kvalifikovani da rešavaju potrebe i zadovoljavaju pojedinačne i opšte interese. Osnovu samoupravnog izbornog sistema predstavlja interes i potrebe građana i radnika u udruženom radu. Iz te osnove izrasta izborni sistem. Prema tome ne biranje predstavnika po izbornim okruzima obrazovanih po broju stanovnika, administrativnom i drugom principu, već izbor delegata iz određenih interesnih oblasti. Polazeći od ovakve osnove, dobija se sasvim drugi pojam izbornog sistema. Samoupravni socijalizam uvodeći princip delegacije, ne traži više klasične izborne sisteme sa svim njihovim mehanizmima i mahinacijama. Princip delegacije traži uprošćen izborni sistem. Ovo naročito kada se ostvare procesi integracije, kada se formiraju veliki integracioni sistemi u oblasti privrede i društvenih službi u kojima se već mogu jasnije i bolje sagledati pojedine i opšte potrebe i interesi. Ovome treba dodati i sve veće razvijanje društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, koji omogućuju izgradnju principa delegacije i ukidanje klasičnih izbornih sistema.

Izborni sistem je odraz određenih društveno političkih odnosa. On odgovara tim odnosima i njihovom razvoju. Izborni sistem u nas mora omogućiti razvoj socijalističkih društvenih odnosa i državne organizacije u pravcu sve većeg učešća građana i radnih ljudi. Zbog toga, izborni sistem i princip delegacije kao elementi samoupravljanja moraju biti u određenom odnosu odraz socijalističkih društvenih odnosa i aktivni činilac njihovog daljeg razvoja i usavršavanja.

Izborni sistem utiče na delegatski princip. Može da omogući razvoj ovog principa i da ga usavrši. Pri tome treba ukazati i na promenu izbornog sistema u našem političkom uređenju. U nas izborni sistem postaje sastavni deo samoupravljanja, „deo svakodnevne samoupravne prakse radnih ljudi i građana“. Stalnim aktivnim učestvovanjem građana i radnih ljudi u izborima, menja se i sam sistem. On „u nas ima kvalitativno nove i bogatije sadržaje“. Međutim, i sa ovakvim izbornim sistemom ne treba izjednačiti princip delegacije. Princip delegacije ima šire i dublje značenje. Njegova suština nije samo u odabiranju delegata i delegacija, nego mnogo više, u aktivnom odnosu delegata i izborne baze, u aktivnoj ulozi građana i radnih ljudi koja se izražava preko delegata.

5. Ovakav delegatski princip se suprotstavlja imperativnom mandatu u klasičnom smislu. Delegat nije samo izvršilac naloga izbornog tela, već i aktivan stvaralac opštih stavova, usklađivanja pojedinačnih potreba i interesa i iznalazanja opšteg, zajedničkog. Delegat mora biti inventivna i kreativna ličnost, koja će najbolje, poznavajući potrebe i interese sredine iz koje dolazi, odlučivati i o zajedničkim potrebama i interesima. U delegiranim telima ne mogu se samo izražavati i zadovoljavati parcijalne potrebe i interesi, već se moraju iznalaziti zajednički, opšti interesi, i tako održavati jedinstvo.

Imperativni mandat bi mogao da odvede u parcijalizaciju, separatiizam. Međutim, u izvesnim poslovima, kada se rešavaju pojedine potrebe, kada se ne moraju ostvarivati i opšti interesi može da dođe do primene imperativnog mandata. Ali, u svakom slučaju imperativni mandat ne sme da koči i onemogućava ostvarenje opštih, zajedničkih potreba i interesa.

Imperativni mandat u savremenom samoupravnom društvu ne može se shvatiti samo u direktnim nalazima biračkog tela delegatima, već u takvim vezama delegata i izbornih baza, javnosti, odgovornosti i kontroli, čime bi se neprekidno izražavale potrebe pojedinih sredina, ali i ostvarenje opšteg, zajedničkog.

Primena principa delegacije u organizovanju socijalističke države

1. Princip delegacije može se primeniti u mnogim oblastima državne organizacije, kao i u organizovanju celokupnog društva. Mnogobrojni organi, državni i društveni, mogu se formirati na principu delegacije. Tako se društveno političke organizacije, udruženja, stranke, partije, zakonodavni, izvršni i drugi organi, mogu organizovati na principu delegacije. U našem samoupravnom socijalističkom društvu i državi, već imamo brojne organe i organizacije organizovane na principu delegacije. Delegacije susrećemo u organizacijama u oblasti privrede, politike, kulture i drugih delatnosti, kao i u oblasti državne organizacije.

Princip delegacije dobija sve veći značaj ukoliko se vrši integracija samoupravnog društva i stvaraju veliki integracioni sistemi, kako u vandržavnim, tako i u državnim organima i organizacijama. Sve više se oseća potreba za njegovom primenom. Taj princip se pojavljuje u skoro svim manifestacijama i oblicima samoupravnog, integrisanog društva: u raznim organizacijama udruženog rada, društveno političkim organizacijama i raznim asocijacijama.

Od svih oblasti u kojima se primenjuje princip delegacije, najvažnija je oblast državne organizacije. Ovo zbog toga što se u ovoj oblasti manifestuje državna vlast a putem principa delegacije bi vršenje vlasti bilo u rukama građana i radnih ljudi.

Princip delegacije se može primeniti pri organizovanju mnogih državnih organa. Međutim, najvažniji organi u kojima se ovaj princip primenjuje su zakonodavni, organi vlasti. Kod drugih organa, izvršnih i sudskih, primena je u mnogo manjoj meri i manje važna. Pre svega, zato što su to manje važni organi u odnosu na zakonodavne, a potom što su mnogi od tih organa individualni, pa je primena principa delegacije u mnogo manjoj meri.

Primena principa delegacije u državnoj organizaciji, zavisna je i od karaktera državnih organa. Ukoliko su ti organi demokratski i samoupravni, utoliko je veća mogućnost primene ovog principa.

Društveno političke zajednice u nas, iako imaju državni karakter, sve više postaju samoupravne zajednice, oblik samoupravljanja građana i radnih ljudi. Društveno političke zajednice su složeni društveni organizam, sastavljen od građana povezanih određenim interesima, radnih ljudi u organizacijama udruženog rada, od raznih asocijacija, društveno

političkih organizacija, udruženja itd. Svi su ovi elementi međusobno povezani i čine određene samoupravne celine.

Od svih društveno političkih zajednica najviše se u tom samoupravnom životu izražava opština. Ona je najbliža građanima i radnim ljudima. U njoj ljudi najviše rešavaju svoje probleme i ostvaruju interese. Stoga je i nastojanje da se samoupravljanje u opštini najviše i najneposrednije razvija. Baš zbog samog karaktera komune, suštine i smisla samoupravljanja, dolazi da se najveća pažnja poklanja razvoju samoupravljanja u komuni.

U toku razvoja komuna se sve više izgrađuje kao samoupravna integracija, odnosno kompleks interesnih zajednica. Ona je sve više integracija „samoupravljanja u oblasti autentičnih interesa radnih ljudi od udruženog rada, koji je naravno jedan kompleks takvih interesnih oblasti, pa do interesa radnih ljudi u oblasti socijalnih odnosa, zdravlja, kulture, odnosno sličnih interesa. Tako organizovanje u komuni, zasnovano na autentičnim interesima radnih ljudi, a ne nekakvim apstraktnim i u otuđenu političku sferu prenesenim kategorijama, omogućuje ljudima u komuni da sporazumno rešavaju probleme i da stupaju u određene uzajamne odnose.”¹²

Opština se ispoljava kao organizacija zajedničkog interesa građana i radnih ljudi u naseljenim mestima, organizacijama udruženog rada i ostalim samoupravnim organizacijama, odnosno kao njihova samoupravna zajednica u kojoj oni sami obezbeđuju opšte uslove neophodne za svakodnevni život i rad građana i radnih ljudi, organizuju službe radi zadovoljavanja svojih zajedničkih potreba, odlučuju o materijalnim sredstvima neophodnih za rešavanje ovih potreba, rešavaju i uređuju druge odnose, koji predstavljaju njihov zajednički interes i stvaraju uslove za neophodan razvoj samoupravljanja i samoupravnih društvenih odnosa u opštini.

Međutim, razvoj samoupravnih odnosa u komuni ima i širi značaj. Kako je državna struktura uvek vezana, više ili manje, sa osnovnom, najnižom državnom jedinicom, to ukoliko je komuna, kao osnovna društveno politička zajednica, više samoupravna, to je i cela državna zgrada samoupravna i demokratska. Za stvarno obezbeđenje demokratskog samoupravljanja, nužno je da samoupravljanje u opštini bude maksimalno razvijeno i da takva komuna bude baza za dalje izgrađivanje samoupravljanja u širim društveno političkim zajednicama. Šire društveno političke zajednice treba da budu ponajviše izraz funkcionisanja i udruživanja komuna.

Još je Karl Marks pisao u delu Građanski rat u Francuskoj da komuna treba da bude politički oblik i najmanjeg sela. Delegati seoskih komuna činili bi skupštinu okruga, delegati ovih, nacionalnu delegaciju u Parizu. Tako je dato novo državno uređenje koje bi se sastojalo od komuna u kojima bi skupštinska vlast bila osnovna. To je bila slika buduće proleterske države, novo komunalno uređenje i skupštinski sistem koji bi zamenili birokratsku-centralizovanu i klasnu državu.

Zbog ovakve uloge i mesta opština u celokupnom društveno političkom sistemu i državnoj organizaciji naš Ustav i politički dokumenti (Program SKJ od 1958. godine, dokumenti sa II Kongresa samouprav-

¹² Edvard Kardelj, Početi od komune, „Politika“ od 13. XII 1970. godine.

ljača i dr.), ukazuju na potvrdu sve većeg razvoja samoupravljanja u komuni. To se naročito podvlači danas, kada se pristupa tzv. drugoj fazi izgradnje našeg društveno političkog sistema, donošenju novih ustavnih amandmana i novog Ustava.

Samoupravljanje u opštini se izražava u mnogobrojnim oblicima i raznovrsnim sferama i u oblastima. Ono se manifestuje u mnogobrojnim radnim i drugim organizacijama udruženog rada, raznim asocijacijama, skupštini opštine, društveno političkim organizacijama, društvenom dogovaranju, samoupravnom sporazumevanju i u drugim oblicima.

Samoupravljanje obuhvata sve oblasti društvenog života. Prema tome, samoupravljanje u opštini nije samo u njenoj skupštini. Skupština opštine je samo jedan od oblika samoupravljanja i odlučivanja. Kada se sagledava i proučava samoupravljanje u opštini, potrebno je ispitati sve te raznovrsne oblike i sfere. Međutim, proučavanje skupštine opštine i izražavanje samoupravljanja u njoj je od posebnog interesovanja i pažnje, jer je ona i državni organ iznad koga se izdiže državna organizacija, vrši vlast na svojoj teritoriji, a ujedno i integracija samoupravljanja i samoupravnih interesa.

Skupština opštine, iako je državni organ, ne treba da ima monopol vlasti. Mnogi poslovi mogu se preneti na određene organizacije u oblasti privrede i društvenih delatnosti, kako se to već i vrši. Tako bi poslovi dobijali sve veći društveni karakter. S druge strane, područstvavanje same opštinske skupštine i njenih organa, čini da se monopol odlučivanja gubi i da je odlučivanje sve više izraz dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja zainteresovanih građana i radnih ljudi delegiranih iz svojih sredina. Međutim, skupština opštine je još uvek organ vlasti. Zbog toga je bitna primena principa delegacije u organizovanju i funkcionisanju skupštine opštine, kao i dalje u skupštinama širih društveno političkih zajednica.

2. Skupština opštine kao i skupštine širih društveno političkih zajednica mogu biti različito organizovane. One mogu imati više veća s obzirom na to kako su i koliko razvijene pojedine oblasti društvenog života. Kada se govori o organizovanju i funkcionisanju Skupštine opštine, mora se voditi računa da je ona izraz samoupravne baze i njen nastavak. Zavisno od te baze treba i organizovati skupštinu opštine. Organizacije udruženog rada u raznim oblastima, razne asocijacije i drugi oblici samoupravljanja utiće na organizaciju Skupštine opštine. S obzirom na integracione procese i u samoupravnoj bazi, u organizacijama udruženog rada i raznim asocijacijama, organizovanje i funkcionisanje svih tih oblika, pojavljuje se kao važan problem samoupravljanja i principa delegacije. Od pravilnog njegovog rešavanja, zavisice i organizovanje i funkcionisanje skupštine opštine.

Pri primeni principa delegacije u organizovanju Skupštine opštine, mora se voditi računa i o primeni tog principa u brojnim oblicima samoupravne baze. U mnogobrojnim integrisanim organizacijama udruženog rada i raznim asocijacijama već imamo i sada primenu principa delegacije. Međutim, taj princip treba stalno razvijati i usavršavati. Ukoliko se svi ti oblici ostvare uz stvarno i aktivno učešće delegata, utoliko će se u odlučivanju u skupštinama opština sastavljenim od delegata tih organizacija gubiti monopol odlučivanja, monopol vlasti. Skupštine

društveno političkih zajednica, a naročito opštine, treba da budu što više predstavnička tela te samoupravne baze. Njihov sastav treba da odgovara takvom karakteru baze, a delegati treba da budu predstavnici takve opštine kao celine. Ustvari, skupštine bi bile delegacije izbornog tela i njegov izražaj. Takva skupština bi mogla da oseti puls izbornog tela. One bi bile oblik društvenog dogovaranja i odlučivanja.

Skupštinu treba da čine delegati iz određenih interesnih oblasti. To bi bile delegacije građana i radnih ljudi iz raznovrsnih organizacija udruženog rada i interesnih zajednica, (mesnih zajednica, radnih i drugih organizacija i asocijacija udruženog rada). Delegati bi bili odgovorni ovim telima i smenljivi. Određivali bi se prema potrebama i problemima koji se rešavaju u Skupštini. Tako „predstavnička tela su konstituisana i smenljiva u opštini izabrane delegacije svih građana, a posebno radnih ljudi u radnim organizacijama”.¹³

Klasični parlamentarni izborni sistem „odvaja politiku od rada i društveno upravljanje od masa, što omogućuje njegove oblike vezivanja društvenog upravljanja za monopol vladajuće klase. Socijalizam ne bi vršio svoje progresivne istorijske misije ako ne bi nastojao da postepeno prevaziđe i taj oblik monopola.¹⁴ Potrebno je, gde je to moguće, uvesti čist sistem delegacije i da se skupština i veća shvate pretežno kao oblik društvenog dogovaranja, mada ne može biti samo to, „već jednim delom i političko predstavnički organ vlasti. U takvom sistemu će onaj koji treba da se dogovara, pre svega sam učestvovati u pripremi društvenih odnosa i sam slati najkvalifikovaniju delegaciju, sposobnu da ga najbolje zastupa, a ne da sva svoja prava kao društvenog subjekta prenosi na nekog opšteg političkog mandatora, koji za svoj izbor više duže svojoj političkoj partiji, nego ljudima koji su ga izabrali”.¹⁵

3. U tesnoj vezi sa primenom i razvojem principa delegacije u opštini nalazi se i njegova primena u širim društveno političkim zajednicama. I u njima, kao i u opštinama, najvažnija je primena ovog principa u organizovanju i funkcionisanju skupština društveno političkih zajednica. U toj primeni, osnovno je da se ovim principom mora obezbediti povezanost između skupština opštine, pokrajina, republike i federacije. Ta povezanost može se ostvarivati na razne načine. Ona će biti jača ako skupštine širih društveno političkih zajednica imaju isti sastav, ista veća kao i skupštine opštine. U tom slučaju opštinska skupština iz odgovarajućih veća, može birati delegate za skupštine širih društveno političkih zajednica. U pogledu veća radnih zajednica, gotovo i da nema problema. Međutim, kod tzv. „političkog” ili „opšteg” veća formiranje delegacije je zavisno od toga kako će to veće biti u skupštini opštine. Naime, da li će to biti veće mesnih zajednica, pored koga bi postojalo i posebno poljoprivredno veće, ili će to biti jedno veće, ili pak, da ima izgled dosadašnjeg opštinskog veća i kakvog je sastava to veće.

Međutim, delegacije za skupštine širih društveno političkih zajednica mogu se birati i direktno od radnih ljudi i građana, a ne posredno od opštinskih skupština. U ovom slučaju postavlja se i pitanje predstavljanja opštine kao celine sa određenim potrebama i interesima. Ovak-

¹³ Ustav SFRJ, opšta načela IV.

¹⁴ Samoupravna integracija opštine, „Gradina”, Niš 1970. godina.

¹⁵ Samoupravna integracija opština, „Gradina” — Niš 1970. god., str. 117.

vo predstavljanje opštine je već pokušano u nas sa tzv. „većem komunom“. Polazeći od komune kao posebne samoupravne zajednice, određenih zajedničkih potreba i interesa, nastojalo se da se u „veću komuna“ izrazi ta specifičnost. Međutim, ne ulazeći u opravdanost „veća komuna“ kao adekvatnog izraza opština kao posebnih zajednica, sigurno je da samoupravna komuna mora biti predstavljena u skupštinama širih društveno političkih zajednica. Ovo naročito i zbog toga što se opština sve više razvija kao integracija svih oblasti društvenog života, što opština predstavlja zaista poseban zajednički oblik života radnih ljudi i građana i što je opština osnovna i najneposrednija zajednica iznad koje se nadograđuje celokupni državni i društveni život i organizacija.

Skupštine širih društveno političkih zajednica, naročito federacije, prilikom primenjivanja principa delegacije moraju rešavati problem predstavljanja naroda i narodnosti. Samoupravni mehanizam komune kao sinteza integracija svih samoupravnih faktora „treba da postane osnova za izgradnju strukture u republici, dok bi se federacija gradila na republičkoj strukturi, ali bi i u njoj morao biti prisutan direktni uticaj komune.“¹⁶

4. Dosadašnji princip delegacije u nas nije omogućio dovoljan uticaj radnih ljudi na rad skupštine. To naročito zbog toga što su veća radnih zajednica u nižem položaju od političkih veća. Sadašnja struktura skupštine i skupštinskog sistema favorizuju i daju primat političkom veću na račun veća radnih zajednica.

Međutim, nema nikakvog opravdanja da se ma koje veće ističe sa većim pravima, da veća budu nejednaka. Putem principa delegacije treba omogućiti i jednakost veća. Svaki delegat je potpuno jednak baš zato što predstavlja autentične interese određenih sredina i kroz sve potrebe i interese treba iznalaziti opšti, zajednički interes. Sam položaj i uloga delegata utiču na ravnopravan odnos veća. Prema tome, treba usavršavati princip delegacije i skupštinski sistem. Dosadašnji razvoj principa delegacije jasno ukazuje da je potrebno radikalnije menjati neadekvatnu povezanost izbornog i skupštinskog sistema sa samoupravnom društveno-političkom strukturom. „Naša demokratska izgradnja će biti brža i solidnija ako je budemo zasniivali, s jedne strane, na tome da se čovek pojavljuje kao nosilac određenih interesa u okviru interesnih zajednica i da šalje svoje predstavnike i delegate na sva ona mesta gde se rešava o tim interesima, a, s druge strane, na mesnim zajednicama, gde se čovek svakodneвно suočava sa realnom problematikom društvenog života.“¹⁷ Delegatski princip je ustvari viši stepen samoupravnog ispoljavanja radnih ljudi. Ovakav princip delegacije ne može dovesti do podvajanja delegata, te ni do nejednakosti skupštinskih veća. Delegati su potpuno ravnopravni i veća su izražaj raznih interesa i potreba koje su potpuno iste važnosti i na osnovu kojih se može sagledavati i ostvarivati zajednički, opšti interes u skupštinama društveno političkih zajednica.

Ostvarenje principa delegacije

Delegatski princip treba posmatrati u celokupnom samoupravnom sistemu, u svim njegovim organizacionim oblicima i u njihovom funk-

¹⁶ Edvard Kardelj, op. cit.

¹⁷ Edvard Kardelj, op. cit.

cionisanju. Delegatski princip je prisutan u vrlo raznovrsnim organima i organizacijama, kao i u mnogobrojnim manifestacijama našeg celokupnog političkog sistema. Za njegov razvoj i afirmaciju potrebno je dosta vremena i ostvarenje mnogobrojnih uslova i okolnosti. Pored realizacije same suštine principa delegacije, odnosa delegata i izborne baze i pravilne primene ovog principa kroz organizaciju državne strukture, potrebno je ostvariti ekonomske uslove, određeni stepen kulture, svesti i morala kako kod izbornog tela, tako i kod delegata. U ovom pravcu, naročito u razvoju političke svesti, posebnu ulogu imaju političke i društvene organizacije, a naročito Socijalistički savez, Savez komunista i Sindikat. Preko njih, a naročito preko Socijalističkog saveza treba da se izražava inicijativa, ispoljavaju i usaglašavaju različiti interesi, stvara kohezija samoupravnog društva, organizuju podstiču i usmeravaju napore i akcije građana i radnih ljudi.

Uloga Socijalističkog saveza se naročito mora ispoljiti u izborima i u određivanju delegata. Bez aktivne uloge Socijalističkog saveza, ne mogu se ostvariti slobodni i demokratski izbori. Socijalistički savez je jedina institucija, kao masovna politička organizacija, u mogućnosti da obavi složeni proces izbora.

Socijalistički savez i ostale društveno političke organizacije treba da deluju u pravcu uzdizanja građana i radnih ljudi na nivo aktivnih i svesnih nosilaca političkog života.

Pomoću Socijalističkog saveza je moguće efikasno izvršiti suzbijanje svakog monopola i pritiska neke grupe, kategorije ili pojedinaca. To ne znači da se ne mogu ukrštati različiti interesi, potrebe, pogledi i stavovi. Potrebno je omogućiti izražavanje različitih interesa, pogleda i stavova, njihovo sučeljavanje i konfrontiranje, ali i stvaranje zajedničkih pogleda, sporazumevanje i dogovaranje, kao izgrađivanje opšte platforme akcija u pravcu izgrađivanja socijalističkih samoupravnih odnosa. U Socijalističkom savezu se stvara široka platforma aktivnosti samoupravljača. Bez ovakve platforme ne bi se moglo zamisliti živi i aktivni pokret na oslobođenju unutrašnjih samoupravnih snaga društva.

Ostvarenje delegatskog sistema traži svakodnevnu aktivnost Socijalističkog saveza. Ukoliko društveno političke organizacije, a naročito Socijalistički savez stvarno omogućavaju ispoljavanje inicijative i davanje predloga, ukoliko kanališu i upute sve konstruktivne akcije dogovarajućim organima upravljanja i skupštinama društveno političkih zajednica, i ukoliko kod delegata razviju smisao za odgovornost, akciju i vezu sa izbornim telom, a kod izbornog tela političku svest kriterijume i merila za izbor delegata i za aktivni odnos prema njima, — utoliko će se ostvarivati pravi delegatski princip.

U ovakvim akcijama i zadacima, Socijalistički savez i druge društveno političke organizacije, biće osnovne pokretačke snage samoupravnih odnosa i konstitutivni elementi ostvarenja delegatskog principa.

Pored ovoga, nužno je istaći da je za uspešan razvoj principa delegacije nužno ostvariti javnost u radu delegata i njihovu odgovornost. U tom pravcu treba koristiti i sve vidove i sredstva informacije. Informisanje mora biti tačno, objektivno i služiti razvoju pravih samouprav-

nih odnosa. U toj aktivnosti Socijalistički savez i druge društveno političke organizacije moraju imati vrlo veliku ulogu.

Međutim, i pored svih vrednosti i značaja koji ima princip delegacije za ostvarenje suštine samoupravljanja — stvarnog upravljanja i odlučivanja o svim društvenim poslovima od strane građana i radnih ljudi, ipak se mora istaći da ovaj princip ne predstavlja jedini elemenat ostvarenja samoupravljanja i njegove suštine. Za ostvarenje samoupravljanja u mnogobrojnim organima i organizacijama, za ostvarenje samoupravnog socijalističkog sistema u državi, potrebno je stvarno ostvarivati i razvijati mnogobrojne elemente, uslove, principe, institute i kategorije. Princip delegacije je samo jedan deo instrumentarijuma tako složenog i dinamičnog samoupravnog sistema i njegove suštine i smisla.

U tome treba istaći da i sam princip delegacije traži svoje usavršavanje i razvijanje. Ne može se očekivati da će se princip delegacije odmah razviti sa svim pozitivnim rezultatima. Naročito u početku biće ispoljene negativnosti. Princip delegacije isto traži svoj razvoj koji će zavistiti ne samo od mnogih uslova i okolnosti za njegovo ostvarenje, već i od tempa i razvoja celokupnog samoupravnog državnog sistema, kao i društvenih odnosa i ostalih faktora nužnih za razvoj društvenog, političkog, pravnog i ekonomskog sistema.

Dr. Momčilo Dimitrijević, vanredni profesor

LE PRINCIPE DE DELEGATION DANS L'ETAT SOCIALISTE D'AUTOGESTION — Résumé —

Le trait saillant fondamental de l'autogestion est que les citoyens et les travailleurs prennent une part active et effective à la gestion et aux décisions. C'est pourquoi on cherche à réaliser cette essence de l'autogestion par l'organisation et le fonctionnement de l'ensemble du mécanisme d'Etat et social. Le principe de délégation n'est qu'un des éléments, des moyens de réalisation de la gestion active et des décisions de la part des citoyens et des travailleurs.

L'essence et le sens du principe de délégation consiste non seulement dans la désignation (choix) des délégués, mais bien plus dans la réalisation incessante d'un rapport actif entre la base électorale et les délégués. Le délégué représente les intérêts et pourvoit aux besoins de la base électorale, mais au sein du corps délégué, avec les autres délégués, il recherche les intérêts généraux communs et satisfait les besoins généraux communs.

C'est sous l'aspect de ce rapport qu'il faut régler les besoins et intérêts particuliers, tout en recherchant et résolvant les besoins et intérêts généraux et communs. C'est pourquoi il faut faire la distinction entre le principe de délégation, d'une part, et le système électoral et le mandat impératif, de l'autre. Le principe de délégation favorise le développement du citoyen et du travailleur, considéré comme porteur actif de l'ensemble du mécanisme d'Etat et social.

En ce qui concerne la durée de la période de mandat, il existe des délégations permanentes et ad hoc. Leur application dépend de nombreuses conditions et circonstances, du développement de l'autogestion et du système politique pris dans son ensemble.

L'application du principe de délégation se fait dans tous les domaines de la vie d'Etat et social. Or, son application la plus importante est celle dans l'organisation de l'Etat, dans la constitution et le fonctionnement des organes législatifs et des organes du pouvoir. C'est parce que ces organes exercent le pouvoir d'Etat et parce que ce pouvoir doit être exercé effectivement, par le principe de délégation,

de la part des ravaillleurs et des citoyens. L'application de ce principe est importante surtout dans l'assemblée de la commune, étant donné la place et le rôle de l'Etat. Cependant, ledit principe et son application ne sont pas moins importants dans l'ensemble du système politique d'autogestion et de l'organisation de la commune dans les assemblées des communautés socio-politiques plus larges qui doivent être, elles aussi, l'expression de la base d'autogestion (des organisations du travail associé et autres) ainsi que de la commune autogérée.

La mise en oeuvre du principe de délégation dépend non seulement de la réalisation du principe, mais aussi des conditions économiques, d'un niveau déterminé de la culture, de la conscience et de la morale. Quant à la réalisation du principe de délégation, un rôle à part incombe aux organisations socio-politiques. Cependant, il convient de souligner que le principe de délégation n'est qu'un des moyens de développement du système d'autogestion, une part de ce système où se développe le principe lui-même.

RAZVOJNI OBLICI EKONOMSKE POLITIKE*

I. UVODNE NAPOMENE O METODI

U istorijskom razvoju ekonomske politike opažamo, da se njeni oblici menjaju od jednog vremenskog perioda do drugog. Važno je stoga pitanje, zašto ekonomska politika vremenski menja svoje smernice, *zašto i usled čega* poprima različite oblike. Stoga ćemo pokušati u okviru ovoga članka izneti objašnjenje nekih razloga zbog kojih su se menjali oblici ekonomske politike uopšte. Taj se pokušaj osniva na analizi strukturalnih i konjukturalnih promena celokupnog kapitalističkog sistema i njegovih specifičnosti u pojedinim zemljama.

Oblike ekonomske politike ne možemo naravno prikazati u potpunosti, već samo na osnovu reprezentativne metode, istaknuvši najmarkantnije momente, da tako dođemo do konstrukcije „idealnih tipova“ prema Max Weberovoj terminologiji. Ali u tom slučaju ne možemo obuhvatiti sve momente, koji sačinjavaju celinu jednog idealnog tipa, već se zasada, kod ovoga članka, zadržavamo samo na nekim bitnim karakteristikama upravo toliko, da možemo pružiti „idejnu skicu“, koja se može kasnije razraditi. Ovakvom metodom nastojimo postići to, da možemo „razumeti“ zašto ekonomska politika, kao skup mera za favorizovanje izvesnih grana ili celokupne narodne privrede, menja svoje oblike od vremena do vremena od zemlje do zemlje. Svesni smo da na oblikovanje ekonomske politike nisu uticali i ne utiču samo momenti ekonomske i socijalno-ekonomske naravi, već da su oni u izvesnim fazama privrednog razvoja više, a u drugim manje relevantni, te bismo ekonomsku politiku u njezinoj celini tek onda obuhvatili, kad bismo istraživali i sve one kulturne, političke, religiozne i pravne momente, koji na nju utiču, u nekim istorijskim epohama s većim, u nekim s manjim intenzitetom. Ali zadržavamo se primarno na momentima ekonomskoga karaktera, jer oni sačinjavaju substancu ekonomske politike, a ujedno držimo, da se ekonomist ima u prvom redu poslužiti oruđem sakovanim iz vlastitog materijala

* NAPOMENA UREDNIŠTVA: Pisac je održao svoje pristupno predavanje pod istim naslovom na Pravnom fakultetu, Univerziteta u Nišu, 21. oktobra 1971. godine, koje ovde donosimo u glavnom izvodu.

njegove nauke. Na taj način dobivamo sliku nekih markantnih crta, smernice, ekonomske politike, koje zajedno sa ekonomskom strukturom toga vremena sačinjavaju *oblik* ekonomske politike dotičnog istorijskog perioda. Sam *duh* ekonomske politike mogli bismo obuhvatiti onda, kad bismo prikazali i sve ostale spomenute komponente, koje utiču na privredna zbivanja.¹

Ekonomska politika menja svoje oblike iz jedne faze društveno-istorijskog razvitka u drugu. Shvaćanje njenih promena vezano je uz studij promena glavnih momenata, koji formiraju *tržište*, promena *društvenog* i privrednog sistema i *uloge države*. Svi su ti momenti međusobno funkcionalno povezani, njihovu se kauzalnu povezanost često puta i ne može ustanoviti, jer se međusobno isprepliću i prožimaju u stvarnom istorijskom zbivanju.

Pretvaranje mnogih lokalnih tržišta u jedinstveno, nacionalno, donosi sa sobom različite promene običaja, ustanova i zakona. Sasvim je drukčiji oblik ekonomske politike u toj fazi privrednog razvitka, nego onda, kad se ostvaruje sistem slobodne konkurencije, kad se zatim razvijaju institucije monopolskih cena, te ustanove regulisanja prometa dobara i cena putem državne vlasti. Država ima sasvim drugu ulogu u privrednom životu „prosvetljenog apsolutizma“, ili u vreme pune snage građanskog staleža (kao što je bilo sredinom 19. veka u zapadnoj Evropi), te zatim dolaze u nekim zemljama do izražaja radnički slojevi i seljaštvo, kao što je to slučaj posle prvog i drugog svetskog rata. Svaki od tih društvenih slojeva nastoji uticati na državnu vlast i nastoji regulisati privredne odnose ili s obzirom na interese svoga društvenog staleža ili s obzirom na „interese celine“, kao što il on „zamišlja“. Ali i moderna država sama po sebi, kao institucija „per se“, sa svojim posebnim telom, svojim birokratskim aparatom, koji doduše proizlazi iz građanskog staleža i njemu po načinu života pripada, ipak ima usled stalnosti i posebnosti svojih položaja, redovnosti svojih poslova itd. svoj vlastiti codex i mentalitet, pa prema tome i država po tome birokratskom staležu takođe utiče na oblikovanje ekonomske politike. Svi divergentni interesi pojedinih društvenih grupa, ukrštavanje i paraleliziranje njihovih interesa u ekonomskoj politici, ipak imaju i stanovite zajedničke crte u okviru iste države ili povezanosti iste nacionalne svesti i sudbine tako, da ekonomska politika po tome ima i specifični oblik od zemlje do zemlje i od naroda do naroda. Ukoliko nema dovoljno toga „socijalnog lepila“ dolazi do socijalnih revolucionarnih preokreta.

Svi se ti društveni elementi nalaze u neprestanom kretanju, te svojom dinamikom menjaju privredni život, pa se prema tome menja i ekonomska politika. Studijem promena ovih momenata možemo doprineti takođe jedan prilog shvatanju duha ekonomske politike. Ostatak će kod današnjih metoda socijalnog istraživanja, stalno još izvjesni *iracionalni residuum*, koji će davati uz racionalne elemente neko zasebno obeležje izvesnoj epohi.² Ali zadatak je nauke „rastavljanje privrednog procesa na racio-

¹ Najobrađenije takvo objašnjenje socijalnog, a posebno ekonomskog zbivanja cf. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der Sozialökonomik*, III. Abt. Tübingen, 1925.

² Cf. interesantnu studiju o tom problemu: Carl Mayer, *The Retional and Irrational in Society*, *Social Research*, Vol. IV, No. 4, November, 1937, New York.

nalne elemente" i „razumevnije" privrednog procesa na racionalni način kao što je to formulisao Max Weber, veliki nemački sociolog.

Ovakav način razmatranja ekonomske politike omogućuje nam i razumevanje zašto *država*, preuzima u izvesnoj epohi ovakve ili onakve zakonske mere za zaštitu, favorizovanje za izvesne grane narodne privrede. Isto nam omogućuje slediti put *privatne inicijative* i kako se njeni oblici u privrednom razvitku menjaju (na pr. cehovi, zadružni stalež, liberalizam, karteli itd.): U tom smislu imamo i tumačiti državne zakone, jer oni ne dolaze sami po sebi od slučaja, već u vreme, koje je zrelo za to, ali mogu i zakasnuti za potrebama vremena usled delovanja jakih konzervativnih društvenih sila. Zakoni se postavljaju, kako i kada to nalazu interesi društvenih slojeva, koji su na vlasti, ili ako su interesi opozicije snažni toliko, da je bolje stvarati kompromisne zakone, nego li da dođe do kolebanja ili pada vlasti. Isto tako utiču na formiranje zakona ne samo „interesi", već i „ideali" prave ili „zamišljene narodne ili društvene celine".

Nakon ovo nekoliko uvodnih napomena o metodi, koja je podloga naših razmatranja i koja nas rukovodi u traženju i prikazivanju pojedinih elemenata našeg problema, prelazimo na sam problem, kako su se menjali oblici ekonomske politike i čime je to bilo uslovljeno.

II. MERKANTILISTIČKA EKONOMSKA POLITIKA

O ekonomskoj politici možemo govoriti tek od onoga vremena, kad se raspada srednjovekovni poredak, feudalnoga gazdinstva opasanog od gradskog i zatvorenog kućnog gazdinstva. Dotle dok se je privredni život razvijao u uskim granicama srednjovekovnog feudalnog majurskog gazdinstva („Frohnhofswirtschaft-a") „cehovske bratovštine" i patrijarhalne „zadruge", koji su mogli proizvoditi sve potrebne predmete bez tržišta u okviru svoga gazdinstva; moglo bi se govoriti tek o podeli rada unutar ovakve zajednice (zapravo o njenoj „betriebswirtschaftslehre"). Razmena dobara u to vreme je minimalna, jer se sve egzistencijalne potrebe mogu podmiriti unutar istoga „dvora" ili „kuće". Razmena dobara postoji samo u pogledu nekih kulturnih i luksuznih potreba gospodara feudalnih gazdinstava.

Pomalo se iz obrtničkog staleža, koji je u prvo vreme služio isključivo izradi predmeta za ova zatvorena gazdinstva, počinje razvijati jedan zasebni stalež sa svojim zasebnim organizacijama i zasebnim pravima, koji proizvodi dobra i vrši razmenu s drugim krajevima. Evropa je u srednjem veku imala ovakvih gradskih središta, koja su najpre bila zavisna od feudalne gospode. Ali u stalnom ratu, koji se proteže kroz vekove između feudalaca i krune, između principa centralizovane i decentralizovane vlasti, stoji uz krunu građanski stalež (obrtički i trgovački). Kraljevska vlast, koja ide za ukidanjem feudalne, specifične, samostalne i nepostojane vlasti, odgovara i građanskim težnjama za ukidanjem prometnih smetnja bezbrojnih propisa i taksa, te za stvaranjem jednog jedinstvenog, nacionalnog, tržišta.

U borbi krune protiv feudalaca gradovi podupiru krunu svojom vojskom, a naročito svojim finansijskim sredstvima. Usled toga stiču od

kraljeva sve veće povlastice i bivaju sve više slobodni od feudalnog poretka. Oni počinju u okviru svog povlašćenog položaja razvijati nezavisan socijalni i privredni život. Uzrečica „Stadtiluft macht frei“ imala je duboko značenje za to vreme i mnogo je uticala uz ostale razloge na migraciju iz sela u gradove.³

Kooperacija između kruna i građanstva dovodi do poraza feudalne vlasti i kruna je u mogućnosti, da u domovini modernog privrednog sistema, u Engleskoj i u Francuskoj, sprovede u život zahteve i interese građanskog staleža i moderne države onog vremena. Merkantilistički privredni sistem u kojem je trgovac, čovek građanskog staleža, središte privrednog poretka, stupa na mesto feudalnog, gde je bio zemljišni vele-gospodar centralnom figurom. U merkantilizmu nalazimo već embrione kapitalizma, kojemu će merkantilizam (taj rani kapitalizam, kako ga Werner Sombart naziva) pripremiti sve šanse za što brži razvitak.

Merkantilizam je zapravo zajednica dvora i građanstva nakon sloma feudalnog sistema, a služi potrebama građanstva rukovođenog centralnom upravom dvorskoga apsolutizma. Merkantilistička država stvara prve ekonomiste, prvi specijalni kadar ljudi, koji su se imali baviti državno-ekonomskim poslovima, stvara „činovništvo“ (birokratiju). Tome sloju nije samo dužnost izvršavati naloge vladara, već i ispitivati, kako bi se moglo najbolje vladati.⁴ „Kamerlisti“ shvaćaju ekonomiju još sasvim ne-naučno sasvim kulinarski priređuju neposredne recepte za dvorsku ekonomsku kuhinju. Ali oni su zapravo prvi tvorci ekonomske politike, koja je bila kod njih prema naravi samoga razvitka još tek umećem ili veštinom, pa tako su je i nazivali nemački kameralisti: „die Staatskunst“.

U ekonomskom pogledu merkantilizam je razdoblje kad se uklanjaju carinske zapreke između lokalnih tržišta, kad se ukidaju razni feudalni novčani sistemi, različiti porezi i pristojbe, te se stvara *jedinstveno nacionalno tržište* u granicama iste države. Merkantilizam je ostvario unutar nacionalne privrede zapravo onaj princip, koji je kasnije liberalizam hteo preneti na celokupnu svetsku privredu.

Cvo je vreme zahtevalo i energičan zahvat vlasti, koja prelazi preko sviju specifičnosti feudalizma i građanstva, te stoga ima merkantilistička ekonomska politika karakter *totalne* državne intervencije, koja je čini u mnogom pogledu morfološki sličnom savremenoj ekonomskoj politici, koja preovlađuje danas u svetu. Gustav Schmöller, odlični istraživač te epohe veli, da je merkantilizam „in seinem innersten Kerne nichts anderes als Staatsbildung — aber nicht Staatsbildung schlechthin, sondern Staats- und Volkswirtschaftsbildung“. Država nije više u kapitalizmu, samo geografsko-teritorijalna zajednica kao u feudalizmu, već se je pretvorila u ekonomsko-pravnu državu jednog naroda na jednoj teritoriji.

Istorijske pojedinosti, kako je merkantilistička ekonomska politika služila interesima građanskog staleža, dižući time produktivnost narodno-privredne celine svoga vremena, nećemo nabrajati. Podsetit ćemo samo na nekoliko markantnih imena i događaja ove epohe. Cromwellov Act iz

³ Max Weber, *Wirtschaftshchafsgeschichte*, München und Leipzig, 1923, str. 279.

⁴ Vidi delo austrijskog kameraliste Hornigka iz god. 1684 s karakterističnim naslovom „Oesterreich über alles, wann es nur will“.

1651 je sjajan primer zaštite domaćeg pomorstva i trgovine. Colbertova politika aktivnog trgovinskog bilansa je primer unapređenja domaćeg obrta i industrije, unutrašnje naseljavanje Fridriha Velikog i Marije Terezije pokazuju nam svrsishodnu populacionu politiku onog vremena, koja ide za množenjem stanovništva, da država bude što jača i da razvija što veću aktivnost. Kolonizaciona politika Engleske i Holandije imaju sasvim komercijalni i industrijski karakter za razliku od feudalno-religiozne eksploatorske Španije i Portugalije. Duh kolonijalne politike, koja je poprimila karakter trgovačke ekspanzije, prelazio je preko uskih okvira gradskih zidina. Sam cehovski sistem srednjega veka i stil života za ostvarenjem onih potrebnih sredstava za ishranu, ta „ideja ishrane“ (Werner Sombart: „die Idee der Nahrung“), pretvara se u komercijalni sistem kojemu je cilj ostvarenje dobitka.

Duh celokupne ekonomske politike usmeren je otvaranju mogućnosti *slobodnog rada* za razliku od feudalnoga shvatanja, kojemu nije *rad*, već *rat* izvor privrednog bogaćenja, a rad kao podređeni faktor ekonomskog stvaranja ima obeležje vezanog rada. Duh merkantilističke ekonomske politike posvećen je brizi redovnog i postepenog unapređenja obrtničko-trgovačke delatnosti, kao stuba nacionalne privrede. U borbi krune s feudalizmom gradovi stoje na strani centralističkih težnji krune i opravdanoj nadi, da će jedan jedinstveni državni sistem bolje odgovarati potrebama prometa, koji se sa usavršavanjem tehnike i privredne organizacije sve više razvijao.

Ali mere državne ekonomske politike nisu odmah mogle udovoljavati građanskom staležu, koji je dovoljno ojačao, da uzme sam u svoje ruke upravljanje svoje sudbine. Merkantilistička država, iako temeljena na građanstvu, ipak nije više mogla udovoljavati razvitku njegovih potreba. Kao svaka socijalna institucija, koja duže vremena traje, i država se je počela „autonomizirati“ i „birokratizirati“, počela je tražiti svrhu opstanka u samoj sebi, a ne u svrsi radi koje i kako je bila u početku merkantilizma formirana. Država nije više dovoljno elastično reagovala na potrebe građanskog staleža u naglom razvoju. Kao što je bila za merkantilizam karakteristična uzrečica „L'état c'est moi“, tako je ovo novo doba izrazilo svoje težnje u izreci „Laissez faire, laissez passer, le monde va de lui meme“.

Kod formiranja liberalističke ekonomske politike vidimo interesantnu pojavu, kako razlike nacionalnih privreda snažno utiču na oblikovanje različitosti u formiranju zahteva *ekonomske slobode*. Dve su države onoga doba, koje predstavljaju sistem ekonomske politike, a to su Engleska i Francuska. U obe se razvija reakcija protiv merkantilizma. Ali dok je engleska narodna privreda po svome sastavu pretežno industrijska, dok Engleska treba slobodan izvoz industrijskih proizvoda, te stoga formuliše svoje ekonomsko-političke ideje u *industrijskom liberalizmu*, dotle je Francuska pretežno poljoprivredna zemlja, koja traži izvoz svojih poljoprivrednih proizvoda i zaštitu merkantilizmom zaostale poljoprivrede, te stoga i svoje postulate formuliše u poljoprivrednom *fiziokratizmu*. Queznayov „produit net“ je poljoprivredna kategorija, Smithov „labor value“ industrijske iako jedan i drugi pri dnu svojih koncepcija imaju isto filozofsko naziranje o „ekonomskoj slobodi“, „prestabiliranoj harmoniji“ i „prirodnome redu“.

III. LIBERALISTIČKA EKONOMSKA POLITIKA

Devetnaesti vek doista predstavlja za ekonomsku istoriju jedan „novi vek“, vek industrijalizma. Na temeljima merkantilizma razvija se tehnika, koja nalazi svoju realizaciju u novim privrednim idejama i u promenama društvenog uređenja. Parni pogon i parna energija zamenjuju početkom veka manualni rad i omogućuju uz sve više diferenciranu podelu rada proizvodnju u masi. Industrijski se proizvodni proces sve više isavršava, on postaje ne samo najboljim, najbržim i najjeftinijim sredstvom za snabdevanje ljudskih potreba, već se „autonomizira“ i postaje svrhom samome sebi. Uvođenje novih proizvodnih metoda, bilo tehničkih, bilo organizatornim, omogućuje snižavanje troškova proizvodnje i ostvarivanje diferencijalnih profita novih industrijskih poduzeća u odnosu prema starim. Industrija, koja radi pod zakonom degreivnih troškova, potiskuje obrt, koji se ravna prema zakonu proporcionalnih ili progresivnih troškova. Proizvodnja u masi postaje isključivim domenom industrije. A proizvodnja u masi odgovara i potrebama novog društvenog sastava, koji ne kupuje više samo ograničen broj kulturnih i luksuznih dobara, kao plemići za vreme feudalizma. Građanstvo, radništvo i seljaštvo ne namiruje više sve potrebe u zatvorenim kućnim ili gradskim gazdinstvima, već podmiruje i svoje egzistencijalne potrebe, više ili manje na tržištu. Industrijska proizvodnja sa jedne strane daje tim širokim slojevima svoje proizvode, a s druge strane upotrebljava njihovu radnu snagu za svoj proizvodni proces. Doterivanje industrijske proizvodnje, uvođenje novih tehničkih procesa za povećanje produktivnosti rada i mašina konkurencija među preduzećima itd. nužno povećavaju udeo fiksnog kapitala u sastavu sveukupnog kapitala. Karakteristično je za kapitalističku industriju i modernog saobraćaja u tome što se stalno povećava fiksni kapital u odnosu prema radnome. To se ekonomski izražava u zakonu *konstantnih troškova*, koji je ključ za tumačenje sviju osnovnih pojava moderne industrije. Prema tom zakonu, kako ga je formulisao Karl Bücher, proizvodni će troškovi pojedinog komada robe biti jeftiniji, ukoliko se više dotične robe proizvodi. Prema tome vidimo, da je u samoj biti ekonomičnosti i u tehnici savremenog industrijskog procesa da tera masovnu proizvodnju do maksimuma. Svako će preduzeće nastojati u konkurenciji s drugima što više sniziti svoje troškove uvećanom proizvodnjom. Ovaj nam zakon već daje i izvesne perspektive za shvatanje industrijskih hiperprodukcija, a takođe obrazlaže i tendenciju preduzeća s velikim udelom fiksnog kapitala za sprečavanjem obaranja cena putem slobodne konkurencije. Ovaj cilj sputavanja slobodne konkurencije postizavaju preduzeća međusobnom organizacijom u obliku kartela, trustova, koncerna itd. U ovom se pravcu kreće danas uglavnom privatna *industrijska politika*. Vidimo, da je ona diametralno izmenila svoje smernice, da je potpuno izmenila oblik od vremena liberalizma, kada je industrija zahtevala potpunu slobodu konkurencije. To je i posve razumljivo kad se uzme u obzir, da je na pragu industrijalizacije udeo fiksnog kapitala bio tek minimalan.

Ovakva privatna industrijska politika može biti, a u većini slučajeva i jeste, na štetu velike mase potrošača: organizovanim dizanjem cena ili sprečavanjem da cene budu jeftine. Usled toga nastupa u ovakvoj situaciji potreba *intervencije države*. Ti su zahtevi bili isprva primitivni kao što

su na primer zabrane industrijskih organizacija (Sherman Act, Clayton Bill, pa i Federal Interstate Commerce u Americi imali su veoma površan zahvat u industriji), a kasnije su se razvili u potpunu kontrolu kartela (na primer u nemačkom privrednom zakonodavstvu ili N. R. A. u Americi). Taj kontrolni državni sistem se sve više profinjuje, te uzima sve više neposredan upliv na određivanje cena obzirom na maksimalnu granicu, izračunavanje troškova itd.

Razvitak industrije bio je praćen i dubokim strukturalnim izmenama u *poljoprivredi*. Nagli razvoj industrije zahtevao je velike mase radništva. Dotle dok su oni bili „glebae adscriti“ bio je industrijalizam nemoguć. Budući da je Engleska prva sprovela agrarnu reformu, mogao je se industrijalizam tamo najpre razviti. Francuska ulazi u taj sistem svojom velikom revolucijom, a zatim slede ostale evropske države redom. Ali svuda je kao pretpostavka industrijskog razvitka bilo razrešenje kmetstva i slobodno kretanje radništva. Raspadanje feudalnog i patrijarhalnog sistema privrede uticalo je na proširavanje tržišta i razvitak industrije. U svim zemljama možemo istorijskim studijama ustanoviti, da je agrarna politika devetnaestoga stoleća, kao što gotovo i sva u dvadesetom do naših dana, podređena „industrijskome idealu“ privrednog razvitka. Kod toga se obaraju ne samo feudalni odnosi, već i mnoge pozitivne tekovine zajedničkog seljačkog života, koje bi se moglo održati i pored napretka civilizacije, ali se raspadaju, jer je interes i ideal industrijalizacije zabacio u senku poljoprivredu. Taj celi *industrijski razvitak* ne kreće jednom uzravnim linijom, već je isprekidan, čestim potresima, za kojima opet sledi polet.

Marks zapaža, mada ustvari ne objašnjava, da se obim proizvodnje širi „skokovito“, a ti skokovi su „uvod za njeno tako isto naglo opadanje“. Marks umesno kaže: „Površnost političke ekonomije očituje se između ostalog i u tome što od širenja i ograničavanja kredita, koji su samo simptom izmeničnih perioda industrijskog ciklusa, pravi njihove uzroke. Upravo kao što nebeska tela stalno ponavljaju jedno određeno kretanje, kad su jednom već upala u nj, tako i društvena proizvodnja ponavlja ono kretanje, izmeničnog širenja i skupljanja čim bude u nj ubačena. Sa svoje strane, posledice se pretvaraju u uzroke, a izmenične promene čitavog procesa koji stalno reproducira svoje vlastite uslove, dobijaju oblik periodičnosti“⁵. Isto tako Marks izlaže oštroj kritici glavu koja i govori o uzrocima i posledicama.

U vezi sa tim J. A. Schumpeter veli: „Sva ova zapažanja su razumna i u samoj osnovi tačna. Tu nalazimo praktički uzrev, sve elemente koji koji su uvek ulazili u ozbiljnu analizu privrednih ciklusa i, uzrev u celini, na veoma malo pogrešnih zaključaka. Šta više, ne sme se zaboraviti da je i sama činjenica da je uspeo da zapazi postojanje tih cikličnih kretanja u to doba predstavlja veliko dostignuće. Istina, mnogi ekonomisti koji su se bavili pre njega ekonomskom naukom naslućivali su to isto. Ali oni su uglavnom usredsredili svoju pažnju na one spektakularne kraheve koji su nazvani „krizama“. Međutim oni nisu uspeli da vide te krize u njihovoj pravoj svetlosti, to jest svetlosti cikličnog procesa čije su one samo uzgredne pojave. Oni su ih smatrali, ne obraćajući pažnju ni na šta drugo, izolovanim nesrećama koje nastaju kao posledice grešaka, preterivanja, rđavog vođenja ili pogrešnog rada kreditnog mehanizma. Marks je bio,

⁵ Karl Marx, Kapital, tom I, Zagreb, Kultura, 1947, str. 463

po mome mišljenju, prvi ekonomista koji se uzdigao iznad te tradicionalne koncepcije i koji je bio preteča — izuzimajući statističke dopune — rada Klamana Žiglera (Clement Jugler). Mada kao što smo videli, nije dao adekvatno objašnjenje privrednog ciklusa, taj fenomen bio mu je potpuno jasan i on je u velikoj meri shvatio njegov mehanizam. Kao i Žiglar, Marks je, ne dvoumeći se, odgovorio desetogodišnjim ciklusima prekidanim manjim fluktuacijama. Duboko ga je interesovalo pitanje kakav je mogao da bude uzrok te periodičnosti i bio je mišljenja da bi to moglo, u izvesnoj meri, da se dovede u vezu sa dotrajalošću mašina u industriji pamučnih proizvoda. A postoji i mnogi drugi znaci da se Marks ozbiljno bavio ovim problemom privrednih ciklusa, problemom koji se nije samo odnosio na problem krize. Samo ovo postignuće dovoljno je da mu osigura veoma istaknuto mesto među „osnivačima savremenog naučnog istraživanja problema ciklusa.”⁶

Što se tiče Marksove konstatacije „o desetogodišnjim ciklusima prekidanim manjim fluktuacijama”, Engels je otišao još dalje od ovoga. Neke od njegovih beležaka o Marksovom trećem tomu pokazuju da je i on takođe sumnjao u postojanje jednog dužeg kretanja. Mada je bio naklonjen da tumači relativnu slabost prosperiteta i relativni intenzitet depresije sedamdesetih i osamdesetih godina više kao jednu strukturnu promenu no efekat depresione faze talasa većeg raspona (tačno kao što to čine mnogi savremeni ekonomisti u pogledu posleratnog razvoja događaja a naročito onih iz vremena poslednje dekade) u ovo se može naslutiti neko predviđanje Kondratiffovog rada o dugim ciklusima.

Ruski konjunktorni statističar Kondratijev⁷ a nezavisno takođe i nizozemski de Wolff⁸ došli su oko 1925 godine nezavisnim istraživanjima do rezultata, da se kretanje privrednog života od početka 19 veka dade rastaviti u tri karakteristična „duga vala” uspona i silaza. Shema tih kretanja izgleda prema toj dvojici autora ovako:

	<i>Kondratiev</i>		<i>de Wolff</i>	
	uspon do	silaz do	uspon do	silaz do
1 val	1810	— 1844/51	1825	— 1850
2 val	1870/75	— 1890/96	1873	— 1895
3 val	1914/20	— —	1913	— —

Na prekretnici svakoga vala u silaznom periodu stoji jaka ekonomska kriza. Ove „duge valove” moramo lučiti od sekundarnog trenda, jer oni imaju inherentan periodicitet.

Iako sami pronalazači „dugih valova” nisu postavili skoro nikakvo dublje i adekvatnije tumačnije nazloga ili uzroka tih kretanja osim napomena o „inherentnosti te pojave u kapitalističkoj ekonomiji”, sama statistička činjenica te pojave je kod velikog dela uvažanih konjunkturnih

⁶ Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London, 1950, str. 40/41.

⁷ Kondratieff, „Die langen Wellen der Konjunktur” *Archiv für Sozialwissenschaft und Socialpolitik*, 1926, 56, Bd. 3, Heft, S. 573—609.

⁸ De Wolff, „Prosperitats und Depressionsperioden.” U delu „Festgabe zum 70. Geburtstage von Karl Kautsky”, Jena 1924, str. 13—43. De Wolff se služio sličnom metodom i došao do istih rezultata.

istraživača prihvaćena, da napomenemo najpre bivšeg šefa Nemačkog konjunktornog zavoda u Berlinu, profesora Ernsta Wagemanna⁹ ili osnivača savremene konjunktorne nauke u Americi, columbijskog profesora Wesley C. Mitchella¹⁰.

U sklopu ovog našeg rada nije toliko važno tumačenje uzroka tih pojava, već su one za nas od važnosti utoliko, ukoliko bismo mogli spoznati, da takva karakteristična kretanja privrednog procesa postoje, objasnimo koliko su ta kretanja uticala na oblikovanje ekonomske politike od jednog ekonomsko-stonijskog perioda do drugog.

Prikazaćemo samo nekoliko objašnjenja i to stoga razloga, jer nam višestrukost različitih objašnjenja ujedno prikazuju i glavnu privrednu sadržinu toga vremena. Tako bismo na primer mogli naći kod Cassela, pa i kod Sombarta i Aftaliona¹¹, a naročito kod Warrena i Persona¹², izvesno objašnjenje glavnih istorijskih promena 19 veka u zavisnosti od proizvodnje zlata. Po prilici od 1840 do 1870 rasla je paralelno s ulaznim pomenutim ciklusima proizvodnja zlata a od 1870 do 1890 je padala, dok nisu bila od 1890 pronađena opet nova nalazišta zlata u prekomorskim zemljama. Ciriacy—Wantrup¹³ objašnjava ratovima glavne promene povoljnih i nepovoljnih privrednih epoha. (Na vrhu prve velike krize od 1815: napoleonski ratovi, na vrhu drugog vala nemačko—francuski rat od 1870/71 godine, a na vrhu trećega vala prvi svetski rat). Sam pak Kondratieff smatra ratove posledicom depresivnih perioda dugih valova. Wagemann razvija naslućivanje nemačkog istoričara Ranke-a u svoju konjunktornu teoriju, te smatra, da su te izmene u vezi s promenama „generacija“, koje se po prilici svakih 50 godina menjaju, te svaka od njih donosi nov duh, nove metode, i nov način života, a naročito promenu psiholoških reakcija¹⁴. Stoga on naziva ova dugoročna konjunktorna kretanja „generativnim ciklusima“. Po našem mišljenju među najbolja objašnjenja „eksogenih“ uzročnika spada konjunktorna teorija Josepha Schumpetera¹⁵, koja ima i tu prednost, da ima i veliku relevantnost za samu ekonomsku teoriju, jer se pomoću nje može objasniti sistematski ceo dinamički privredni proces i njegove pojedine kategorije poput preduzetničke dobiti, kamata, kapitala, kredita, nadnica itd. Prema Schumpeteru je središnja figura kapitalističke privrede preduzetnik, ali i po njemu je preduzetnik onaj, koji „stvvara“ nove organizacione kombinacije, inovacije tehničkih procesa itd., te time otvara nove šanse za postignuće preduzetničke dobiti. Kada takav tip u množini nastupa onda dolazi do konjunktornoga poleta sve dotle, dok ta delatnost ne obamre iz razloga međusobne konkurencije. Dakako i ovoj teoriji manjka podloga za obrazloženje, zašto iz privredne strukture izniče taj tip, te je stoga nazi-

⁹ Ernst Wagemann, „Konjunkturlehre“, Berlin 1928, i naročito njegovo najnovije delo: „Wirtschaftspolitische Strategie“, Hamburg 1937.

¹⁰ Wesley C. Mitchell, „Business Cycles“. The problem and its setting, New York, 1927.

¹¹ Albert Aftalin: L'or et sa distribution mondiale. Paris, 1932, str. 178/179.

¹² G. F. Warren and F. A. Person: Gold and Prices. New York, 1935.

¹³ Siegfried von Ciriacy—Wantrup, Agrarkrisen und Stockungsspannen, Berlin, 1936.

¹⁴ Ernst Wagemann, Wirtschaftspolitische Strategie, op. cit., str. 60/62.

¹⁵ Joseph Schumpeter, Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung, Leipzig, 1. izdanje 1912, a 4. izdanje 1935.

vamo eksogenom, jer nema endogeno tumačenje iz sastava same privrede. Iako je tu teoriju Schumpeter osnovno primenio za tumačenje „konjunktornih ciklusa“ pre nego li je došlo do otkrića „dugih valova“, ipak je možemo dovesti u sklad i s poslednjom pojavom. Uzmemo li epohu od 1840—1870 godine videt ćemo, da je to vreme silnog zamaha gradnje komunikacionih i transportnih sredstava. Agrarna kriza u Evropi od godine 1873 je posledica perioda pred njim, jer usled pojeftinjenja transporta dolazi američko žito na evropsko tržište i izaziva pometnju kod poljoprivrednih izvozničkih zemalja; američki preduzetnici otvaraju svoje šanse na evropskom tržištu. Od godine 1890 beležimo silan razvoj brodogradnje, razvitak električne industrije, a u organizacionom pogledu silnu koncentraciju kapitala, efektni kapitalizam, kartele i trustove.

U vezi s ovom teorijom mogli bismo staviti i statističko-konjunktorna otkrića američkog ekonomiste Simona Kuznetsa, koji je primenom Gompertzove logističke krivulje ustanovio tzv. 25-godišnje „sekundarne trendove“. Prema Kuznetsu svaka industrija približno u tome vremenu prođe svoju mladost i dostigne starost. Njegovo se tumačenje sastoji ponajviše u samom industrijskom procesu stvaranja i rastvaranja fiksnog kapitala, pa je prema tome ovo tumačenje dosad najuspelije statističko otkriće „endogenih“ uzročnika uspona i silaza privrednih kretanja u industriji. Njegovi se valovi doduše ne poklapaju s Kondratijevim ili de Wolffovim, ali kako Wasley Mitchell s pravom ističe, različitost rezultata kod ovih istraživanja moguće potiče od različitosti metoda iznalaženja trendova, proračunavanja i izgladivanja devijacija, i eventualno i to, što je Kuznets više nego li evropski istraživači posvetio pažnju postranim gibanjima¹⁶. Moguće je, da se radi i o dva niza različitih dugoročnih gibanja, ali nije isključeno, da su Kuznetsovi „sekundarni trendovi“ uključeni u „dugim valovima“, jer vrhovi najvažnijih prekretnica koincidiraju. Naravno u tom se pogledu pruža obimno dalje područje istraživanja kako za konjunktornog statističara tako i za konjunktornog teoretičara.

Za nas je od velike važnosti, postoji li izvesna korelacija odnosno sinhronizam između krivulje „dugih valova“ i oblikovanja ekonomske politike, jer bismo time dobili mogućnost konjunktornog tumačenja ekonomske politike. Promatramo li jednu granu ekonomske politike u vezi s pomenutim „dugim valovima“, i to *trgovinsku politiku*, kojoj smo obzirom na to posvetili osobitu pažnju, videt ćemo doista interesantnu činjenicu, da se trgovinsko-političke smernice uglavnom poklapaju s ovom krivuljom. U godinama ponovnog konjunktornog uspona vidimo, da je trgovinska politika slobodna, a kod silazne krivulje pokazuju se protekcionističke, što je i logično, jer se u takvo vreme ceo privredni organizam nalazi u defanzivnom stavu, dok mu kod povoljne konjunktore ne treba zaštita.

Nakon Napoleonovih ratova dolazi u Engleskoj do ponovnog uvođenja žitnih carina, te glavni ton protekcionizma toga vremena nije izmenila ni Canning—Huskissonova reforma. U Francuskoj je kriza od 1815, koja je preplavila Evropu jeftinom engleskom robom, izazvala takođe ojačanje zaštitnih carinskih mera, a u tom su smeru uticale i posleratne finansijske teškoće. Isto takav val protekcionizma zahvatio je i ostale evropske države, iako su postojali pre napoleonovih ratova povoljni

¹⁶ Cf. W. Mitchell, op. cit., str. 229.

preduslovi u stvarnom i idejnom pogledu za snažan razvitak liberalizma. Ali vreme političke restauracije uticalo je i na restauriranje bivšeg, slobodnim idejama rasklimanog, protekcionističkog sistema¹⁷. Oblikovanje liberalističke ekonomske politike počinje sredinom veka. Prvu osnovicu daje Peelova reforma Bank of England, koja omogućuje stabilnost valutnog sistema potrebnu za veliku svetsku razmenu dobara ove države. I u drugim liberalističkim merama predvodi Engleska, kao što je ukidanje žitnih carina 1864 i ukidanje Cromwellova Navigation Acta 1849. Nakon toga sledi najvažniji datum liberalističke trgovinske politike: Cobdenov trgovinski ugovor između Engleske i Francuise godine 1860. Taj ugovor je kamen temeljac liberalizma i uzor sviju budućih ugovora do dana današnjega, makar se po njemu ravnali ili ga izbegavali jer je u tome ugovoru prvi put stekla međunarodno značenje dvostrana „klauzula najvećeg povlačenja“. Nakon toga ugovora sklapa ceo niz evropskih država međusobne ugovore istoga karaktera. Era čistoga liberalizma traje zapravo samo od 1860 do 1873, kad agrarna kriza opet menja oblik i ekonomske politike. Države redom prelaze zaštitnom carinskom sistemu, kako bi očuvale svoju poljoprivredu ili industriju od posledica konkurencije i depresivnih cena na svetskom tržištu. Engleska čini gotovo iznimku u toj situaciji, a i to iz specifičnih razloga, jer je ona čista zemlja uvoznica žita, pa joj pad cena agrarnih proizvoda nije bio opasan. Oko 1892 počinju se opet obnavljati međunarodne trgovačke veze, te sada Nemačka, kao nova ekonomska vlast koja je industrijski ojačala pod okriljem zaštitnih carina i koja traži nova tržišta za svoje proizvode i izvore za sirovine, sklapa među prvima trgovinske ugovore. Stoga su za taj period karakteristični srednji-evropski trgovinski ugovori kancelara Caprivi-a, na koje se kasnije nadovezuje oko 1906 godine era Bülowa. Ovaj tip ugovora u vreme velikog prosperiteta na prekretnici veka, koji je bio prekidan samo s nekoliko kraćih kriza, nasleđuju i ostale države. Nakon prvog svetskog rata, dakle nakon kulminacije trećega „dugog vala“, dolaze ponovo do izražaja stege protekcionističke politike (neomerkantilizam, autarkizam).

Isto se tako ne može tretirati u apstraktnom prostoru ni pitanje „klauzule najvećega povlačenja“. Ova je trgovinsko-politička mera izraz izvesnog stupnja u razvoju proizvodnih snaga neke zemlje, tj. izraz je privredne strukture dotične zemlje u izvestnom vremenu. Tipičan je za taj slučaj odnos Engleske i Amerike prema toj klauzuli. Engleska je bila od 1860 stalni pobornik te klauzule do ovog sadanjeg decenija, a Amerika je bila do 1922 protivnik. Međutim sada su se uloge upravo izmenile, jer je američka industrija stupila na nekadašnje ekspanzionističko mesto engleske industrije, te tom klauzulom želi pribaviti svuda otvorena vrata za svoju robu.

Konjunkturne se promene naročito intenzivno odražavaju u valutnoj politici. Doduše do spoznaje toga funkcionalnog odnosa došlo je dosta kasno. Banking-teorija je držala, da je najviše i najuzvišenije pravilo valutne politike centralne banke da u posteriori reagira na konjunkturne probleme. Tako se je radilo u valutnoj politici do polovine devetnaestoga veka, jer nije postojala tolika potreba za elastičnom valutom, već više za

¹⁷ Franz Eulenburg, „Aushandel und Aussenhandelspolitik“, Grundriss der Sozialökonomik VIII Abt. Tübingen, 1929, str. 208.

stabilnom. U tom smislu bila je izrađena 1844 Peelova reforma Bank of England sa određenim kontingentom u 100% pokrićem, što je davalo stabilnost, ali ujedno i neelastičnost. Dskora je banka stajala pred alternativom, da u depresiji kontrahira kredite ili da povisuje diskontnu stopu. Tako se je činilo, ali o posteriori, dok se nije spoznalo, da i sama diskontna stopa može uticati na privlačenje ili odbijanje kredita, te time na spoljnu trgovinu i oticanje ili priticanje zlata. Dskontnu je politiku postavio na pravi temelj, 1875 godine Adolf Wagner, duhovni otac valutne reforme nemačke Narodne banke. Elastičnija valutna politika Nemačke omogućila joj je lakše sprovođenje intencija njihova zaštitnog trgovinskog sistema za koji je bio pređašnji kruti valutni sistem suviše nepodesan i neprilagodljiv; on je bio podesan za vreme u koje se upošte nije trebalo valutom dirigovati, jer se je sve samo po sebi izgladivalo.

U valutnoj i kreditnoj politici su promene još brže nego li u trgovinskoj, jer reakcija sledi svesno ili nesvesno gotovo na svakom zaokretu pojedinih konjunktornih ciklusa, koji se vijuu uz krivulju pomenutih dugoročnih konjunktornih promena. Restriktivne ili ekspanzivne mere stoje u funkcionalnom odnosu s fazama prosperiteta ili depresije u svakoj konjunktura. Ali temeljne ideje valutne politike čine se, da su u korelaciji s tim dugoročnim gibanjima, koja daju osnovno obeležje svim onim pojedinim ciklusima unutar toga. Karakteristično je da Peelova kao što i Wagnerova osnovna reforma stoje na početku velikih konjunktornih epoha. U tom pogledu bilo bi potrebno obzirom na to provesti još pitanje istraživanja osnovnih izmena u valutnoj politici.

Ali valutna politika ne menja svoje oblike samo u zavisnosti s konjunktornim kretanjima, već i u zavisnosti sa strukturnim izmenama privrede. Velika koncentracija kapitala iziskuje elastičniji novčani sistem nego li što je bio onaj koji je temeljen na robnome metalističkom shvatanju novca, te stoga novac transformira svoj oblik sve više od „zlatnog fetiša“ u „apstraktnu računsku jedinicu“ u savremenom kreditnom sistemu glavnih kapitalističkih zemalja. Umesto zlatnoga pokrića od 100%, pa kasnije od formule 33,3%, prelazi se na „valute zlatnih poluga i deviza“ i sistem „zlatnih stabilizirajućih fondova“. Umesto čvrsto određene zlatne valute sve više uzima važnost manipulirana valuta. Američki valutni stručnjak Arthur Gayer veli: „održavanje zlatne valute je anahronizam, zaostatak tradicionalnog mišljenja, koje dolazi od toga, da se ljudski duh sporo prilagođuje potrebama stvarnosti. Jer zlatna valuta funkcioniše uvek dobro, dok je povoljna konjunktura, a kada dolazi do krize moraju države silom prilika napuštati zlatni stabilitet i pribegavati manipulaciji valute. Prema tome nema logičnog razloga zašto se nebi naravno i lakše manipulirani valutni sistem primenio u vreme povoljne konjunktura, ako on može poslužiti ekonomiji u vreme nepovoljne. Razlog tome nalazi se u psihološkim više nego li u ekonomskim momentima.“¹⁸

Sinhroničnost konjunktornih kretanja s oblikovanjem ekonomske politike mogli bismo posmatrati i u mnogim drugim njenim granama; na pr. u industrijskoj politici kretanja cena i formiranje kartela u depresiji, ili politici dohodaka, itd., ali naša je uloga bila da zasad samo radi primera ukažemo na ovu pojavu.

¹⁸ Arthur D. Gayer: Monetary policy and economic stabilization. New York 1935. 134.

Promatrajući oblikovanje savremene ekonomske politike vidimo sve veću zavisnost od konjuktornih kretanja. Međutim ova pojava nije nova, već je svojstvena celom toku kapitalističkog sistema, kao što smo pokušali prikazati na nekoliko primera.¹⁹ Ali spoznaja o zavisnosti između konjuktorne i ekonomske politike, a naročito o potrebi svesnoga regulisanja ekonomske politike u određenom odnosu prema konjukturi, sazrela je tek u novije doba, naravno tek onda, kad je bilo konačno prihvaćeno gledište o cikličnim periodičkim konjuktornim kretanjima.

IV. KONJUKTURNA POLITIKA

J. M. Keynes je 1935. godine formulisao teoriju u kojoj pored valutne stabilizacije kao drugi, i to mnogo važniji, cilj ekonomske politike figurira puna zaposlenost.

Puna zaposlenost i stabilnost cena samo su dva od „skupa privrednih ciljeva“ koji su danas, manje ili više izrazito, prihvaćeni kako u Zapadnoj Evropi tako i u SAD. Osim pune zaposlenosti i stabilnosti cena ovom skupu ekonomskih ciljeva pripadaju i ubrzan privredni rast, ravnoteža platnog bilansa kao i politika dohodaka. Ovi pet ciljeva tiču se kritičnih privrednih agregata — ukupne zaposlenosti, opšteg nivoa cena ukupne proizvodnje ukupnih plaćanja i primanja od strane ostaloga sveta i ukupnih novčanih dohodaka. Ovi varijabilni agregati svi su međusobno povezani. A svi oni u izvesnoj meri podležu kontroli preko dveju glavnih vrsta ekonomske politike tj. fiskalne i monetarne politike.

Radikalno izmenjeni politički ciljevi monetarne politike od instrumenata stabilizacije cena tokom poslednje četiri decenije, uz politiku javnih rashoda, prerasli su u osnovno sredstvo konjuktorne privredne politike. Za razliku od tradicionalne kvantitativne teorije novca po kojoj promene monetarne mase i novčanog optičaja vode jedino odgovarajućim linearnim promenama cena i troškova proizvodnje — tako da se u prelaznom periodu prilagođavanja njeni efekti svode skoro isključivo na nominalne promene — u modernoj teoriji se smatra da monetarne promene pogađaju direktno na tržištu novca i kapitala. U jednoj modernoj tržišnoj privredi intenzitet tog dejstva monetarnih promena zavisiće od elasticiteta tražnje i ponude, odnosno od nivoa zaposlenosti i iskorišćavanja kapaciteta u odgovarajućim privrednim granama.

U modernoj teoriji opšte je prihvaćeno da se osnovni smisao i cilj monetarne politike sastoji u uticanju na nivo i dinamiku privredne aktivnosti regulisanjem obima i strukture efektivne novčane tražnje. Moderna monetarna politika predstavlja praksu dirigovanog novca koja je nastala tek tridesetih godina, uporedo sa napuštanjem zlatnog važenja i krahom svetskog monetarnog sistema.

Poznato je da se u sistemu zlatnog važenja osnovni zadatak monetarne politike sastojao u održavanju čvrstih deviznih kurseva u granicama zlatnih tačaka. Primat spoljne vrednosti nacionalne valute predpostavljao je podređivanje nivoa reprodukcije i zaposlenosti uslovima spoljne ravnoteže. Razlika u bilansu plaćanja izravnavala se kretanjem zlata što je

¹⁹ Bresiciani—Turrone, *Economic Policy for the Thinking Man*, London, 1951, str. 163.

izazvalo odovovarajuće kontrakcije ili ekspanziju unutrašnjeg kredita. Na taj način međunarodno kretanje zlata — kojim su upravljali impulsi ponude i tražnje čiji se epicentar po pravilu, nalazio u vodećim kapitalističkim privredama — predstavljao je mehanizam za uspostavljanje ravnoteže na višem, odnosno nižem nivou od predhodnog ravnotežnog položaja. To je uticalo na veličinu unutrašnjeg tržišta kao i opšti nivo ekonomske aktivnosti.

U ovom sistemu, skoro jedini instrument kojim su se služile zemlje sa razvijenim novčanim tržištem predstavljala je manipulacija eskontnom stopom. Podizanje kamate u zemlji sa deficitom bilansa plaćanja sa inostranstvom izazvalo je odgovarajući priliv inostranog kratkoročnog kapitala i na taj način omogućivalo smanjenje pritiska na domaće rezerve zlata.

Slom svetskog monetarnog sistema izazvao je neravnomernu raspodelu svetskih fondova zlata, a u isto vreme i omogućio i nametnuo potrebu samostalne i razređene monetarne politike. A onda: sledeći primer Engleske od 1931. godine u razvijenim zemljama — jednoj za drugom — spoljna vrednost nacionalne valute sve više se prilagođava njenoj unutrašnjoj vrednosti, a ne obrnuto, kao što je to do tada bio slučaj. One razvijene zemlje koje su cenile da imaju izgleda za ekspanziju izvoza nastojale su da podese vrednost nacionalne valute tako da njena kupovna moć u zemlji bude veća ili bar ravna kupovnoj snazi u inostranstvu. Time treba objasniti nastanak prakse devalvacija. Tipično je da su njeni inicijatori bile zemlje na čelu odgovarajućih valutnih blokova. S druge strane, umesto stabilnosti deviznih kurseva prioritet sve više dobija stabilnost cena na domaćem tržištu. To je vreme kada ostvarenje ravnotežnog položaja efektivne ponude i tražnje postaje novi ideal monetarne politike. Dok je logika automatizma u sistemu zlatnog važenja nametala pravilo da se ide u susret spoljnim tendencijama, sada se ide na suprot.

„Nekada u eri zlatnog važenja i automatizma... deflacioni proces čak je i pomogao smanjivanjem plata, budžeta, povećanjem kamata itd. U savremenim uslovima takva politika predstavljala bi — kako to lepo kaže sam Keynes — najopasniju tehniku koja se može zamisliti. Ono što danas sleduje u takvim prilikama u cilju da se kompenziraju faktori koji spolja vrše pritisak na unutrašnju privredu ravnotežu, ide na to da se održi nesmanjena efektivna tražnja, ekspanzijom državnih dugova, budžeta, kredita itd. Uvodi se u borbu čitav arsenal mera za suzbijanje depresivnih težnji, mere koje su u teoriji obuhvaćene izrazom konjunktorna politika“.²⁰

Tako je napuštena klasična škola koja „rešenje privrednog ciklusa ne nalazi ni u povećanju potrošnje ni u povećanju investicija već u smanjenju ponude radne snage koja traži zaposlenje, tj. u novoj raspodeli postojećeg obima zaposlenosti bez povećanja zaposlenosti ili proizvodnje“²¹.

Sušтина promene ogleda se u tome što monetarna politika od pasivnog, pomoćnog sredstva postaje aktivno, i uz fiskalnu politiku glavno oruđe uticanja na privrednu konjunkturu. Ona se od tridesetih godina

²⁰ Dr. Miloš Vučković, Savremeni problemi monetarne teorije i politike, Beograd, 1960, p. 79.

²¹ J. M. Keynes, The General Theory of Employment Interest and Money, London, 1936, p. 326.

razvija u znaku usavršavanja instrumenata za održavanje unutrašnje ekonomske i finansijske stabilnosti.

Nastanak moderne teorije fiskalne politike vezan je, u stvari, za razradu i konkretizaciju opšteg učenja J. M. Keynesa. U skladu sa time, fiskalna politika zasnovana je na analizi nacionalnog dohotka vršenoj u toku poslednjih tridesetih godina. Suština te analize je u tome da nivo rashoda zavisi od ukupne proizvodnje ili nacionalnog bruto produkta koji sa svoje strane zavisi od ukupne lične potrošnje privrednika i države. U svakom datom periodu postoji nivo proizvodnje koji se podudara sa punom zaposlenošću nacionalne ponude radne snage (izuzev sezonske i manjeg dela frikcionalne nezaposlenosti). Taj nivo se naziva potencionalni nacionalni bruto produkt ili nacionalni bruto produkt pri punoj zaposlenosti. Glavni ciljevi fiskalne politike jesu da se privreda zadrži što je moguće bliže nivou pune zaposlenosti da se postigne privredni rast i efikasnost i održava stabilnost cena. Mehanizam javnih prihoda i rashoda, odgovarajuća fiskalna, monetarna i kreditna politika, trebalo je da obezbedi globalnu ravnotežu između štednje i investicija, efektne tražnje i ponude, proizvodnje i potrošnje i ostalih agregatnih veličina a kroz to i uslove opšte ekonomske stabilnosti.

Time su napušteni ili stavljeni u drugi plan gotovo svi principi klasične škole. Tako je, između ostalog, teorija uravnoteženog budžeta ustupila mesto teoriji anticikličnog budžetiranja u praksi deficitnog finansiranja; princip ekonomičnosti i najmanje žrtve podređen je ostvarenju viših i dugoročnijih socijalnih i ekonomskih ciljeva. Promenili su se i kriterijumi poreske sposobnosti i merila efekata, oporezivanja, jer je teorija prihoda morala biti dopunjena ne manje značajnom teorijom rashoda, itd.

Jačanjem državne intervencije i narastanjem javnog sektora privrede u toku i posle drugog svetskog rata, samo je potvrđena nova uloga javnih finansija kao jednog od najvažnijih instrumenata, ekonomske politike. Pri tome je u teoriji evolucija išla u pravcu razrade socijalnih ciljeva fiskalne politike i, u isto vreme — zbog ublažavanja oštrice konjunktturnih kretanja proizvodnog ciklusa — prebacivanje težišta sa kratkoročnih problema ekonomske stabilnosti i monetarne ravnoteže na problem obezbeđenja uslova kontinuiranog, uravnoteženog ekonomskog rasta. Danas je teorija javnih finansija u razvijenim zemljama zapada u znaku traženja optimalnih formula za uklapanje njenih instrumenata u dinamičke modele privrednog rasta, koji se u statističkim i matematsko-ekonomskim institutima zapada izrađuju na bazi modernizovane Keynsove teorije.

Evoluciju ciljeva i instrumenata finansijske politike vrlo sažeto je opisao Harry G. Johnson, sledećim rečima:

„U vreme pre Keynesa monetarna politika je bila jedini utvrđeni instrument agregatne ekonomske politike a njen jedini cilj stabilnost cena. Keysijanska revolucija uvela je fiskalnu politiku kao alternativni instrument, a održanje pune zaposlenosti (koji se danas češće opisuje kao ekonomska stabilnost) kao novi cilj koji može da se ne podudara sa ciljem stabilnosti cena. Posle rata, politika državnog duga skoro je univerzalno prihvaćena kao sledeći na listi instrumenata; a od sredine tridesetih godina mnogi ekonomisti su i na spisak ciljeva dodali zadovoljavajuće rapidan ekonomski rast — kao treći cilj. U poslednje vreme,

problem platnog bilansa iznuđuje priznanje četvrtog cilja — međunarodne ravnoteže — a možda će konačno uvesti i četvrti instrument spoljnu ekonomsku politiku."²²

Uporedo sa ciljevima i principima promenila se i metodologija javnih finansija. Neki autori, ocenjujući značaj ovih promena idu tako daleko da poriču integritet nauke o finansijama i vrše podvajanje na javne finansije u užem smislu i fiskalnu politiku. Tako Banjanin Higgins u pogledu razlika u metodologiji konstatuje:

„Metodologija javnih finansija bila je mikroekonomska i sastojala se u primeni marginalne analize, na uobičajene postulate privrede blagostanja. Razumljivo priznavalo se da postoje privremena „odstupanja od ravnoteže“ u vidu inflacije i nezaposlenosti. Ove fluktuacije smatrane su monetarnim fenomenom koji se može lečiti monetarnom politikom. Osim teorije poreza, tradicionalne i javne finansije posvećivale su nešto pažnje još jedino poreskoj administraciji i, ređe, administraciji budžeta. Ta razlika od metoda javnih finansija, metod analize na kome počiva fiskalna politika je krajnje agregatan. On proučava nivo dohotka, proizvodnje, zaposlenosti, investicija, potražnje, poreze, državnih rashoda, i tome slično za privredu u celini.“²³

Iz toga sledi da moderna teorija javnih finansija, kao deo opšte moderne ekonomske teorije, ima univerzalno značenje za moderne tržišne privrede. Ja sam uveren da ova teorija ne samo da može već i mora da se primeni na našu tržišnu privredu, mada s nešto različitim primesama.

Sve to ukazuje na potrebu da se ovim problemima pokloni puna pažnja. Fiskalna politika je danas u svetu jedan od bitnih instrumenata uticaja na privredna kretanja. Značaj te politike pogotovu raste u onim ekonomijama gde postoji široka decentralizacija odlučivanja i dejstva zakona tržišta kao osnovni metod distribucije sredstava. Iako u nešto izmenjenim uslovima, naš je problem sličan. Otuda mi moramo raščistiti do kraja pitanje treba li nam i kakva fiskalna politika. Koji su to problemi čijem rešavanju ona treba da doprinese na privrednom planu. Treba li ona u uslovima za ostvarenje opštih uslova ravnoteže i igra li aktivno učešće u stvaranju uslova u formiranju resursa privrednog razvoja. Da li su to odvojeni problemi? Da li se može uticati na konjunkturu, a da se jednovremeno ne utiče i na pravce razvoja? itd. Sve su to pitanja koja do kraja treba raspraviti. Ova i slična pitanja se komplikuju još i činjenicom da fiskalnu politiku treba sprovoditi u uslovima samoupravljanja što opet postavlja čitav niz problema. U našem finansijskom sistemu veliki deo javnih rashoda je decentralisan. Pretežan deo društvenih funkcija nije pod neposrednom kontrolom federacije. Do sada, uticaj federacije na ove rashode vršen je korišćenjem prava o limitiranju stopa oporezivanja i sličnim merama ograničavanju utroška prikupljenih sredstava (obavezne rezerve, namenska usmeravanja i sl.). Međutim, sada se ozbiljno pokreće pitanje o proširenju prava organa društvenog samoupravljanja na svim nivoima. Pravo automatskog određivanja poreskih stopa, saglasno specifičnim uslovima svakog područja, znači pravo vođenja sopstvene

²² Harry G. Johnson, *Monetary Theory and Policy*. "The American Economic Review", Vol. LII, June 1962, No. 3, p. 367.

²³ Banjanin Higgins, *Economic Development: Principles, Probleme and Policies*, W. W. Norton and Co., Inc., New York, 1959, p. 477-478.

fiskalne politike. U takvim uslovima se opravdano može postaviti pitanje o uslovima i mogućnostima vođenja opšte fiskalne politike koja zahteva jedinstvenost privrednog područja i međusobnu povezanost i međuzavisnost privrednog razvoja pojedinih užih teritorija. A onda važno je u ovom kontekstu razmotriti mogućnosti, u uslovima više paralelnih fiskalnih politika, prevalljivanje poreskog tereta sa jednog područja na drugo. Ove okolnosti su realne pogotovu u uslovima kada stvarni uslovi konkurencije bitnije odstupaju da se rešavaju strukturni problemi putem razmene sa inostranstvom. Ovaj zadatak je utoliko teži što ne postoji fiksirana politika razvoja.

To znači u našoj zemlji ne postoji nikakav oblik smišljene ekonomske politike u vezi sa potrebama savremenosti. Ni danas nije izgrađena anticiklična politika koja osigurava zadovoljavajući stupanj stabilnosti i pune zaposlenosti. U poređenju sa modernim kapitalističkim i socijalističkim zemljama privredna nestabilnost i nezaposlenost daleko je najveća u Jugoslaviji. Ali ni mi nećemo trajno ostati u tom stanju otkuda nas vuče opšti razvitak. Kod toga bi naša ekonomska politika morala voditi računa, o konjunktornom stupnju, jer postoje relativno veliki privredni ciklusi i usled nepoznavanja njihovog mehanizma zemlja je pretrpela ogromne štete koje se penju na hiljade milijarde starih dinara.²⁴ Ali ne samo, da bi imali biti od važnosti konjunktorni momenti, već i momenti strukturne naravi, kako bi se ispravile — koliko se i dađu — greške naše ekonomske politike, koja još uvek u velikoj meri polazi od ekonomike netržišne privrede sovjetskog tipa.

Ekonomska politika prošlosti je većinom „reagirala“ na strukturne i konjunktorne promene narodne privrede, dok se razvojni oblik ekonomske politike naše savremenosti sastoji u tome, da ekonomska politika „dignira“ konjunktorne i strukturne izmene nacionalne privrede.

Konačno prema prof. Bouldingu odlučna je uloga ekonomske politike kao činioca u „ekonomskom progresu, ekonomskoj stabilnosti, ekonomskoj pravdi i ekonomskoj slobodi.“²⁵

Dr. Novica Vučić,
vanredni profesor

LES FORMES EVOLUTIVES DE LA POLITIQUE ECONOMIQUE

(Résumé)

Dans son article, l'auteur s'emploie à expliquer certaines raisons ayant motivé le changement des diverses formes de la politique économique en général. Cette tentative repose sur l'analyse des changements structurels et conjoncturels intervenus dans l'ensemble du système capitaliste et ses spécificités dans les différents pays.

La politique économique change ses formes d'une phase de développement socio-historique à l'autre. Pour comprendre ces changements, il est nécessaire d'étudier la modification des principaux facteurs qui forment le marché, la modification du système social et économique et du rôle de l'Etat. Tous ces facteurs sont fonc-

²⁴ Horvat Branko, Privredni ciklusi u Jugoslaviji, Beograd, Institut ekonomski nauka, 1969. str. 8.

²⁵ Boulding, Keneth E., Principles of Economic Policy, Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall, Inc., 1958, str. 21-83.

tionnellement liés entre eux et souvent il n'est pas possible d'établir leur interdépendance causale, car ils s'enchevêtrent et fondent réciproquement dans l'évolution historique réelle.

Tous ces éléments sociaux sont en mouvement perpétuel et changent, par leur dynamisme, la vie économique, ce qui entraîne la modification de la politique économique. En étudiant le changement de ces éléments, nous contribuons à la compréhension de l'esprit de la politique économique. En appliquant les méthodes actuelles de recherches sociales, il reste toujours un résidu irrationnel qui fournira, avec les éléments rationnels, une caractéristique spécifique d'une époque donnée. Cependant, la science a pour mission „la décomposition du processus économique en éléments rationnels”, „la compréhension du processus économique d'une manière rationnelle”, comme le formula Max Weber.

L'article traite de la politique économique mercantile, de la politique économique libérale et de la politique économique conjoncturelle moderne.

La politique économique du passé a „réagi, essentiellement, aux changements structurels et conjoncturels apparus dans l'économie nationale, alors que la forme évolutive de la politique économique de notre époque consiste à „diriger”, par la politique économique, les changements conjoncturels et structurels de l'économie nationale.

Ce sont justement ces conceptions qui nous font défaut, et c'est pourquoi on substitue à l'argumentation rationnelle une démagogie à bon marché.

RAZVOJ I STANJE KRIMINOLOGIJE U NEMAČKOJ

2. Počeci kriminologije u Nemačkoj

Visoki nivo nemačke krivičnopravne nauke poslednjih decenija devetnaestog i prvih decenija dvadesetog veka nije bio praćen isto tako visokim nivoom nove srodne nauke koja je u to vreme odpočela da se razvija u Italiji i Francuskoj i dobila naziv Kriminologija. No ipak je takav razvoj krivičnog prava morao dati podsticaja i razvoju kriminologije. Taj podsticaj je došao i smatra se da ga je dala najzaslužnija ličnost tadašnje nemačke krivičnopravne nauke, tvorac sociološke krivičnopravne škole, profesor krivičnog prava u Marburgu i Berlinu, Franc fon List.

List se zalagao za kriminološka istraživanja i za praktičnu primenu kriminoloških saznanja i tako se suprotstavio vladajućim, uglavnom klasičarskim, shvatanjima svoga vremena. On je svoje osnovne ideje razvio u svome pristupnom predavanju u Marburgu 1882, koje je nosilo naslov „Ideja svrhe u krivičnom pravu“ a kasnije je nazvano „Marburškim programom“. Tu se on zalagao za jednu „sveukupnu krivičnopravnu nauku“ (gesamte Strafrechtswissenschaft), koja bi uključivala i kriminalnu antropologiju, kriminalnu psihologiju i kriminalnu statistiku. Težeći da uskladi protivrečnosti italijanske i francuske škole smatrao je da predispozicija i sredina (Anlage und Umwelt) utiču na nastanak zločina.¹ To je izneo u jednoj formulaciji koja je postala klasična: „Zločin je proizvod učiniočeve osobenosti u trenutku dela i spoljnih okolnosti koje ga u tom trenutku okružuju“.² Makoliko da je ovakvo objašnjenje isuviše pojednostavljeno, ono je u svoje vreme ukazivalo na pravce daljeg istraživanja uzroka kriminaliteta.

Franc fon List bio je i jedan od osnivača Međunarodnog kriminalističkog udruženja (1888), koje je, nezavisno od raznih škola i pravaca, naglašavalo potrebu sociološkog i antropološkog istraživanja zločina,

¹ Dr. Hans Göppinger: *Kriminologie*, str. 22—23, Beck, München 1971 (463).

² F. v. Liszt: *Die Aufgaben und die Methode der Strafrechtswissenschaft*, S. 290 (*Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge*, Bd. 2, Berlin 1905), — citirano prema Göppinger-u, str. 45.

njegovih uzroka i sredstava za njegovo suzbijanje. Tako se u Nemačkoj počeo da razvija interes za kriminologiju, čiji su glavni ciljevi imali da budu kriminalno politički a uloga podređena ulozi krivično pravne dogmatike.

Za razvoj kriminologije u Nemačkoj izvesan značaj ima i razvoj kriminologije u Austriji, kao kriminologije „nemačkog govornog područja“. Tu je u Listovo vreme delao Hans Gros, prema čijoj koncepciji kriminologije bi u ovu spadale i kriminalistika i kriminalna psihologija, kojima se Gros, kao i njegovi sledbenici (Lenz, Seelig, Grassberger) posebno bavio.³ Taj uticaj austrijskih kriminologa delimično je doprineo da se u Nemačkoj, više nego drugde, posvećuje pažnja kriminalnoj fenomenologiji čak i na račun kriminalne etiologije. Uopšte su se nemački kriminolozi znatno više od drugih bavili proučavanjem pitanja kriminalne fenomenologije.⁴

Sem Lista, za koga je rečeno da je „omogućio da se uspostavi most između krivičnog prava i kriminologije koji su bili razdvojeni“,⁵ i sem pojedinih drugih pravnikâ, razvoju kriminologije u Nemačkoj tokom ovih početnih decenija znatan doprinos dalo je i nekoliko lekara (Krafft-Ebing, Kraepelin, Birnbaum, Sommer), a naročito psihijatar Gustav Ašafenburg, koji je 1903. objavio knjigu „Zločin i njegovo suzbijanje“.⁶ To je ustvari bio udžbenik kriminologije, čiji se prvi deo bavio „socijalnim uzrocima zločina“, drugi „individualnim uzrocima zločina“, a treći „borbom protiv zločina“. Ašafenburg je sa Listom u to vreme pokrenuo i časopis „Mesečnik za kriminalnu psihologiju i reformu krivičnog prava“, koji uz izvesne promene naziva izlazi i danas.⁷

Nemačka kriminologija iz poslednjih decenija devetnaestog i prvih decenija dvadesetog veka predstavljala je početak tamošnjeg razvoja kriminologije kao nauke, jer su do tada u XIX. veku kod pravnikâ postojale samo izvesne naučno nesistematizovane ideje. Taj prvi period razvoja kriminološke nauke ograničili smo ovde Prvim svetskim ratom uglavnom zbog hronološke orijentacije, pošto rat nije doneo neke posebne zaokrete u razvoju kriminologije u Nemačkoj, nego je ona nastavila da se razvija na postavljenim osnovama.

2. Nemačka kriminologija između dva svetska rata

Posle Prvog svetskog rata u Nemačkoj se razvijaju neke posebne kriminološke grane na kojima je i ranije ponešto rađeno. Tako se radi na maloletničkoj kriminoalogiji i maloletničkom krivičnom pravu, kojima se bave Lipman i Grule (Liepmann, Gruhle). Značajnom se smatra 1921.

³ Leon Radzinowicz: In Search of Criminology, str. 20—21, Heinemann, London 1961 (254).

⁴ Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 137, Prosveta — Zbirke propisa, Beograd 1969, (480).

⁵ Maurach: Deutsches Strafrecht, str. 55 (Karlsruhe 1958), — citirano prema Dr Mladenu Singeru: Nauka krivičnog prava Franza v, Liszta, str. 221 u JRKKP br. 2/70 (219—236).

⁶ Gustav Aschaffenburg: Das Verbrechen und seine Bekämpfung.

⁷ Monatsschrift für Kriminalpsychologie, kasnije Monatsschrift für Kriminalbiologie und Strafrechtsreform, a danas Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform, — prema Göppinger-u, str. 25.

godine pojava Krečmerove knjige „Telesna građa i karakter“ u kojoj je Krečmer pored ostalog prikazao vezu telesne građe i temperamenta i koja je dobila mnoga priznanja. U kasnijim izdanjima ove knjige obrađivana su i neka značajna kriminološka pitanja i prikazivana je veza atletske, asteničke i pikničke telesne građe sa kriminalnim ponašanjem. U literatura toga vremena dosta su razrađivane i psihopatije, pa Šnajder piše o „Psihopatskim ličnostima“ (1923), Birnbaum o „Psihopatskom zločincu“ (1926), a Wilmans o „Takozvanoj smanjenoj uračunljivosti“ (1927).⁸ U posleratnom periodu osećao se i dosta jak uticaj Frojdove psihoanalize i Adlerove individualne psihologije na kriminologiju, gde je postojao jedan radikalniji psihoanalitički pravac (Staub, Reik i dr.) i jedan umereniji (Bohne, Eugen Schmidt i dr.). Međutim, posle uspostavljanja nacionalsocijalističkog režima 1933. prestao je uticaj psihoanalitičkih shvatanja u kriminologiji.⁹

Genetičko biološka istraživanja uzroka kriminaliteta javljaju se još pre 1933. godine, da bi potom postala naročito popularna. Psihijatar Johannes Lange objavljuje 1929. knjigu „Zločin kao sudbina“, Štumpfl „Nasledna dispozicija i zločin“ 1935. i „Poreklo zločina“ 1936., a Kranz opisuje „Životne sudbine kriminalnih blizanaca“ 1935. Oni se veoma mnogo bave ispitivanjem blizanaca i ističu značaj nasleđa za nastanak kriminaliteta.¹⁰ Na bazi dobijenih rezultata ovi autori konstatuju da se kriminalna ponašanja jednočeličnih blizanaca podudaraju u velikoj meri, za razliku od dvočeličnih blizanaca, gde se to podudaranje ispoljava u znatno manjoj meri, te zapadaju u razna preterivanja u pogledu značaja genetičkog faktora za prouzrokovanje zločina.¹¹

Tridesetih godina javljaju se i radovi o kriminalnoj prognozi i statistici (Exner, Schiedt, Scwaab, Gerecke). Održava se i ranije uspostavljena veza kriminologije sa sociologijom i ispituju se društveni uticaji na kriminalitet, kao i njegov značaj za društvo. Lipman i Eksner pored ostalog ispituju uticaj Prvog svetskog rata na kriminalitet. Eksner izdaje u 47 svezaka „kriminalističke rasprave“. Radi se takođe i na kriminalistici.¹²

U četvrtoj deceniji ovoga veka bilo je u Nemačkoj i izvesnih širih sistematskih radova iz oblasti kriminologije među kojima su najpoznatiji oni koje su napisali Eksner, Mecger i Zauer. Pre njih je takoreći jedini ovakav opštiji sistematski rad bio Ašafenburgov „Zločin i njegovo suzbijanje — Uvod u kriminalnu psihologiju za medicinare, pravnike i sociologe“.¹³ Navedena tri pisca nisu vršila sopstvena empirička ispitivanja kriminalalaca, ali su se bavili objavljenim psihijatrijsko-kriminološkim podacima, tumačili su dosijee kriminalalaca i statističke rezultate,

⁸ Thomas Wütenberger: Entwicklung und Lage der Kriminologie in Deutschland, str. 147—152, Juristen-Jahrbuch, 5. Band 1964/65, Verl. Dr. Otto Schmidt KG, Köln—Marienburg (navodi: E. Kretschmer: Körperbau und Charakter; Kurt Schneider: Die psychopathischen Persönlichkeiten; K. Birnbaum: Der psychopathische Verbrecher; K. Wilmans: Die sog. verminderte Zurechnungsfähigkeit).

⁹ Württenberger: Entwicklung und Lage..., str. 149.

¹⁰ J. Lange: Verbrechen als Schicksal; F. Stumpfl: Erbanlage und Verbrechen, Ursprünge des Verbrechens; H. Kranz: Lebensschicksale krimineller Zwillinge.

¹¹ Milutinović: Kriminologija, str. 82.

¹² Württenberger: Entwicklung und Lage..., str. 151—152.

¹³ Karl-Heinz Hering: Der Weg der Kriminologie zur selbständigen Wissenschaft, str. 181, Kriminalistik Verl., Hamburg 1966 (221).

postavljali su samostalne sisteme a delimično i tipologije kriminalaca. Franc Eksner je bio jedan od onih nastavnika krivičnog prava koji su se bavili i kriminologijom i napisao je knjigu „Kriminalna biologija u svojim crtama“, koja je izašla 1939., a treće izdanje se pojavilo 1949. pod naslovom „Kriminologija“. Kriminalnu biologiju shvatao je kao nauku o zločinu kao pojavi u životu naroda i u životu pojedinca. Pokušavao je da uz biološke faktore pripiše izvesan značaj i socijalnim faktorima. Edmund Mecger je postojeća shvatanja o kriminalitetu prikazao 1934. u svojoj knjizi „Kriminalna politika na kriminološkoj osnovi“. Godine 1951. objavio je knjigu „kriminologija“ i u njoj izmenio sadržinu ranijeg svog rada pokušavajući da za kriminološku tipologiju iskoristi psihijatrijska znanja i topologije nenormalnih lica, kao i druga psihijatrijska znanja. Vilhelm Zauer hteo je da u svojoj opširnoj „Kriminalnoj sociologiji“ objavljenoj 1933. pruži prikaz tadašnjeg znanja o kriminologiji. Težeći za monokauzalnim objašnjenjem kriminaliteta verovao je da je pronašao krajnji uzrok kriminaliteta u takozvanom „izazivaču kriminaliteta“, koji je opisao kao „razornu snagu koja se može pojaviti u svakom nacionalnom telu i dovesti do opšteg propadanja“.¹⁴

Poslednje godine razvoja nemačke kriminologije u periodu između dva svetska rata bile su godine krize društvenih nauka uključujući kriminologiju. Rasističke i nacističke teorije toga vremena nisu poštedele ni kriminologiju pojačavajući njenu biologističku orijentaciju. Doduše ni kriminalno sociološke koncepcije nisu bile potpuno odbačene, iako su se koncepcije još dobrim delom kretale oko pojmova „predispozicije i sredine“. No kasnije se paralelno sa biološkom sve više javlja i sociološka orijentacija.

3. Razvoj kriminologije u S.R. Nemačkoj posle II. svetskog rata

Posle Drugog svetskog rata kriminologija u Saveznoj Republici Nemačkoj imala je, prema Virtenbergerovom mišljenju, dva zadatka. Prvo, trebalo je revidirati i svesti na razumnu meru genetička shvatanja koja je nacional-socijalizam podržavao radi svoje kriminalne politike, i drugo, trebalo se uključiti u opšti međunarodni razvoj kriminalne politike, čemu se pristupilo putem učestvovanja na međunarodnim kongresima i prihvatanja gostovanja stranih naučnika.¹⁵

Ipak se u posleratnim godinama nisu pojavila nova značajnija kriminološka dela, tako da se kao nešto važniji naučni događaji mogu smatrati samo već pomenuta nova i izmenjena izdanja Eksnerove „Kriminologije“, Mecgerove „Kriminologije“ i Zauerove „Kriminologije kao čiste i primenjene nauke“. Ovi autori su uglavnom ostali pri svojim dotadašnjim shvatanjima, pa je tako i Zauer u svojoj prerađenoj knjizi zadržao pojam „izazivača kriminaliteta“ (Kriminalitätserreger) pridajući pri određivanju uzroka kriminaliteta poseban značaj slobodnoj volji. Tu je razradio i jednu relativno zaokrugljenu tipologiju zločina i ubica.

¹⁴ Göppinger: Kriminologie, str. 23–24 (navodi: F. Exner: Kriminalbiologie in ihren Grundzügen, odnosno Kriminologie; E. Mezger: Kriminalpolitik auf kriminologischer Grundlage, odnosno Kriminologie; W. Sauer: Kriminalsoziologie).

¹⁵ Würtenberger: Entwicklung und Lage..., str. 152.

Tipologijom se podrobno bavio i već pomenuti austrijski kriminolog Zeelig.¹⁶

Posle ovakvog posleratnog višegodišnjeg zatišja kriminologija u S.R. Nemačkoj počinje tek negde pedesetih godina postepeno samostalno da se razvija. O vrednosti i uspehu toga razvoja postoje protivrečna mišljenja, ali se ipak može prihvatiti Gepingerovo mišljenje da je to bio razvoj koji je vodio ka odvajanju kriminologije od krivičnog prava i ka većem otvaranju prema međunarodnoj kriminologiji i njenim istraživanjima.¹⁷ Takvo mišljenje potvrđuje pojava znatnog broja kriminoloških dela koja izlaze tokom pedesetih i kasnijih godina.

O kriminološkim problemima raspravljaju sada mnogi pisci. Iz velikog broja imena i naslova izdvojićemo prvo one koje je Vürtenberger izričito nabrojao. On posebno mesto dodeljuje Hansu fon Hentigu i njegovim knjigama „Zločin“ (u 3 sveske 1961–1963) i „Psihologija pojedinih delikata“ (u 3 sveske 1954–1957). Hentig je godinama predavao na američkim univerzitetima, te je posle 1945. godine odigrao važnu ulogu posrednika između severoameričke i nemačke kriminologije. Bader je napisao „Sociologiju nemačkog posleratnog kriminaliteta“ (1949), Bauer „Zločin i društvo“ (1957), A.-E. Braunek „Razvoj maloletnih učinilaca krivičnih dela“ (1961), Leferec „Kriminalitet dece“ (1957), a Helmer „Zločinac iz navike i mera bezbednosti čuvanjem 1934–45“ (1961). Iz štampe izlazi i priličan broj kriminoloških serija i periodičnih izdanja.¹⁸ No mi ćemo za sada spomenuti još samo opštije radove Frica Bauera, koji u jednom udžbeniku „Zločin i društvo“ (1957) zastupa shvatanja pravca društvene odbrane, Armanda Mergena koji piše „Nauku o zločinu“ (1961) i „Kriminologiju“ (1967) i striktno odvaja kriminologiju od krivičnog prava oslanjajući se dosta na prirodne nauke, i Gustava Nasa, koji je 1961. objavio treću knjigu svoga rada „Čovek i kriminalitet“. O nekim drugim piscima, koji su nedavno objavili svoje kriminološke sisteme, još ćemo govoriti.¹⁹

Bibliografija značajnijih kriminoloških radova objavljenih u S.R. Nemačkoj tokom pedesetih i šezdesetih godina o.v. nije ovde moguće niti je potrebno dati. Ovo je utoliko teže što se i jedan znatan broj krivično-pravnih pisaca, zatim sudskih psihijatara, sudskih medicinara, sociologa i psihologa, zanimao i problemima kriminaliteta i o tome uz obradu svojih osnovnih područja objavio izvesne radove.

Ovaj rad na kriminologiji u S.R. Nemačkoj posle Drugog svetskog rata bio je podložan izvesnim kritikama. Isticano je da „kriminologija S.R. Nemačke u znatnoj meri je prožeta duhom antropološke škole (neolombrozijanstva) zasnovane na prihvatanju bioloških uzroka kriminaliteta. Biološku, tačnije biosocijalnu koncepciju geneze kriminaliteta zastupaju u svojim radovima vodeći zapadnonemački kriminolozi Eksner, Zauer, Mecger, Zeelig i dr. Na biologizaciju uzroka kriminaliteta usmereno je „konstitucionalno učenje“ Krečmera, objašnjenja kriminaliteta blizanaca, uvođenje „lica predisponiranih za vršenje kriminaliteta“

¹⁶ Württenberger: Entwicklung und Lage..., str. 152–153.

¹⁷ Göppinger: Kriminologie, str. 26.

¹⁸ Württenberger: Entwicklung und Lage..., str. 154.

¹⁹ Göppinger: Kriminologie, str. 26–27.

itd.”²⁰ Smatra se da je u osnovi ove kriminologije tipično pozitivističko rešavanje osnovnih problema, težnja da se naučno istraživanje svede na prikupljanje mase činjenica, odsustvo nastojanja da se utvrde zakonitosti i uzročnosti nastanka pojava i želja da se problemi prakticistički reše.²¹ No izražava se utisak da su empirička istraživanja ipak manje vršena nego u kriminologiji Sjedinjenih Američkih Država.²²

Ove kritičke primedbe, koje pretežno potiču od sovjetskih autora, potkrepljene su izričito deklariranim stavovima nekih kriminologa iz S.R. Nemačke, koji su u svojevremenim polemikama o vrednosti posleratne nemačke kriminologije ovu nauku prikazivali kao zapuštenu, a određivali je kao „prirodnu nauku koja ima i važne elemente duhovnih nauka”.²³ Takođe se u ovim polemikama insistiralo na tome da ne samo kriminalna fenomenologija nego čak i kriminalistika predstavljaju discipline kriminologije. Zamerke su stavljene onima što teže teorijskim objašnjenjima jer navodno kriminologiju pretvaraju u dodatak idealističke filozofije ili je utapaju u krivično pravo, te se kriminologiji pripisivao karakter „nauke koja radi putem empiričko induktivnih metoda prirodnih nauka”.²⁴

Međutim, ova mišljenja i primedbe donekle su prevaziđeni, jer se u toku poslednje dve godine pojavilo nekoliko novih sistematskih kriminoloških dela, kakvih, kao što smo videli, takoreći nije ni bilo posle Drugog svetskog rata. Tokom poslednjih godina vrše se i nova istraživanja, pa treba uzeti u obzir i te nove radove i istraživanja.

4. Nova sistematska kriminološka dela

Potpuniji osvrt na sadašnje stanje kriminologije u S.R. Nemačkoj ne može se izvršiti ako se ne uzmu u obzir četiri sistematska dela, koja uglavnom imaju karakter udžbenika, a koja su izašla iz štampe u toku poslednjih godinu i po dana. Zahvaljujući pojavi 1970. godine Langeovog dela „Zagonetka kriminalitet” i pojavi u 1971. godini jedne za drugom kriminologije Kajzera, Hilde Kaufman i Gepingera, ovaj kratki nedavni vremenski period može se smatrati za izuzetno značajan za ta- mošnji razvoj ove nauke posle Drugog svetskog rata.

Profesora krivičnog prava i direktora Instituta za krivične nauke Univerziteta u Kelnu, Riharda Langea, smatra se ponekad za pretstav- nika savremene varijante Listove koncepcije sveukupne krivične nauke. To je tačno i kada je reč o poreklu izvesnih Langeovih koncepcija, ali još više kada je reč o osavremenjivanju Listove ideje. U svojoj knjizi „Zagonetka kriminalitet”²⁵ Lange je nastojao da prikaže da postojeće

²⁰ V. S. Šikunov: Kriminologija FRG, str. 18, Izd. „Nauka i tehnika”, Minsk 1969 (119).

²¹ A. A. Gercenzon: Vvedenije v sovjetskiju kriminologiju, str. 46, Juridičes- skaja literatura, Moskva 1965 (227).

²² Šikunov: Kriminologija FRG, str. 22.

²³ Clemens Amelunxen: Kriminologie in Deutschland, str. 25; u knjizi (str. 21—30). A. Mergen: Kriminologie Morgen, Kriminalistik Verl., Hamburg 1964 (203).

²⁴ Armand Mergen: Die tatsächliche Situation der Kriminologie in Deutschland (Ein Bericht), str. 10—11, Kriminalistik Verlag, Hamburg (?).

²⁵ Dr Richard Lange: Das Rätsel Kriminalität, Alfred Metzner Verlag, Frank- furt a/M 1970 (407).

teorije nisu uspele da reše problem kriminaliteta. Zato je dao obiman kritički prikaz raznih teorija, a pri tome je svoje izlaganje podelio na uvodno, na odnos pozitivističkih shvatanja i kriminaliteta, na prikaz koncepcija društvene odbrane, na prikaze kriminalno-socioloških, kriminalno-psiholoških i kriminalno-bioloških teorija, na određivanje veze kriminologije i krivičnog prava, na kriminalnu antropologiju i na kraju na izvesne zaključke.

Lange smatra da se čovekovo ponašanje ne može shvatiti bez pomoći antropologije koja će povezati i nadmašiti deskriptivne pojedinačne nauke, a da su osmišljenost i elementi obaveze nerazdvojno povezani sa čovekovim postojanjem. Takva antropologija vidi u prekršiocu zakona čoveka isto kao i svi ostali, koji ima prava da se smatra odgovornim a ne da bude objekt terapijskih ogleda pod parolom „lečenja umesto kažnjavanja“. Kriminologija ne može ni naprosto za sve da okrivi društvo, bez obzira što u njemu leže izvesni kriminogeni faktori, jer čovek se često nalazi u konfliktu sa društvom. Čovek nije ni dobar ni zao. On je sklon reprimativizaciji kada se održavajuće norme ili institucije raspadaju, ali je sposoban i da mobilise suprotne snage. Lange ipak smatra da se čoveka u potpunosti ne može upoznati, pa to ni kriminologija ne može da postigne. Na čoveka stalno utiče doživljavanje sveta oko njega. Zato i pravo dobija svoje mesto u kriminalnoj pedagogici, a čoveka ne treba da uzmemo samo onakvim kakav on jeste, jer ga tada činimo gorim, nego ga treba uzeti onakvim kakav on treba i može da bude.

U S.R. Nemačkoj pojavio se u stručnoj i drugoj štampi neuobičajeno veliki broj kritika Langeovih koncepcija. Mi ćemo ovde pomenuti samo kritike od strane dvoje pisaca niže prikazanih sistematskih kriminoloških dela. Tako Ginter Kaizer, pored ostalog navodi kako je Hilda Kaufman na osnovu bogatog materijala dokazala da je današnja kriminologija već uveliko skrenula u pravcu moderne antropologije, što Lange ne zapaža, a sam Kaizer posle obimnijeg polemičkog izlaganja zamera Langeu da je naivno smatrati da će kriminologija ili kriminalna politika iskoreniti kriminalitet ili izlečiti društvo i zaključuje da strukturalno-funkcionalna analiza čini verovatnim da je asocijalno ponašanje nužni rezultat društvene grupne dinamike.²⁶ Ipak su Langeove „metakriminološke“ koncepcije nesumnjivo zanimljive i značajne jer nastoje da obnove oslabljene veze između kriminologije i krivičnog prava i jer su izgrađene na temeljima jednog ranije postojećeg značajnog stava u nemačkoj nauci a uz analizu većeg broja modernih teorija.

Kratko vreme posle izlaska Langeove knjige iz štampe pojavile su se i knjige Kajzera i H. Kaufman. Ginter Kajzer, profesor u Frajburgu, izdao je knjigu „Kriminologija — Uvod u osnove kriminologije“.²⁷ Taj udžbenik je zanimljiv po načinu na koji pisac uvodi čitaoca u kriminološke probleme. Naime, on opšte pojmove objašnjava grupama primera (služi se „metodom uzorka“), pa recimo pojmovima kriminalne fenomenologije prilazi preko maloletničke delikvencije, kriminaliteta stranih radnika i saobraćajnog kriminaliteta. Smatra da nije dovoljno kriminalitet for-

²⁶Günther Kaiser: *Moderne Kriminologie und ihre Kritiker*, str. 77, 96 (u knjizi, str. 63—99, *Kriminologie morgen*).

²⁷Dr. Günther Kaiser: *Kriminologie — Eine Einführung in die Grundlagen*, C. F. Müller, Karlsruhe 1971, (197).

malno definisati nego se treba poslužiti materijalnim pojmom koji je širi i proističe iz društvene opasnosti. Iako piščev sistem nije potpuno zaokrugljen, on uz neke druge radove („Sociologiju zločina“ od Volfa Misdendorfa 1959., Hentigove radove i dr.) predstavlja doprinos nemačkoj sociološki orijentisanoj kriminologiji oslonjenoj na izvesne zapadne sociološke koncepcije.

Udžbenik Hilde Kaufman, profesora u Kelnu, „Kriminologija I — Međuzavisnosti nastanka zločina“²⁸ predstavlja prvi deo jednog šireg kriminološkog sistema koji ceo treba da bude dat u tri knjige, tako da mnoga značajna kriminološka pitanja u ovoj prvoj knjizi nisu ni tretirana. Ipak je nekoliko stvari vredno pomena. Prvo, približno polovina knjige posvećena je opštim znanjima iz drugih nauka, čije je poznavanje potrebno radi razumevanja kriminologije, i tu spadaju osnovi psihijatrije, osnovi psihoanalize i učenja o neurozama, osnovi konstitucionalne biologije, osnovi psihologije i osnovi sociologije i socijalne psihologije. U prikazu tih osnova nauka uz čiju se pomoć objašnjava kriminalitet treba videti težnju za širenjem kruga lica koja će se interesovati za kriminologiju i informisanja onih nemačkih studenata koji po pravilu u dotadašnjoj nastavi nisu bili upoznati sa ovim naukama. Drugo, H. Kaufman je ostatak knjige posvetila empiričkim ispitivanjima kriminalaca izražavajući težnju da u centar kriminoloških interesovanja postavi čoveka kao takvog, te su pored ostalog psihološki i biološki pristup dobili više mesta nego sociološki ili socijalpsihološki pristup. Treće, odustaje se od nastojanja da se iznađe presudni uzrok kriminalnog fenomena nego se nastajanje kriminaliteta objašnjava kroz međuzavisnosti nastanka zločina. Tako se ovo delo ne priključuje koncepciji sveukupne krivične nauke niti sociološki orijentisanoj kriminologiji, nego će ono, sudeći prema ovoj prvoj knjizi, predstavljati nastavak i modernizaciju bio i psiho socijalnih shvatanja jedne druge nemačke kriminološke tradicije, tradicije kriminalne biologije, pri čemu će biti uzeta u obzir ne samo dostiguća novije nemačke nego i strane nauke.

U sličnom pravcu teži i četvrto nedavno izašlo sistematsko kriminološko delo — „Kriminologija“ Hansa Gepingera, profesora u Tbingenu i direktora tamošnjeg univerzitetskog kriminološkog instituta²⁹. Posmatrajući kriminologiju kao empiričku, interdisciplinarnu nauku, Gepinger navodi da se ona bavi okolnostima koje se nalaze u ljudskoj i društvenoj oblasti, a koje su u vezi sa nastankom, izvršenjem i sprečavanjem zločina, kao i sa postupanjem prema prekršiocima zakona. On insistira na empiričkim istraživanjima i empirički dobijenim podacima. U centar svoga sistema izlaganja stavlja učinioca krivičnog dela, pa tako posle uvodnog i metodološkog dela knjige slede izlaganja o učiniocu i njegovom socijalnom domenu, o pojedinim grupama učinilaca i najzad o samom delu. Etiološki problemi su obuhvaćeni u knjizi, ali uglavnom uz fenomenološke oko kojih se formira ceo sistem izlaganja. Tako se i ovo delo pridružuje onim nemačkim kriminologijama koje se više bave izučavanjem čoveka nego društva, a naročito predstavlja nastavak ra-

²⁸ Dr. Hilde Kaufmann: Kriminologie I — Entstehungszusammenhänge des Verbrechens, W. Kohlhammer, Stuttgart 1971. (272).

²⁹ Dr. Hans Göppinger: Kriminologie — Eine Einführung, Beck, München 1971. (463).

nijeg obimnog rada nemačkih kriminologa na izučavanju kriminalne fenomenologije. Nemački kriminolozi bavili su se i ranije, a izgleda i sada, kriminalnom fenomenologijom „neuporedivo više od drugih“.³⁰

5. Socijalistička kriminologija u D.R. Nemačkoj

Pregled razvoja i stanja kriminološke nauke u Nemačkoj ne može se dati samo na osnovu dosadašnjeg razvoja u Saveznoj Republici Nemačkoj, jer se posle Drugog svetskog rata razvoj kriminologije u Demokratskoj Republici Nemačkoj kreće drukčijim svojim sopstvenim pravcem. Rat je doveo do podele Nemačke na dve države, zapadnu SRN, koja je veća i ima oko 58 miliona stanovnika, i istočnu DRN, koja je manja i ima oko 18 miliona stanovnika. U istočnoj nemačkoj državi, srazmerno njenim manjim mogućnostima, takođe postoji izvesan broj dela iz oblasti kriminologije. Vodeći istočno nemački kriminolozi govore o tamošnjoj kriminološkoj nauci kao o socijalističkoj kriminologiji. Najpoznatija knjiga iz ove oblasti, a sem nemačkih radova postoje i izvesni prevodi sovjetskih kriminoloških dela, je „Socijalistička kriminologija“, koju su napisali Buholz, Hartman, Lekšas i Štiller.³¹ Ona je proistekla iz spajanja „Socijalističke kriminologije“ prve trojice autora³² sa Štilerovom knjigom „Metodi socijalističke kriminologije“.³³

Socijalistička kriminologija ima za cilj da doprinese postepenom potiskivanju kriminaliteta do koga će dolaziti sa razvojem socijalističke države. Za razliku od građanske kriminologije ona kriminalitet ne posmatra za veći nego za prolazan i otklonjiv. Socijalistička kriminologija je kriminologija jednog drukčijeg, socijalističkog, društvenog poretka i zasniva se na marksističko-lenjinističkom pogledu na svet. „Stoga socijalistička kriminologija ne treba da se razume kao produžetak građanske kriminologije na jednom novom stupnju. Nju ni po njenim teoretskim osnovama, ni po njenom poreklu, niti po njenom metodu za razjašnjenje pojava, ne treba shvatiti kao sledbenicu građanske kriminologije u jednoj socijalističkoj državi“. Ali socijalistička kriminologija nije bez tradicije kao ni bez značajnih teoretskih osnova. Ove osnove nalaze se u marksističko-lenjinističkoj opštoj teoriji o društvu, u teoriji prelaska iz kapitalizma u komunizam, u predsocijalističkoj marksističkoj kriminologiji i u različitim socijalističkim društvenim naukama koje se bave čovekovim ponašanjem.³⁴ Kriminalitet se posmatra kao društvena pojava. Kriminologija je i po naučnicima koji se njome bave i po koncepcijama koje se zastupaju dosta bliska krivičnom pravu.

³⁰ Milutinović: Kriminologija, str. 137.

³¹ Erich Buchholz, Richard Hartmann, John Lekšas, Gerhard Stiller: Sozialistische Kriminologie (Ihre theoretische und methodologische Grundlegung), Staatsverlag der DDR, Berlin 1971. (492).

³² E. Buchholz, R. Harmann, J. Lekšas: Sozialistische Kriminologie (Versuch einer theoretischen Grundlegung), Staatsverl. der DDR, Berlin 1966. (326).

³³ G. Stiller: Methoden der sozialistischen Kriminologie (Zur Technik und Methodologie der kriminologischen Forschung), Staatsverl. der DDR, Berlin 1967 (216).

³⁴ Buchholz i dr.: Sozialistische Kriminologie, str. 44–45, 47.

Sem navedenih autora koji su napisali fundamentalno delo „Socijalistička kriminologija“, kriminologijom se u DR Nemačkoj pozabavio i znatan broj drugih pisaca u svojim studijama, monografijama, disertacijama. Tako na primer Jozef Štrajt piše o „Klasnoj borbi i krivičnom pravu“, Aksel Remer o krivičnim delima ubistva, Hans Veber i Gerhard Feliks o seksualnim krivičnim delima, Kurt Gratenaueer o imovinskim deliktima maloletnika, Ginter Jeger o deliktima u građevinarstvu, Valter Gripe o imovinskim deliktima na selu, Oto Kraft o trovanju životinja, Gert Švarc o rasipničkim deliktima, Karl-Martin Beme o deliktima u železničkom saobraćaju, Oto Dirl o deliktima u saobraćaju rudničkih železnica, Kurt Maneke o deliktima u oblasti zaštite na radu, a Oršekovski, Maneke i Sare o krađama u robnim kućama, itd.

Pojavljuju se i dela sa još novijom teoretskom orijentacijom, kao što je Buholcovo o krađama i Knoblohovo o ličnosti učinilaca krivičnih dela protiv socijalističke svojine. Ovi radovi se više od napred pomenutih bave empiričkim istraživanjima kriminaliteta, a pri njihovom pisanju naročito su korišćene analize dokumenata i upitnici. Empirička istraživanja vršena su i kroz niz daljih disertacija. Praksa je takođe uložila napore da analizira kriminalitet i njegove uzroke, pri čemu se za naročito uspešnu smatra izgradnja nove kriminalne statistike koja je još u toku. No smatra se da će po zaključenju toga posla DR Nemačka imati naučno najmoderniju kriminalnu statistiku pa time i prvoklasan instrument za borbu protiv kriminaliteta.³⁵

Pokušaja za sintetizovanjem kriminoloških shvatanja ili sa spajanjem pojedinih istraživačkih poduhvata u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj izgleda da do sada uopšte nije bilo. Ipak se većina obuhvatnijih radova bilo u jednoj bilo u drugoj nemačkoj državi ukratko kritički pozabavi sa onim što se kod onih drugih radi u oblasti kriminologije. Nije isključeno da će budući razvitak dovesti do većih tamošnjih uzajamnih kriminološko naučnih uticaja.

6. Stanje kriminoloških istraživanja u S.R. Nemačkoj

Pregled stanja kriminološke nauke u dvema nemačkim državama ne bi bio potpun ako ne bi obuhvatio i pregled aktuelnih kriminoloških istraživanja. O istraživačkim institucijama i projektima u D.R. Nemačkoj imamo manje podataka, tako da se moramo zadovoljiti gore izloženim pregledom rada i obrađivanih tema. Stanje i razvoj kriminoloških istraživanja u S.R. Nemačkoj pratio je i o njima pisao Tomas Vürtenberger, te ćemo se ovde poslužiti njegovim poslednjim publikovanim izveštajem.³⁶ Pregled istraživačkih projekata daćemo dosta opširno, ne samo radi potpunosti obaveštenja, nego i radi eventualnog sugeriranja tema za istraživanje u našoj zemlji.

Kriminološka istraživanja vrše se u SRN prvenstveno pri univerzitetkim katedrama, klinikama i institutima. To su prvenstveno krimino-

³⁵ Buchholz i dr.: Sozialistische Kriminologie, str. 48—50.

³⁶ Thomas Württenberger: Die Lage der kriminologischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland (Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform, 54 J., H.5, August 1971, str. 225—235).

loški, ali takođe i sociološki, medicinski i sudsko-medicinski instituti. U poređenju sa institutima drugih nauka ovo su „patuljasti“ instituti, jer ih uz direktora (profesora) čine još samo 1—2 asistenta i pomoćne snage. Većina direktora bavi se kriminološkim istraživanjima uzgred uz nastavu. Ipak su već sada direktori instituta u Hajdelbergu, Tibingenu i Sarbrikeni isključivo kriminolozi, a do poboljšanja je došlo i u Kelnu, Minsteru, Majncu, Hamburgu, Bohumu i Bilefeldu, gde je takođe na pravnim fakultetima uvedena opcionalna nastava kriminologije.

Dajući pregled istraživačkih projekata spomenimo da je Institut za sociologiju Slobodnog univerziteta Berlin završio projekte o sociologiji narkomanije, o teoriji diferencijalne asocijacije u okvirima sociologije devijantnog ponašanja, o stanju kriminalne sociologije u SNR s osvrtom na fenomen povrata, o delinkvenciji maloletničkih bandi u donjim slojevima i o doprinosu sociologije i psihologije društveno- naučnoj teoriji kriminaliteta, a ispituje se i proces socijalizacije u porodicama alkoholičara, problemi kriminološke teorije u DRN i sociologija maloletničkog kriminaliteta u SNR. Teme na Sociološkom fakultetu u Bilefeldu: maloletnička delinkvencija, devijantno ponašanje i društveni slojevi, struktura uloga i konflikti uloga u kaznenoj ustanovi, vremenski aspekti socijalizacije, strukturalne pretpostavke resocijalizacije, a takođe i kriminalne karijere i grupni procesi učenja. Naučne institucije u Erlangen-Nimbergu prikupljaju podatke o porodicama i sredini kriminalnih i zapuštenih maloletnika i o ulozi probacionog službenika. Pri Kriminološkom institutu u Frankfurtu na Majni kroz disertacije se naročito obrađuju razni delikti (razbojništva, iznuda, podvođenje, poreska utaja, bankrotstvo, zlostavljanje dece, povreda stana itd.). U Frajburgu Institut za kriminologiju proučava razne aspekte problema porodice i maloletničkog kriminaliteta, probleme reforme izvršenja kazni, pljačke banaka i kasa, indeks kriminaliteta i međunarodnu kriminalnu statistiku, a Sociološki institut krađe u robnim kućama. U Giseni se izučava prognoza kod maloletnih zatvorenika. Krivična katedra u Getingenu: doživotne kazne lišenja slobode, povrat kod zatvorenika, kod probanada, kod maloletnih zatvorenika, pljačkaši banaka, istražni zatvor prema maloletnicima i adolescentima, infra struktura kaznenih ustanova, prepiska i posete kod dužih kazni lišenja slobode. Seminari Univerziteta u Hamburgu: prognostičke tablice za uzrast od 14—24 godine, analiza jednog kaznenog doma, analiza sadržine kriminalističkog programa televizije, devijantno ponašanje devojčica, dečji kriminalitet, delinkvencija maloletnika u srednjim školama, socijalni procesi učenja izvršenja krivičnih dela, seksualna delinkvencija, seksualitet pri izvršenju kazni.

Kriminalološki institut u Hajdelbergu bavi se ocenom verodostojnosti svedoka, kriminaloškom prognozom, prelaznim oblicima kriminalnog ponašanja, palikućstvom dece i maloletnika, vaspitanjem i psihoterapijom kriminalaca, istraživanjem jedne asocijalne četvrti Hajdelberga i izradom disertacija o raznim drugim temama. Kriminološki seminar u Kilu ispitivao je vezu trajanja kazne i uspeha resocijalizacije. U Majncu: preispitivanje Glikovih prognostičkih tabela, prevare kod igara na sreću, ubistva taksista, kriminalitet belog okovratnika među posrednicima sa nepokretnostima, kriminalitet kelnera, kriminalitet u vezi s vojskom. U Marburgu: kriminološki značaj hromozomskih aberacija, doživotno

osuđeni nasilnici. uživanje droga od strane maloletnika, ocena veštacenja verodostojnosti iskaza maloletnika u krivičnim postupcima protiv punoletnika, i dr. U Minhenu: analiza jedne kaznene ustanove u Bavarskoj i eksploracija 12 ubica iz jednog KPD. U Minsteru: mogućnost borbe protiv kriminaliteta belog okovratnika. U Regensburgu: studija jedne delinventne i jedne beskućničke četvrti Kelna. Saarbricken: seksualna delinkvencija, dejstvo vaspitanja preko staratelja, delovanje određenih maloletničkih kazni u Bavarskoj. Kriminološki institut u Tübingenu izučava faktore kriminaliteta i mogućnosti resocijalizacije maloletnika, zatim doživotno osuđene na lišenje slobode, pa hromozomske nedostatke kod adolescenata, kriminologiju dece, beskućnika, maloletnih kradljivaca, dok se na Nervnoj klinici ispituju mogućnosti prognoze kod dece i maloletnika, maloletne ubice, deca kao žrtve krivičnih dela protiv morala.

Izvesna kriminološka istraživanja vrše se i van univerziteta. Vrše ih samostalni instituti, izvesni državni organi i ustanove, a raste i broj individualno rađenih monografija, disertacija, diplomskih radova, članaka, izveštaja itd. Sve to biva publikovano u nizu specijalizovanih edicija, zatim u izvesnom broju specijalizovanih kriminoloških i drugih srodnih časopisa.³⁷

7. Spor oko sadašnjeg stanja kriminologije u S.R. Nemačkoj

Ako se vratimo nekoliko godina unazad pre opisanih istraživanja videćemo da su se, posle nekadašnjeg sjaja nemačke krivično pravne dogmatike i posle sve većeg međunarodnog interesovanja za kriminologiju kao sve značajniju krivičnu nauku, savremeni nemački kriminolozi teško mirili sa malim značajem nemačke kriminologije za posleratni razvoj ove nauke u svetu. Stoga se u stručnoj štampi razvila neobična diskusija o postojećem stanju kriminologije u Saveznoj Republici Nemačkoj. U Demokratskoj Republici Nemačkoj ovakve diskusije nije bilo jer su tamošnji malobrojni autori uglavnom bili zadovoljni što su pravilno raščišćene polazne teorijske osnove, pa su smatrali da na njima sada treba graditi donde dokle se može stići.

U jednom pregledu štampanom kao odvojena brošura pre desetak godina, poznati zapadnonemački kriminolog Mergen prikazuje stanje nemačke kriminologije u veoma crnim bojama. Ističe da je u Nemačkoj kriminologija vezana za dogmatsko krivično pravo, da ne postoji naučni podmladak, da nastava kriminologije nigde nije obavezna, da nema mogućnosti specijalizacije. Njega takođe zabrinjava što se pojavljuju tendencije za isključivanjem kriminalistike iz kriminologije, pa još i tendencija da se kriminologija liši svoga karaktera nauke koja se služi empiričkim induktivnim metodom prirodnih nauka. Mergen čak izražava strepnju da može doći dotle da se učini kraj na ovakav način shvaćenoj naučnoj kriminologiji.³⁸ Jedan drugi autor koji takođe ističe karakter

³⁷ Pomenimo neke najvažnije časopise kao: *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, *Kriminologisches Journal*, *Archiv für Kriminologie*, *Kriminalistik*, itd.

³⁸ Mergen: *Die tatsächliche Situation der Kriminologie in Deutschland*, str. 24, 6, 10, 24.

kriminologije kao prirodne nauke, iznosi pre 7—8 godina slično mišljenje da je kriminologija „zapuštena“.³⁹ U isto vreme jedan treći autor osporava Langeovu kritiku stanja kriminološke nauke uopšte, a posebno nemačke kriminologije, koja se uglavnom sastoji u pripisivanju jednostrane orijentacije moderne krivične nauke na specijalnu prevenciju i nedovoljnog uzimanja u obzir čovekove realnosti. Po mišljenju toga autora koreni razočarenja u krivičnu nauku leže u izmenjenoj „svesti epohe“. Ali on izražava slaganje sa Langeom da kriminologiji nedostaje konsolidacija njenih osnova, metoda i rezultata, kao i koordinacija njenih posebnih disciplina.⁴⁰

Sadržina ovih kritičkih primedaba o nemačkoj kriminologiji pokazuje nam da se u poslednje vreme stanje menja iz godine u godinu. Dok se pre desetak godina diskutovalo da li će tamo kriminologija uopšte ostati kao nauka, pre sedam-osam godina se već raspravlja o pravilnosti nekih postojećih postavki. U narednim godinama stvari idu još dalje. Pre pet-šest godina pojavljuju se zamerke da nemački kriminolozi isuviše malo uzimaju učešće na međunarodnim skupovima, da ne vrše dovoljno empirička istraživanja, da ne nastoje da vrše naučni uticaj u drugim zemljama, te se predlaže preduzimanje jednog centralnog povezanog sistematskog empiričko-kriminološkog istraživanja koje će odgovarati međunarodnom nivou kriminološke metodologije.⁴¹ Međutim, zanimljivo je da pojedini autori već u to vreme smatraju ovakvu kritiku za prevaziđenu. Oni odbijaju primedbu da je Nemačka neka vrsta „kriminološke provincije“ i citiraju kako je na kriminološkim kongresima uopšte zaključeno da su programi u raskoraku sa stvarnošću i da naučna nesigurnost postoji i drugde.⁴² Iz navođenja onoga što je nedostajalo nemačkoj kriminologiji vidi se šta je ona postepeno postizala.

Nedavno je u unutrašnjim okvirima Savezne Republike Nemačke otpao i prigovor tamošnjoj kriminologiji da ne vrši nikakav uticaj na krivično zakonodavstvo. Smatra se da je prilikom revizije krivičnog zakonodavstva u SRN kriminološka nauka imala izvesnog uticaja na reformu prava o saobraćaju na putevima 1953, na reformu maloletničkog krivičnog prava 1953, na uvođenje probacije iste godine, kao i na koncepcije zakona o prekršajima iz 1968. Tvrdi se da je u 1969. godini kriminologija uticala na reformu materijalnog krivičnog prava, a naročito kod seksualnih delikata, pa kod ograničenja kratkotrajnih kazni lišenja slobode, ukidanja robije, uvođenja smeštanja u socijalterapeutsku ustanovu, pravila o odmeravanju kazne, zakona o kastraciji, pripremi zakona o izvršenju kazni, itd.⁴³

Stanje zapadnonemačke kriminologije tokom poslednje dve godine videli smo iz napred datog prikaza nedavno izdatih sistematskih krimi-

³⁹ Amelunxen: *Kriminologie in Deutschland*, str. 25.

⁴⁰ Kaiser: *Moderne Kriminologie und ihre Kritiker*, str. 71.

⁴¹ Dr. Hans Joachim Schneider: *Entwicklungstendenzen ausländischer und internationaler Kriminologie*, str. 369, 380 (*Juristenzeitung*, Nr. 11/12, 10. 6. 1966, Tübingen, 369—381).

⁴² Dr. Günther Kaiser und Dr. Hartmut Schellhoss: *Entwicklungstendenzen der Kriminologie (Eine kritische Erwiderung auf den Beitrag von H. J. Schneider)*, str. 777⁸ (*JZ* Nr. 23/24, 9. 12. 1966, 772—778).

⁴³ Kaiser: *Kriminologie*, str. 157—159.

noloških dela i novih istraživačkih projekata. Taj nedavni rad je znatan i obuhvatan i doprinosi da nemačka kriminološka nauka osvaja sve značajnije mesto na međunarodnom kriminološkom terenu. Zahvaljujući ranijoj tradiciji i sadašnjem radu ona naukama drugih zemalja može dati korisne podsticaje i informacije o mnogim kriminološkim pitanjima, a naročito o odnosu kriminologije sa krivičnim pravom, o kriminalnoj fenomenologiji, o biološkim problemima u kriminologiji itd. Doduše ona u pogledu osnovnih koncepcija, metodologije, etiologije i kriminalne sociologije sugerira manje opšteprihvatljivih rešenja, ali u međunarodnoj razmeni ideja dovoljno je očekivati da kriminologije pojedinih velikih država sugeriraju rešenja makar samo pojedinih važnijih kriminoloških problema.

Dr Mihajlo Aćimović, docent

L'EVOLUTION ET L'ETAT DE LA CRIMINOLOGIE EN ALLEMAGNE

(Résumé)

L'évolution de la dogmatique juridique pénale allemande n'était pas accompagnée d'une criminologie pareillement développée, mais elle donnait une impulsion à l'évolution de la criminologie à la fin du XIXe et au début du XXe siècles. L'auteur de cette impulsion fut, estime-t-on, premier lieu, Franz von Liszt, qui préconisait une „science universelle de droit pénal“. Une autre contribution importante est celle fournie par Gustav Aschaffenburg qui publia, en 1903, le livre „Le crime et sa prévention“. L'activité au sujet des différents problèmes criminologiques se poursuit et élargit après la Première guerre mondiale. On étudie la délinquance juvénile, le rapport de la construction physique et du tempérament, de la psychopatie et de la criminalité, les explications psychoanalytiques de la criminalité pour voir, enfin, les recherches biologiques de la criminalité devenir particulièrement populaire. Dans la dernière décennie avant la Deuxième guerre mondiale paraissent les travaux criminologiques systématiques d'Exner, de Mezger et de Seuer, qui seront réimprimés, avec certaines modifications, après la guerre. Cependant, c'était la décennie de la crise des sciences sociales, y compris la criminologie.

Dans les premières années consécutives à la guerre, les criminologues allemands s'attachaient à ramener à une mesure raisonnable les concepts génétiques, soutenus par le national-socialisme dans l'intérêt de sa politique criminelle, et à s'inclure dans l'évolution internationale générale de la politique pénale. Or, l'accalmie scientifique dans la criminologie ne cessera que vers les années 50 avec l'apparition, dans la criminologie, avec leurs travaux relativement importants, d'une série de nouveaux noms (H. von Hentig, Bader, Bauer, A.-E. Brauneck, Lefereenz, Mergen, Nass et autres). Toutefois, une forte influence des conceptions biologiques se fait toujours sentir, de la doctrine constitutionnelle de Kretschmer et des explications à l'aide de la prédisposition et de l'ambiance (Anlage et Umwelt). Ce qui est significatif, c'est qu'au cours des deux dernières années ont paru quatre nouveaux ouvrages criminologiques systématiques. Ce sont „L'énigme de la criminalité“ de Richard Lange, dont les conceptions s'appuient sur l'anthropologie et l'ensemble des sciences pénales; „La criminologie“ de Gunther Kaiser, à orientation sociologique et qui explique les notions générales par des groupes d'exemples; „La criminologie I“ de Hilde Kaufmann, qui initie le lecteur, par la première partie de son système planifié plus large, aux connaissances générales et aux recherches empiriques des criminologues, et „La criminologie“ de Hans Goppinger qui, comme le fait aussi H. Kaufmann, place au centre de son système l'auteur de l'acte criminel.

A la différence de cette évolution après la guerre dans la République Fédérale, les criminologues de la République Démocratique Allemande ne considèrent pas leur science comme prolongation de la criminologie bourgeoise, mais comme une

science dont les fondements résident dans la théorie générale marxiste-léniniste de la société, dans la théorie du passage du capitalisme au communisme, dans la criminologie marxiste présocialiste et dans les différentes sciences sociales socialistes qui s'occupent du comportement de l'homme. A côté d'une série d'études, de monographies et de dissertations, le travail criminologique le plus important est l'oeuvre commune de Buchholz, Hartmann, Lekschas et Stiller „La Criminologie socialiste”.

Dans les deux Etats allemands sont en cours d'importantes recherches criminologiques, mais le nombre de ces recherches semble être sensiblement supérieur dans la République Fédérale Allemande. Une polémique intéressante y est engagée sur l'état actuel de la criminologie ouest-allemande. Il y a une dizaine d'années seulement, on discutait dans ce même pays si la criminologie devait subsister comme science. Il y sept ou huit ans, on discutait déjà du bien-fondé de certains principes admis. Et il y a cinq ou six ans, on demande davantage de recherches empiriques et reproche à la science allemande de ne pas exercer une plus forte influence scientifique dans d'autres pays, tandis que certains auteurs considèrent même ces critiques comme périmées.

POKUŠAJ OSNIVANJA NOVOG INOKOSNOG ORGANA U OBLASTI MEĐUNARODNE ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA: VISOKI KOMESAR UJEDINJENIH NACIJA ZA LJUDSKA PRAVA

I

1. U međunarodnom pravu iskristalísalo se shvatanje da kolektivna tela u većoj meri ostvaruju objektivnost i nezavisnost međunarodne zaštite ljudskih prava. Mogućnost ustanovljenja inokosnih organa zbog toga nije često korišćena. Ako je do toga i dolazilo zaštita se ticala samo pojedinaca sa posebnim međunarodnim položajem (Visoki komesar za izbeglice) ili je imala uže teritorijalno dejstvo (Visoki komesar Ujedinjenih nacija na Kipru). Poslednjih godina, međutim, sve veću pažnju privlači organ bez ovakvih ograničenja — Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava. Za njegovo ustanovljenje zalažu se ne samo pojedinci¹ i međunarodne konferencije², već i izvestan broj nevladinih organizacija³. No, i pored izvesnog broja usvojenih rezolucija u različitim organima Ujedinjenih nacija do njegovog ustanovljenja još uvek nije došlo — oko teksta ugovorne prirode države još uvek ne mogu da nađu zajednički jezik.

¹ H. Laugier: *Il faut créer un Institut des droits de l'homme*, René Cassin *amicorum discipulorumque*, liber I, *Problèmes de protection internationale des droits de l'homme*, Paris 1969, str. V; S. Mac Bride: *La signification de l'année des droits de l'homme*, *Revue de la Commission internationale de juristes* 1967, 2, str. XI; isti pisac: *The international protection of Human rights*, René Cassin *amicorum discipulorumque*, str. 162; podršku ustanovljenju ovog organa dao je i dobitnik Nobelove nagrade za mir Dominik Pir u svom radu *Čovek ta misleća prašina*, objavljenom u *Međunarodnoj politici* 1969, 450, str. 9.

² v. Montrealsku deklaraciju skupštine za prava čoveka kao i 53. sednicu Udruženja za međunarodno pravo održanu u Buenos Airesu od 25—31. avgusta 1968. godine. U istom smislu bile su formulisane i deklaracije na kongresu u Bangkoku 1965. i Kolombu 1966. godine pod okriljem Međunarodnog udruženja pravnikâ.

³ prema mišljenju Međunarodne komisije pravnikâ predlog za uspostavljanjem Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za prava čoveka „zaslužuje podršku svih onih koji u srcu nose unapređenje ljudskih prava” — navedeno prema S. Mac Bride: *La signification de l'année des droits de l'homme*, str. X.

II

2. Inicijativa za osnivanje Visokog komesara UN za ljudska prava pripada delegaciji Urugvaja. Prvi predlog podnela je 1950. godine⁴ i u toku sledećih nekoliko godina organi zaduženi za unapređenje i zaštitu ljudskih prava bavili su se ovim pitanjem. Predlozi Urugvaja nisu, međutim, imali mnogo uspeha. U međunarodnoj situaciji odmah posle druge po redu svetske katastrofe države nisu želele da prihvate organ sa širokim ovlašćenjima u pogledu njihovih suverenih prava (predlagala se, čak, i istraga na njihovoj teritoriji). Pored toga pošto se radilo o organu za sprovođenje u život Pakta o pravima čoveka⁵ trebalo je da bude zasnovan na međunarodnom ugovoru, uz to sa širokom i precizno regulisanom nadležnošću.

3. Rad Urugvaja, počev od 1965. godine, nastavila je delegacija Kostarike. Poučena iskustvom neuspeha ranijih predloga, ona nije išla putem podnošenja ugovornog teksta sa detaljno regulisanom nadležnošću ovog organa. Kostarika je došla do zaključka da države neće prihvatiti ustanovu sa ovakvim funkcijama. Predlagala je zato rezolucije koje samo in abstracto nagoveštavaju njegovu nadležnost sa naglaskom na savetodavnom svojstvu. Pokzalo se da je izabrala pravilan put: u predlaganju rezolucija uskoro su joj se pridružile i ostale države sa različitih kontinenata — Austrija, Argentina, Dahomej, Filipini, Senegal, Švedska. Rezolucije nisu samo predlagane, one su i usvajane u Ekonomskom i socijalnom savetu, a i u Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija. Tako smo danas u toku rada⁶ na ustanovljenju novog organa koji i pojedince može da uvede u savremene tokove međunarodnog života.

4. Diskusije su bile vrlo žive. Raspravljalo se o svakom detalju, formulaciji. Najviše neslaganja izazvala je nadležnost novog organa, no i pitanja vezana za naziv i njegov izbor bila su predmet dugih razmatranja.

Izraz „Visoki komesar“ naišao je na podeljene stavove država. Izvesne delegacije zahtevale su njegovu izmenu: prema njihovom mišljenju reč komesar u izvesnim jezicima podseća na policijsku atmosferu⁷, odnosno

⁴ U nabranjanju početnih predloga o ustanovljenju Visokog komesara pominju se različite godine: često se navodi šesto zasedanje Generalne skupštine — J.E.S. Fawcett: *The protection of human rights on a universal basis: recent experience and proposals*, Human rights in national and international law, edited by A.H. Robertson, Manchester 1968, str. 297; E. Schwelb: *Written communication*, Human rights and national international law, str. 312; F. Ermacora: *Human rights and domestic jurisdiction* (article 2, par. 7 of the Charter, *Recueil des Cours de l'Académie de droit international de la Haye* 1968, t. 124, str. 405. Pominje se čak i 1959. godina — M. Martinsson: *Instruments des Nations Unies et de ses institutions spécialisées dans le domaine des droits de l'homme*, *Revue de droit international de sciences diplomatiques et politiques* 1969, 3, str. 191. Prvi predlog podnela je, međutim, delegacija Urugvaja petom zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija i mi u izlaganju polazimo od njega.

⁵ u vezi sa paktom (u to vreme još uvek se radilo o jednom aktu) navodi se i „Blauštajnov plan“ o ustanovljenju Visokog komesara. Ovaj plan bio je u skladu sa zahtevima zapadnih država i neki ga svrstavaju u isti red s predlogom Australije o ustanovljenju Međunarodnog suda za prava čoveka — J. Ostrovskij: *OON i prava čeloveka*, Moskva 1968, str. 168.

⁶ više o osnivanju S. Milenković: *Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava — institucija koja se rađa*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1968, 4, str. 554 id.

⁷ v. stav Argentine u E/CN.4/SR.880.

upućuje na široke izvršne funkcije ovog organa⁸. Ovakve stavove potvrđivali su i primeri iz prakse: ovaj naziv često je dodeljivan osobama visokog ranga sa izvršnim funkcijama. No, s druge strane bilo je i slučajeva funkcionera sa istovetnim imenom, ali bez takve nadležnosti — ponekad se radilo samo o reprezentativnoj ulozi ili ulozi učešća u pregovorima. Slučajevi iz prakse takođe su to dokazivali⁹. Pošto se radilo o vrlo različitim kategorijama funkcionera — i sa izvršnim funkcijama i bez njih — naziv nije izmenjen. Posle detaljne diskusije došlo se do zaključka da je izraz Visoki komesar u skladu sa zadacima poverenim ovom organu.

5. Slične diskusije vođene su i o izboru, mandatu, birou Visokog komesara. Sadržina različitih predloga uglavnom se kretala u ovim granicama. Visokog komesara imenuje Generalna skupština na predlog Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija za period od pet godina (neke države predlagale su i kraći period). On predstavlja visokog funkcionera Ujedinjenih nacija i rang mu ne može biti niži od „člana Međunarodnog suda pravde“ (predlog Kostarike)¹⁰ ili „podsekretara“ (predlog radne grupe)¹¹. U ridu mu pomaže sekretarijat (biro), a i izvestan broj eksperata (njihov broj, prema izvesnim predlozima, ne bi trebalo da bude veći od sedam)¹². Prilikom izbora eksperata¹³ treba voditi računa o podjednakoj zastupljenosti glavnih pravnih sistema i različitih geografskih područja.

6. Kao što je pomenuto pitanje nadležnosti nove ustanove u materiji međunarodne zaštite ljudskih prava izazvalo je najduže i najnepomirljivije diskusije. I ovom prilikom, kao i toliko puta ranije, sukobila su se dva shvatanja: socijalističke države protivile su se mogućnosti pojedinca da pokrene „međunarodni postupak za suđenje“ ponašanju pojedinih država; zapadne su, pak, ostajale pri svojim shvatanjima „jake“ implementacije. Isticani su brojni i manje ili više ubedljivi razlozi. Pristalice peticija pojedinaca navodili su da ovakav postupak lišava sporove političkog obeležja¹⁴ da je materija ljudskih prava već postala javno dobro, i na univerzalnom planu, kojim mogu da se koriste svi ljudi. Protivnici su, pak, u takvom postupku videli mešanje u unutrašnje stvari država i povredu Povelje UN i međunarodnog prava koje je na snazi. U takvoj situaciji pravo peticija pojedinaca nije više stavljano u prvi plan, već je Visoki komesar trebalo pre svega da raspoláže savetodavnim svojstvima. Ovakvo stanovište prihvaćeno je i u novijim rezolucijama.

⁸ stav Francuske u E/CN.4/SR.880 i stav Argentine u E/CN.4/SR.876.

⁹ za različite funkcije ranijih Visokih komesara v. Dictionnaire de la terminologie du droit international, Paris 1960, str. 313—314.

¹⁰ v. nacrt rezolucije Kostarike u E/CN.4/AC.21/L.1, annexe I.

¹¹ "Rapport du groupe de travail chargé d'étudier la proposition tendant à créer un poste de haut commissaire des Nations Unies aux droits de l'homme", — E/CN.4/934.

¹² v. predlog rezolucije Ekonomskog i socijalnog saveta br. 1237 (XLII) od 6. juna 1967. godine.

¹³ izvesni autori zalaću se za ustanovljenje šest ili sedam regionalnih komesara. Drugi se protiv tome ističući razloge finansijske prirode — E. Schwelb: op. cit., str. 314; postoje i predlozi za ustanovljenje regionalnog Visokog komesara za afro-azijsko područje — stav prof. Ermacore u "Observations relatives à la création d'un poste de Haut Commissaire des Nations Unies aux droits de l'homme" — E/CN.4/AC.21/L.2 od 9. januara 1967. godine.

¹⁴ H. Golsong: Implementation of international protection of human rights, Recueil des Cours 1963, t. 110, str. 141.

U izlaganju glavnih funkcija Visokog komesara¹⁵ kao osnova službe nam različiti predlozi rezolucija, rezolucije Ujedinjenih nacija¹⁶, izveštaj radne grupe o ustanovljenju ovog organa¹⁷ kao i radovi internacionalista:

a) *Visoki komesar — savetodavni organ* — Najvažniji zadatak, prema novijim predlozima, vezan je za ovu njegovu funkciju¹⁸. Ističe se da u okvir njegovih prava i dužnosti dolazi ne samo pomoć pri sprovođenju u život prava čoveka i obezbeđenje poštovanja Sveopšte deklaracije o pravima čoveka, već i pružanje pomoći i davanje mišljenja organima Ujedinjenih nacija¹⁹ i vladama koje ih budu tražile²⁰. Ova funkcija biće od osobitog značaja za države koje su nedavno stekle nezavisnost. U svojoj aktivnosti one se često susreću sa složenim problemima vezanim za ljudska prava. Za njihovo rešavanje neophodni su im pomoć i mišljenja organa Ujedinjenih nacija. Danas, međutim, ne postoji organ sa takvom nadležnošću, te se pomenute zemlje obraćaju nevladinim organizacijama. Britanska Gijana, na primer, obratila se Međunarodnoj komisiji pravnika u vezi sa izvesnim rasnim problemima²¹. No, organizacije ove vrste nisu u mogućnosti da im ovu pomoć pruže bilo zbog nedovoljnih izvora za preduzimanje radova bilo zato što njihova intervencija može da izazove teškoće političke prirode. Visoki komesar je zato, prema izvesnim mišljenjima, najpogodniji organ za obavljanje ovog zadatka. Što se tiče pružanja pomoći organima Ujedinjenih nacija uloga Visokog komesara mogla bi da ima značaja za mnoge organe među njima i za Komisiju za prava čoveka pošto njena organizacija ne dozvoljava preduzimanje detljnih studij posebnih problema, a na raspolaganju joj ne stoji nijedno nezavisno telo kome bi mogla da poveri pomenuti zadatak.

b) *Visoki komesar — organ kontrole sprovođenja u život ljudskih prava* — Izvesni akti nameću državama obavezu donošenja unutrašnjih propisa o poštovanju prava čoveka u skladu sa u njima sadržanim odred-

¹⁵ u literaturi se navode različite podele funkcija Visokog komesara. Fawcett, recimo, izlaže samo „tri moguće koncepcije“ njegove uloge — op. cit., str. 298.

¹⁶ Documents officiels de l'Assemblée générale, sixième session, Annexes, point 29 de l'ordre du jour, document AC.3/564, str. 9; Commission des droits de l'homme, rapport sur la dixième session, Supplément no 7, Annexe III; Documents officiels de l'Assemblée générale, vingtième session, Annexes, point 98 de l'ordre du jour, document A/5963; Documents officiels de l'Assemblée générale, vingtième session, Annexes, point 98 de l'ordre du jour, document A/6167; Resolutions adopted by the General Assembly, Twentieth session, 21 September—22 December 1965; Documents officiels du Conseil économique et sociale, quarante et unième session, Supplément no 8, str. 82—83; Documents officiels du Conseil économique et social quarante et unième session, Supplément no 8, str. 86—87 i dr.

¹⁷ E/CN.4/934 od 8. februara 1967. godine.

¹⁸ isto shvatanje iznose u svojim radovima i sledeći autori: S. Hoare: Recent developments in the United Nations concerning the protection of human rights, René Cassin amicorum discipulorumque, str. 107; S. Mac Bride: La signification de l'année des droits de l'homme, str. IX. Sličan stav zastupa i Međunarodna liga za prava čoveka u deklaraciji upućenoj Generalnom sekretaru UN — E/CN.4/AC.21/NGO/1 od 19. januar 1967. godine.

¹⁹ u rezoluciji br. 1237 (XLII) od 6. juna 1967. godine pobrojani su sledeći organi: Generalna skupština, Ekonomski i socijalni savet, Generalni sekretar UN, Komisija za prava čoveka i dr.

²⁰ u rezolucijama je predviđeno pružanje pomoći samo državama članicama Organizacije Ujedinjenih nacija, članicama bilo koje specijalizovane ustanove ili Međunarodne agencije za atomsku energiju kao i svakoj državi članici Statuta Međunarodnog sud pravde — rezolucija br. 1237 (XLII) od 6. juna 1967. godine.

²¹ S. Mac Bride: La signification de l'année des droits de l'homme, str. IX.

bama. No, u isto vreme ne predviđaju efikasne mere za kontrolu primene tih obaveza. Tako, recimo, u Paktovima o pravima čoveka nalazimo sledeće odredbe:

„Države ugovornice ovog pakta se obavezuju da, u skladu sa svojim ustavnim postupcima i sa odredbama ovog pakta, preduzmu potrebne korake radi usvajanja takvih mera zakonodavnog ili drugog karaktera pogodnih da se ostvare prava priznata u ovom paktu koja ne bi već bila na snazi“²².

odnosno države se obavezuju na preduzimanje koraka do

„maksimum svojih raspoloživih sredstava... u cilju postepenog obezbeđenja punog ostvarivanja prava priznatih u ovom paktu putem svih pogodnih sredstava, uključujući tu naročito usvajanje zakonodavnih mera“²³.

Zbog nepostojanja ili neobaveznosti ostalih postupaka kontrola se svodi samo na podnošenje izveštaja. U ovakvim i drugim slučajevima Visoki komesar svoja zapažanja o primeni deklaracija i drugih instrumenata, ne samo Ujedinjenih nacija već i specijalizovanih ustanova, unosi u izveštaje, a zatim ih posredstvom Ekonomskog i socijalnog saveta, dostavlja Generalnoj skupštini. O izveštajima se onda diskutuje u Generalnoj skupštini, Ekonomskom i socijalnom savetu i Komisiji za prava čoveka kao posebnim tačkama dnevnog reda.

Što se tiče aktivnosti na međunarodnom planu funkcija Visokog komesara sastojala bi se u praćenju i prihvatanju ratifikacija međunarodnih konvencija²⁴ i stavljanju u pokret postupaka za „konstatovanje i eventualno sankcionisanje povreda paktova“²⁵.

c) *Visoki komesar — koordinator različitih mehanizama za sprovođenje u život prava čoveka* — Pored sukoba zakona, sukoba unutrašnjeg i ugovornog prava međunarodno pravo se sve češće suočava još sa jednim problemom — sukobom međunarodnih ugovora²⁶. Ovaj sukob odnosi se, pre svega, na nadležnost organa predviđenih različitim aktima u materiji ljudskih prava. Zanimljiva je zato težnja izvesnih internacionalista, ali i pojedinih vlada, da nekom od međunarodnih organa povere ulogu usaglašavanja dejstva ovih instrumenata, organa koji bi bio u stanju da shvati i proučava prava čoveka „na globalan način, nezavisno od nacionalnog, regionalnog ili univerzalnog prava“²⁷. Taj organ treba da bude Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava²⁸.

²² tačka 2 člana 2 Pakta o građanskim i političkim pravima.

²³ tačka 1 člana 2 Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

²⁴ S. Mac Bride: *La signification de l'année des droits de l'homme*, str. X.

²⁵ R. Cassin: *Vingt ans après la Déclaration universelle*. *Revue de la Commission internationale de juristes* 1967, 2, str. 15.

²⁶ P. Modinos: *Coexistence de la Convention européenne des Droits de l'homme et du Pacte des Droits civils et politiques des Nations Unies*, *Revue des droits de l'homme* 1968, 1, str. 57.

²⁷ K. Vasak: *Les institutions nationales, régionales et universelles pour la promotion et la protection des droits de l'homme*, *Revue des droits de l'homme* 1968, 2, str. 178.

²⁸ R. Cassin: *Droits de l'homme et méthode comparative*, *Revue internationale de droit comparé* 1968, 3, str. 492.

d) *Visoki komesar -- organ za prijem i spitivanje saopštenja pojedinaca* — Kao što je rečeno ova funkcija bila je predmet ozbiljnog razmatranja u organima Ujedinjenih nacija.

U prvim predlozima pomenuti organ trebalo je da igra ulogu Ombudsmana²⁹. U njegovoj nadležnosti bila je ocena osnovanosti saopštenja pojedinaca podnetih zbog povrede Pakta o pravima čoveka³⁰. Nadležnost Visokog komesara bila je vrlo široka — priznavalo mu se čak i pravo istrage na teritoriji države ugovornice pakta pomenute u saopštenju.

Zbog protivljenja velikog broja zemalja ovakvim ovlašćenjima, nespojivim sa državnim suverenitetom, novije rezolucije Visokom komesaru priznaju samo mogućnost uvida u saopštenja koja pojedinci podnose Organizaciji ujedinjenih nacija u skladu sa rezolucijom Ekonomskog i socijalnog saveta br. 728F (XXVIII) od 30. jula 1959. godine³¹. Uz to, međutim, Visokom komesaru se omogućava da, kad to smatra celishodnim, skrene pažnju na postojanje saopštenja svakoj vladi na koju se saopštenje odnosi.

III

7. Osnivanje ustanove Visokog komesara naišlo je na različite komentare država. Kao i u gotovo svim ranijim diskusijama o međunarodnim merama u ovoj oblasti došlo je do polarizacije stavova. Oslanjajući se na filozofska gledišta o „zapadnjačkim liberalnim tradicijama“³² države sa zapada podržavale su i naddržavne organe sa širokom nadležnošću. Poznate kao dugogodišnji zastupnici takozvane „jake“ implementacije one su, podržane od predstavnika afričkih zemalja³³ francuskog govornog jezika, bile pristalice ustanovljenja i novog inokosnog organa u materiji prava čoveka. Za obrazloženje stavova pronađeni su brojni argumenti. Kostarika, kao podnosilac nacrtu rezolucija, svoju inicijativu obrazlagala je nedostatkom odgovarajućih sredstava za sprovođenje u život deklaracija i konvencija o ljudskim pravima³⁴. Velika Britanija je u novom organu pronašla pojačani interes Ujedinjenih nacija za poštovanje ljudskih prava³⁵, dok su Sjedinjene američke države u njemu videle korak ka širim izvršnim ovlašćenjima u praktičnoj akciji Ujedinjenih nacija u ovoj oblasti³⁶. No, u isto vreme, bilo je i rezervi u odnosu na nadležnost novog organa. Tako je Grčka, na primer, iskazala bojazan za suverenost država³⁷,

²⁹ Često je upoređivanje Visokog komesara sa skandinavskom ustanovom Ombudsmana. Takvo stanovište naišlo je, međutim, na kritiku izvesnog broja članica Komisije za prava čoveka Ujedinjenih nacija — za stavove videti: Švedska (E/CN.4/SR.876), Austrija (E/CN.4/SR.879), Francuska (E/CN.4/SR.880), Novi Zeland (E/CN.4/SR.881) i dr.

³⁰ u to vreme jednim aktom bila su regulisana građanska i politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava.

³¹ Conseil économique et social, Documents officiels, 28e session, Supplement no 1 (E/3290).

³² J. Humphrey: Svetska revolucija i ljudska prava, Arhiv za pravne i društvene nauke 1968, 4, str. 580.

³³ F. Eumacora: Human rights and domestic jurisdiction, str. 405.

³⁴ E/CN.4/SR.876.

³⁵ E/CN.4/SR.880.

³⁶ A/c.3/SR.1372.

³⁷ A/C.3/SR.1372; contra S. Mac Bride: La signification de l'année des droits de l'homme, str. X.

a izvesne države, iz sličnih razloga, zahtevale su da novi organ bude predmet ozbiljnih diskusija pre konačnog ustanovljenja³⁸.

Socijalističke države, uporni protivnici organa sa širokim ovlašćenjima³⁹, ponovo su istakle svoju tezu o saradnji država kao najboljoj meri za međunarodnu zaštitu ljudskih prava⁴⁰. U odbranu svojih stavova o necelishodnosti ustanovljenja Visokog komesara navodile su, uglavnom, dva razloga: već postojeći mehanizam međunarodne zaštite ljudskih prava potpuno je dovoljan i osnivanje još jednog novog organa ne bi bilo na mestu⁴¹; s druge strane pozivalo se na nesklad funkcija novog organa sa pozitivnim međunarodnim pravom, konkretno sa stavom 7 člana 2 Povelje UN. Ovakvim zvaničnim stavovima vlada pridružila se i doktrina. Sovjetski pisci istakli su da naddržavni organi, uključujući i Visokog komesara⁴², predstavljaju povredu suverenosti država članica Organizacije ujedinjenih nacija i mešanje u njihove unutrašnje stvari⁴³. U prilog naddržavnosti Visokog komesara navodi se izvod iz pisma stalnog predstavnika Kostarike u OUN upućeno Generalnom sekretaru UN⁴⁴ u kome je istaknuta potreba odricanja od jednog dela državnog suvereniteta u korist više organizacije⁴⁵.

Uzimajući za osnovu navedene, a i druge razloge, sovjetska, a i druge delegacije istočnoevropskih socijalističkih zemalja, bile su protiv ustanove Visokog komesara UN za ljudska prava i na sednicama različitih organa Ujedinjenih nacija koji su se bavili ovim pitanjem, to su uporno i nedvosmisleno isticale.

8. Bile su to osnovne polazne pretpostavke nadahnute, uglavnom, političkim razlozima. No, pored ovog opšteg razmatranja koje i pored sve svoje političke obojenosti nije lišeno i pravne podloge, nadležnost ovog inokosnog organa može biti predmet detaljnije diskusije.

Često je podvlačena nesaglasnost funkcije međunarodne kontrole primene odluka i akata Ujedinjenih nacija sa ovlašćenjima država: smatralo se da pomenutu kontrolu mogu da vrše samo države, ne i neki poseban organ sa širokim ovlašćenjima. Isticano je, zatim, da savetodavno svojstvo Visokog komesara sa više uspeha, možda, može da vrši Komitet za prava čoveka⁴⁶. Pritom je kao dokaz uziman njegov sastav (osamnaest osoba biranih ad personam kao ličnosti visokih moralnih osobina i pri-

³⁸ stav delegacije SAD u E/AC.7/SR.151.

³⁹ R. Cassin: Droits de l'homme et méthode comparative, str. 490.

⁴⁰ suprotan stav zastupala je delegacija Izraela. Prema njihovom shvatanju većinsko glasanje u telima sastavljenim od predstavnika država ne odgovara pitanjima iz oblasti prava čoveka. Zato se treba zalagati za apolitičko telo kome Ujedinjene nacije mogu da poklone potpuno poverenje.

⁴¹ ovakav stav zauzele su delegacije Mađarske — A/C.3/SR.1372 i Tanzanije — E/AC.7/SR.551.

⁴² J. Ostrovskij: Meždunarodnaja zaštita prav človeka i princip nevmešateljstva vo vnutrennie dela gosudarstv, Sovetskij ežegodnik međunarodnog prava 1966/67, str. 84; P. E. Nedbailo: Meždunarodnaja zaštita prav človeka, Sovetskij ežegodnik međunarodnog prava 1968, str. 50.

⁴³ ovakav stav izneo je sovjetski profesor Nedbailo u predvanju održanom 7. novembra 1969. godine na Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu; za suprotno shvatanje videti — Rapport du Cycle d'études de Dakar, ST/TAO/HR/25, par. 242, navedeno prema E/CN.4/AC.21/L.2, str. 2.

⁴⁴ J. Ostrovskij: OON i prava človeka, str. 167.

⁴⁵ dokument A/5963.

⁴⁶ stav delegacije Čehoslovačke — E/AC.7/SR.552.

znate upućenosti u oblast ljudskih prava). No, i pored sve ozbiljnosti ostalih primedbi, najviše neslaganja izazvala je funkcija prijema i ispitivanja saopštenja pojedinaca. U njenom razmatranju ne zadržavamo se samo na građanskim i političkim, u obzir uzimamo i ekonomska, socijalna i kulturna prava. Pritom imamo u vidu da predlozi o ustanovljenju Visokog komesara nisu precizirali prava na koja se njegova nadležnost odnosi⁴⁷.

Zaštita prvih, takozvanih „klasičnih“ prava, nailazi na ozbiljne teškoće pošto je već pokrivena odgovarajućim međunarodnim aktom — Komitet za prava čoveka u skladu sa Fakultativnim protokolom uz Pakt o građanskim i političkim pravima ovlašćen je za prijem saopštenja pojedinaca žrtava povrede nekog od prava navedenih u ovom aktu. Stupanjem na snagu pakta i Fakultativnog protokola ranije upućivanje saopštenja Organizaciji ujedinjenih nacija kanalisace se sve više u pravcu Komiteta za prava čoveka, a uvid u njih i skretanje pažnje državama na njih samo bi smetalo redovnom postupku ovog organa.

No, takav akt, postupak i organ za prijem saopštenja ne postoji u pogledu ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava. Možda bi u njihovom razmatranju Visoki komesar mogao da odigra poverenu ulogu?

Dosadašnja zaštita ovih prava na međunarodnom planu ne govori tome u prilog. Pošto se radi o „novim“ pravima podobnim samo za progresivnu implementaciju predviđa se njihovo postepeno ostvarenje zavisno od mogućnosti svake države ponaosob. Osnovna mera kontrole njihovog sprovođenja u život jeste postupak izveštavanja. Namerno je, za razliku od Pakta o građanskim i političkim pravima, iz teksta člana 2 ispuštena mogućnost pojedinaca da i na unutrašnjem planu podnesu žalbu zbog nepoštovanja prava navedenih u Paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Kako će, onda, države, čija je osetljivost dobro poznata, reagovati na organ u čijoj je nadležnosti uvid u te žalbe podnete protiv država, a u pogledu kojih one nisu dale prethodnu saglasnost.

Što se tiče mogućnosti Visokog komesara da državama protiv kojih je žalba podneta skrene pažnju na njeno postojanje, ona suštinski ništa ne menja na stvari. Jer, da su države želele da imaju uvid u njih predvidele bi u Paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima postupak na unutrašnjem planu. Odstranjenje mogućnosti podnošenja žalbe u pomenutom paktu govori delom i o budućem stavu država prema aktivnosti komesara u ovoj oblasti.

Ako bi se, pak, Visokom komesaru, u skladu sa ranijim predlozima, omogućilo „filtriranje“ saopštenja⁴⁸ onda se nameće sledeće pitanje: može li inokosni organ u osetljivoj materiji ljudskih prava da raspolaze sa dovoljno objektivnosti prilikom odlučivanja o osnovanosti primljenih saopštenja?⁴⁹.

⁴⁷ ovakav zaključak odnosi se na rezolucije novijeg datuma u kojima nije došlo do razrade pojma „prava čoveka“ tako da se pod njim mogu razumeti kako građanska i politička tako i ekonomska, socijalna i kulturna prava.

⁴⁸ u prvim predlozima više se govorilo o odlučivanju o saopštenjima pojedinaca; kasnije, međutim, uloga „filtriranja“ došla je u prvi plan. Otuda i prof. Fawcett prvo govori o prijemu i ispitivanju saopštenja, a onda tek o ovoj drugoj funkciji — E/CN.4/AC.21/L.2.

⁴⁹ B. M. Janković: Međunarodno javno pravo, Beograd 1970, str. 210; u istom smislu M. E. Nasinovsky (Sovjetski savez) u pismu sekretarijatu Komisije za prava čoveka UN — E/CN.4/AC.21/L.1/Add.1 od 21. marta 1967. godine.

9. Prethodno izlaganje ukazuje na potrebu razgraničenja međunarodnih tela za sprovođenje u život ljudskih prava, na usaglašavanje mehanizama predviđenih međunarodnim aktima. Pored pitanja vezanih za rešavanje sukoba nadležnosti na to ukazuju i problemi finansijske prirode⁵⁰. U vreme kad su Ujedinjene nacije suočene sa materijalnim teškoćama izdaci za Visokog komesara i njegovo osoblje predstavljaju još jednu obavezu više⁵¹. Pored toga ukazuje se i na potrebu formiranja zajedničkih organa za zaštitu ljudskih prava kako bi se i sa „organizacionog i finansijskog stanovišta olakšalo vršenje nadzora“⁵². Bilo bi zato lišeno osnova ustanovljenje organa sa funkcijom koordinatora različitih mehanizama ako se već sada može osetiti potreba za pravnom unifikacijom mera nadzora nad sprovođenjem u život ljudskih prava.

Zbog toga treba ispitati sve mogućnosti, imati u vidu sve probleme koji su se javili, koji danas postoje ili do kojih će doći u budućnosti, pre nego što institucija Visokog komesara bude konačno ustanovljena.

Mr Slobodan Milenković,
asistent

LA TENTATIVE D'INSTITUTION D'UN NOUVEL ORGANE INDEPENDANT DANS
LE DOMAINE DE LA PROTECTION INTERNATIONALE DES DROITS DE L'HOMME:
LE HAUT COMMISSAIRE DES NATIONS UNIES POUR LES DROITS DE L'HOMME

(Résumé)

Dans son étude, l'auteur analyse les propositions formulées de la part des divers Etats et internationalistes visent à instituer un nouvel organe autonome dans le domaine des droits de l'homme — le Haut commissaire des Nations unies pour les droits de l'homme. Dans ce cadre il passe en revue les principaux obstacles entravant son institution. Il traite d'abord des tentatives faites pour modifier le titre de cet organe, pour consacrer ensuite son attention à un des problèmes litigieux essentiels — les compétences du Haut commissaire. A la lumière des diverses positions des internationalistes et des propositions présentées de la part des Etats, ses compétences se présentent ainsi: la fonction consultative; le contrôle de la mise en oeuvre des droits de l'homme; la coordination des divers mécanismes d'implémentation des droits de l'homme; la réception des pétitions présentées de la part des particuliers.

L'auteur considère qu'en ce qui concerne la qualité consultative, le Comité des droits de l'homme prévu par le Pacte sur les droits civils et politiques, se trouve situé dans une condition plus favorable pour remplir cette tâche. La fonction de

⁵⁰ o finansijskim posledicama osnivanja Visokog komesara videti dokumente: „Incidences financières du projet de résolution présenté à la troisième commission par le Costa Rica dans le document A/5963; note du Secrétaire général“ od 16. novembra 1965. godine; „Incidence financière du projet de résolution présenté à la Commission des droits de l'homme par le Costa Rica dans le document E/CN.4/L.831: note du Secrétaire générale“ kao i „Financial implications in regard to the establishment of the Office of a United Nations High Commissioner on the basis of the principles enunciated by the Working group“ u dokumentu E/CN.4/934/Add.1 od 20. marta 1967. godine.

⁵¹ stav delegacije Mađarske u A/C.3/SR.1372.

⁵² M. Šahović: Međunarodno pravo i regulisanje prava čoveka, Arhiv za pravne i društvene nauke 1968, 4, str. 492.

réception des pétitions des particuliers est également couverte par un acte international correspondant — le Protocole facultatif annexé au Pacte. Cependant que le Protocole ne couvre que les droits civils et politiques, dans ce cas là les droits économiques, sociaux et culturels pourraient-ils relever de la compétence du Haut commissaire: La réglementation actuelle de ces droits ne fournit pas, toutefois, beaucoup d'arguments en faveur de ce concept. En ce qui concerne leur mise en oeuvre, nombre d'instruments internationaux ne contiennent que le système d'information, sans introduire de strictes obligations. Il est difficile de croire que cette fois aussi, les Etats iraient plus loin dans la limitation de leur souveraineté.

Dans l'étude sont présentées, enfin, les remarques formulées au sujet de l'indépendance du Haut commissaire. Il s'agit non seulement de l'objectivité de cet organe, mais aussi de la tendance des Nations unies à voir au sein des organismes s'occupant de la question délicate des droits de l'homme davantage de personnes des diverses régions du monde.

ORGANIZACIJA EFIKASNE KADROVSKE SLUŽBE U VELIKIM RADNIM ORGANIZACIJAMA

I. POJAM I ZNAČAJ KADROVA I KADROVSKE POLITIKE

Poznato je da ljudi zajedno sa sredstvima za proizvodnju čine proizvodne snage društva. O ljudima kao bitnom elementu proizvodne aktivnosti sve češće se govori kao o kadrovima, te se postavlja pitanje određivanja pojma kadrova. Pojam kadrova može se posmatrati u užem i širem smislu. U užem smislu „pod kadrovima se podrazumevaju samo rukovodeći radnici, tj. lica na kojima počiva organizacija i koja nose poslove upravljanja”.¹ U širem smislu međutim, kadrove bi činili svi radni ljudi određene radne ili druge profesionalne ili političke organizacije koji učestvuju u njenom radu. U svojoj knjizi „Kadrovska politika u samoupravnim odnosima” dr Jovo Brekić određuje pojam kadrova na sledeći način: „Pod kadrovima valja razumijevati sve subjektivne snage — sve zaposlene (kao i one u pripremi), jer u demokratskim odnosima svi predstavljaju kadrovsku bazu za napredovanje”.

Govoreći dalje o kadrovima imaćemo u vidu šire shvatanje toga pojma, jer za poslovanje jedne radne organizacije potrebni su ne samo kadrovi sa visokim obrazovanjem već i oni sa srednjim i nižim, i svi oni zajedno, pod uslovom da su pravilno i u skladu sa zahtevom radnih mesta raspoređeni, čine poslovanje te organizacije uspešnim.

Kadrovi, kao svesna društvena snaga u procesu proizvodnje, s jedne strane pojavljuju se kao stvaraoci sredstava za proizvodnju a s druge strane i kao njihovi pokretači, učesnici u procesu proizvodnje i svojim znanjem i iskustvom u radu stvaraju uslove za dalji razvitak sredstava za proizvodnju. U tom smislu neophodno je, za dobro poslovanje svake organizacije, stalno usklađivanje materijalnih i kadrovskih elemenata, obzirom da oni predstavljaju nedeljivo jedinstvo svakog društveno-ekonomskog razvoja. Tehnički progres sve više zahteva pored uvođenja savremene tehnologije i uspostavljanje najbolje moguće organizacije, siste-

¹ Dr P. Dimitrijević, i A. Jovanović-Rajs: Osnovi javne uprave, Priština, 1970, strana 169.

ma veza i odnosa i možda još važnije od toga, pravilno odabiranje ljudi i njihovo raspoređivanje na prava, odgovarajuća mesta i dužnosti. Ostvarivanje ovog drugog zadatka može se nazvati kadrovskom politikom.

U vezi sa određivanjem pojma kadrovske politike postoje mnogobrojna shvatanja. Ovde će biti izneto samo nekoliko.

Prema profesoru dr M. Stjepanoviću kadrovska politika bi bila: „određivanje ciljeva, užih i širih zadataka, kao i iznalaženja puteva i načina za njihovo ostvarenje, u oblasti problema koji se nameću u vezi sa formiranjem, regrutovanjem, raspoređivanjem kadrova i obezbeđivanjem optimalnih uslova za njihov rad”.²

Profesor dr Eugen Pusić određuje pojam kadrovske politike na sledeći način: „Sistematsku djelatnost oko popunjavanja radnih mjesta u upravnoj organizaciji službenicima i stvaranja odgovarajućih uvjeta rada za njih, s dvostrukim ciljem postizavanja maksimalne efikasnosti organizacije i optimalnog razvoja i ličnog zadovoljstva ljudi koji u njoj rade, zovemo kadrovskom politikom. Kadrovsku politiku možemo podeliti na tri osnovne grupe poslova: 1) Poslovi oko prijema u službu i razmeštaja službenika na pojedina radna mjesta; 2) Poslovi oko stručne obuke i pomoći u ličnoj izgradnji službenika u službi; 3) Poslovi oko stvaranja optimalnih uvjeta za rad službenika u upravnoj organizaciji”.³

V. Nikolić smatra da: „Kadrovska politika obuhvata, pre svega, kompleks poslova u vezi sa pripremanjem kadrova, tj. planiranje kadrova, utvrđivanje profila kadrova i obrazovanje stručnih kadrova ili sistem stručnog školovanja. U kadrovsku politiku zatim spada: izbor kadrova, raspoređivanje na radno mesto unutar radne organizacije, stručno usavršavanje zaposlenih kadrova, sistem nagrađivanja i regulisanja ostalih instituta službeničkog sistema”.⁴

Prema dr Jovi Brekiću: „Kadrovska politika je metoda sagledavanja i rješavanja kadrovskih problema, usklađivanja kadrovskih i materijalnih resursa i njihove izgradnje u samoupravnim odnosima radnih ljudi, u cilju ostvarenja racionalnijeg poslovanja i oslobođenja ličnosti”.⁵

Bez pretenzija da, posle napred iznetih, damo neku novu definiciju kadrovske politike izneli bi samo neke osnovne komponente koje čine sadržinu kadrovske politike a koje proističu iz napred citiranih definicija. Naime, sadržinu kadrovske politike čini nekoliko osnovnih grupa poslova i to:

1) Postavljanje kadrovske politike, odnosno utvrđivanje potreba za kadrovima date radne organizacije i organe kao i ispitivanje i predviđanje izvora iz kojih će se regrutovati odgovarajući kadrovi;

2) Sprovođenje kadrovske politike, što se ogleda u određivanju opštih i posebnih uslova za prijem kadrova na određena radna mesta (pred-

² Prof. dr N. Stjepanović: Predavanja na specijalističkom kursu „Problemi kadrovske politike” održanom 1962. god. na Institutu političkih nauka Pravnog fakulteta u Beogradu.

³ Dr Eugen Pusić: Uprava, Zagreb, 1961, str. 193.

⁴ V. Nikolić — Predavanja na specijalističkom kursu „ Problemi kadrovske politike”, održanom 1962. god. na Pravnom fakultetu u Beogradu.

⁵ J. Brekić: „Kadrovska politika — funkcija samoupravljanja i poslovanja”, „Ekonomski pregled”, Zagreb, br. 1—2, 1967. god.

postavlja se da postoji akt o sistematizaciji), zatim prijem kadrova i njihovo raspoređivanje na radna mesta uključujući i „uvođenje u posao“;

3) Izgrađivanje kadrova, odnosno sistematska aktivnost na daljem usavršavanju, stručnom osposobljavanju i izgrađivanju potrebnih osobina radnika za uspešno obavljanje određenih zadataka;

4) Staranje o stvaranju takvih uslova rada koji će obezbediti najveću moguću efikasnost u radu uz maksimalno usklađivanje individualnih i kolektivnih interesa zaposlenih, što se postiže kroz poboljšanje tehničkih, materijalnih i društvenih uslova rada;

5) Obavljanje poslova personalne administracije, poslova postavljenja, vođenja i održavanja raznih evidencija o kadrovima i njihovim odnosima.

Kao što se iz napred iznetog vidi sadržina kadrovske politike je veoma bogata a njen značaj veoma veliki imajući u vidu da je to delatnost u vezi sa ljudima kao osnovnim faktorom organizovanog društvenog rada i određujućim faktorom daljeg razvoja društva. No, i pored tako velikog značaja kadrovske politike može se reći da se ona kao posebna stručna društvena delatnost javlja prilično kasno, tek u XVIII veku, u periodu klasičnog kapitalizma u kome čovek još uvek predstavlja samo materijalni elemenat organizacije, sredstvo rada, i njen cilj je bio prvenstveno u tome da se organizacije obezbede potrebnim kadrovima za izvršavanje njihovih zadataka, za ostvarivanje što većeg profita.

Lični interesi zaposlenog pojedinca, njegova mišljenja, raspoloženja, želje, staranje o uslovima rada i o međusobnim odnosima radnika u novije vreme počinju da dobijaju na značaju i u zemljama kapitalističkog sveta, a naročito u zemljama koje izgrađuju socijalistički društveni sistem i osobito u sistemu društvenog samoupravljanja koga mi izgrađujemo. Prema tome ciljevi naše kadrovske politike dvostruko se manifestuju: s jedne strane to je staranje da se uz angažovanje odgovarajućih kadrova postigne maksimalna produktivnost i efikasnost u radu, a sa druge strane stvaranje takvih uslova rada koji ljude podstiču na dalje razvijanje svojih sposobnosti, lični razvoj, društvenu afirmaciju i zadovoljstvo u radu.

Ostvarivanje ovakvih ciljeva, međutim, nije ni malo lako niti se može pritići njihovom ostvarivanju ako pri radnoj organizaciji ne postoji za to posebno organizovana služba stručnjaka različitih profila, kadrovska služba koja po stručnoj liniji utiče na karakter i ciljeve kadrovske politike koju utvrđuju organi upravljanja u organizaciji, a zatim se stara o realizaciji usvojene kadrovske politike.

II. ZADACI I MESTO KADROVSKE SLUŽBE U RADNOJ ORGANIZACIJI

Napred smo konstatovali da se dobri rezultati u privređivanju ne mogu postići samo i isključivo nabavkom savremene opreme i uvođenjem novih tehnoloških procesa već da uporedo sa tim mora da se ulaže i u kadrove, ili čak da „kadrovi postaju neuporedivo značajniji za razvoj — od bogatstva u opremi i tehnologiji“.⁶ U radnim organizacijama kadrov-

⁶ Dr Dragoljub Kavran: Kadrovi u velikim sistemima, Kadrovi i rad 3/1971, str. 9.

ska politika mora da predstavlja integralni deo celokupne poslovne politike, te se ne može prihvatiti stanovište (kod nas se to češće susreće) da je kadrovska politika neka politička potreba.

Pri razmatranju kadrovske politike značajna su dva pitanja: prvo, utvrđivanje kadrovske politike i drugo, ostvarivanje, sprovođenje kadrovske politike.

U sistemu društvenog samoupravljanja kadrovsku politiku određuje radnički savet radne organizacije, a u zauzimanju stavova o pojedinim značajnim pitanjima iz kadrovske problematike učestvuju i zainteresovani organi i organizacije iz opštine pa i širih društveno-političkih zajednica.

Međutim, da bi radnički savet mogao da formuliše najadekvatniju kadrovsku politiku u datom trenutku neophodno je da bude predhodno dobro informisan, upoznat sa kadrovskom problematikom svoje radne organizacije. Kadrovska služba upravo je ta koja je pozvana da stručno i odgovorno pripremi analize određenih kadrovskih problema, ali isto tako da na osnovu te analize postojećeg stanja i promena koje se predviđaju u narednom planskom periodu sastavlja i predlaže plan kadrova.

„Dakle, efikasne odluke iz oblasti kadrovske politike, kao bitne dimenzije poslovanja i samoupravljanja, mogu se očekivati ako postoji adekvatna stručno objedinjena služba iz područja kadrovske funkcije“.⁷

Zadatak te stručne službe je da, s jedne strane kontinuirano prati sve promene koje nastaju u procesu poslovanja i organizaciji rada, a s druge strane da u cilju utvrđivanja potrebne kadrovske strukture u skladu sa nastalim promenama, primenjujući naučne metode, priprema predloge mera iz oblasti kadrovske politike i stara se o njihovom doslednom sprovođenju. Kako se vidi, dakle, to su veoma značajni poslovi dugoročne prirode i za njihovo obavljanje potrebni su kvalifikovani ljudi koji će biti u stanju da primenjuju naučne metode, da idu u korak sa neprekidnim i krupnim promenama koje nameće sadašnja naučno-tehnološka revolucija, kako bi bili u stanju da predlažu politiku prijema kadrova, njihovog permanentnog obrazovanja, stvaranja boljih uslova za rad i tako dalje. Za izvršavanje kadrovske funkcije potrebni su, dakle, ekonomisti, pravnici, industrijski sociolozi, psiholozi (jer je predmet rada živu čovek), socijalni radnici, inženjeri organizacije i drugi profili stručnjaka koji bi delovali timski na rešavanju određenih problema.

Iako se funkcija kadrovske službe obavlja jedinstveno u sklopu ukupnog zadatka preduzeća i može se slobodno reći da nema gotovo ni jednog područja u radu radne organizacije koje nije istovremeno i područje kadrovske politike i rada kadrovske službe, ipak se mogu navesti neki od najvažnijih zadataka koji na određeni način određuju i organizacionu strukturu kadrovske službe (ma da ona zavisi i od veličine radne organizacije i od drugih uslova).

Posebno bih se osvrnula na te najvažnije zadatke kadrovske službe.

1. Planiranje i pribavljanje kadrova

Ako je kadrovska politika sastavni deo poslovne politike radne organizacije onda bi i planiranje kadrova trebalo da bude deo planiranja

⁷ Dr Jovo Brekić: Kadrovska politika u samoupravnim odnosima, Informator, Zagreb, 1968, str. 180.

proizvodnje uopšte. Znači, potrebe za kadrovima neophodno je definisati onda kada se utvrđuju osnovne smernice razvoja radne organizacije. Da bi planovi kadrova bili stvarni odraz potreba pri njihovom sastavljanju treba imati u vidu sledeće elemente: zadatke preduzeća, nivo i organizaciju tehnološkog procesa, politiku i plan razvoja preduzeća, poslovnu politiku radne organizacije, definisanu investicionu politiku, stanje i strukturu postojećih kadrova kao i podatke o fluktuaciji kadrova iz predhodnog perioda.

Kod planiranja kadrova problem se sastoji u sledećem: odrediti broj, kvalifikacionu strukturu, raspored i način povezanosti kadrova u preduzeću i postaviti tako da oni obezbeđuju optimalni režim funkcionisanja preduzeća u planiranom vremenskom periodu. Planiranje kadrova treba regulisati u statutu preduzeća.

Pribavljanje kadrova vrši se na osnovu usvojenog plana kadrova i vanrednih zahteva radnih jedinica. Ovaj zadatak obavlja kadrovska služba u saradnji sa organizacionim jedinicama čije se kadrovske potrebe na ovaj način rešavaju. Pre pristupanja pribavljanju kadrova kadrovska služba izdvaja izvore, izdvaja broj i vrstu kadrova koje će pribaviti putem školovanja, dokvalifikovanja, prekvalifikovanja (preko centra za obrazovanje) i kadrove koje će pribaviti putem konkursa. Na ovaj način omogućeno je organima koji odlučuju o prijemu radnika na rad da na osnovu više pouzdanih elemenata donesu pravilne odluke o prijemu. Značajan zadatak za uspešno uključivanje radnika u radnu organizaciju predstavlja njegovo uvođenje u posao.

2. *Obrazovanje kadrova*

Imajući u vidu stalni tehnološki razvoj i napredak nameće se kao neophodno i permanentno obrazovanje kadrova koji se već nalaze u radnoj organizaciji. Pronalasci i usavršavanja dešavaju se tako često da, prema opštoj oceni, tehnologija danas zastareva za pet do sedam godina, što znači da stečeno znanje kroz redovno školovanje vrlo brzo postaje nedovoljno. Zbog toga obrazovanje uz rad neophodno je kako radi uspešnog ostvarivanja zadataka radne organizacije tako i radi individualne stimulacije u radu i ličnog usavršavanja, što vodi eventualnom napredovanju i društvenoj afirmaciji pojedinca.

„Uskoro će veliki sistemi postati i obrazovni centri. Jer sem virtuelnog (van radnog procesa) postoji i aktuelno obrazovanje (u toku radnog procesa). Pozitivni efekti stalnog sticanja znanja omogućiće napredovanje pojedincima koji su spremni da stalno uče, njihov profesionalni razvoj i napredovanje biće dobar primer za druge. Ulaganje u kadrove u uslovima uzajamne blizine rada i obrazovanja, kada se prednosti znanja mogu odmah ispitati, vrlo će brzo moći da se isplati u svakom konkretnom slučaju“.⁸

U Rezoluciji devetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije se kaže: „Savez komunista se zalaže za izgradnju sistema obrazovanja i vaspitanja koji će biti zasnovan na principima permanentnog i integral-

⁸ Dr Dragoljub Kavran: Kadrovi u velikim sistemima, Kadrovi i rad, 3/1971, strana 13.

nog obrazovanja i samobrazovanja. Treba obezbediti da svaki stepen obrazovanja posle osnovne škole pruža znanja i razvija sposobnosti koje omogućavaju i uključivanje u rad i nastavljanje obrazovanja".⁹

Pored stručnog vredno je pomenuti i društveno-ekonomsko i političko obrazovanje radnih ljudi, koje u uslovima neposrednog učešća radnih ljudi u upravljanju radnom organizacijom postaje sve više neophodno. Kadrovska služba, na osnovu plana kadrova, izrađuje plan obrazovanja kadrova i organizuje proces obrazovanja putem raznih seminara i drugih obrazovnih institucija.

3. Proučavanje i vođenje politike na području zaštite pri radu, zaštite zdravlja, socijalnih problema i društvenog standarda

U uslovima socijalističkog preduzeća u kome se ostvaruje jedan nov, humaniji odnos prema radniku briga o obezbeđenju povoljnijih uslova za rad zauzima veoma značajno mesto. Proučavajući uslove rada i analizirajući faktore koji dovode do povreda na radu i oboljenja, kadrovska služba posredno doprinosi smanjenju izostanaka sa posla a time i do boljeg i većeg korišćenja fonda radnog vremena. U tom smislu kadrovska služba se stara o preduzimanju preventivnih mera za sprečavanje obolenja, naročito profesionalnih, (organizovanjem zdravstvene zaštite unutar radne organizacije), brigom o higijeni radnih mesta, kontrolom sprovođenja propisa o tehničkoj zaštiti pri radu (mada o tome vodi računa i inspekcija rada) i ispitivanjem psihofizičkih faktora koji se odražavaju na radni učinak, kao i preduzimanjem mera koje utiču na poboljšanje standarda radnika (organizovanjem prevoza radnika do radnog mesta, ishrane, rešavanje stambenih problema, rekreacije i organizacijom odmora, zabave i razonode).

4. Praćenje i proučavanje odnosa u organizaciji udruženog rada i raspodela dohotka i ličnih dohodaka

Veoma značajne činioce produktivnosti rada predstavljaju i odnosi u procesu proizvodnje i procesu odlučivanja koji se uspostavljaju među radnim ljudima u radnoj jedinici, i šire među radnim jedinicama većih radnih organizacija. Ovi odnosi postaju sve značajniji kada se ima u vidu proces samoupravljanja koji s jedne strane sve više uključuje neposredne proizvođače u planiranje i programiranje proizvodnje, organizovanje procesa rada, raspodelu dohotka i ličnih dohodaka, a s druge strane omogućuje prenošenje prava odlučivanja o pojedinim pitanjima na radne jedinice radne organizacije. Od toga kakvi su odnosi uspostavljeni među samim članovima radne zajednice kao i među rukovodiocima i izvršiocima posla u velikoj meri će zavisi i odnos radnika prema radu, osećaj zadovoljstva pri radu kao i njegova odgovornost u ispunjavanju radnih zadataka, a sve to predstavlja osnovu za izgrađivanje jednog bitno novog, socijalističkog odnosa prema radu.

⁹ Deveti kongres SKJ, Kultura, Beograd, 1969, str. 340.

Naravno, od velikog značaja su i problemi unutrašnje raspodele dohodka i ličnih dohodaka, te se zadaci kadrovske službe u ovoj oblasti svode na poslove iznalaženja metoda i kriterijuma za raspodelu ličnih dohodaka, izradu predloga normativnih akata kojima se reguliše raspodela dohodka i ličnih dohodaka, zalaže se za uvođenje dosledne analitičke procene radnih mesta i uvođenje stimulativnih oblika nagrađivanja. O svim ovim pitanjima kadrovska služba izrađuje različite izveštaje i predloge za organe upravljanja i rukovodiocce preduzeća.

5. Informisanje kadrova

Obaveštavanje članova radne zajednice o svim bitnim pitanjima iz života i rada radne organizacije, komune pa i šire bitan je preduslov za pravilno razumevanje problema na koje se nailazi i za učestvovanje u njihovom rešavanju kroz različite oblike neposrednog i posrednog samoupravljanja. Obaveštavanje treba da ide kako silaznom linijom (od najviših organa upravljanja i rukovođenja do neposrednog proizvođača), tako i uzlaznom linijom (od mišljenja i predloga svakog pojedinca do najviših foruma u odlučivanju). „Dobrim informativnim sredstvima i sadržajem obavještavanja mnoge nesuglasice i nesporazumi će otpasti a pored toga što je to jedna od demokratskih formi samoupravljanja, ono će imati znatan utjecaj na efekat rada i na nivo kulturnog obrazovanja“.¹⁰

Potreba postojanja odgovarajućeg sistema informacija naročito se javlja u integrisanim preduzećima, velikim sistemima i podsistemima, kako bi se pojedini članovi tih velikih celina mogli ponašati kao njihovi delovi, tim pre što se u modernom preduzeću donošenje odluka operativnog karaktera sve više prenosi na niže organe, na znatno širi krug lica, a centralizovano odlučivanje ograničava se samo na opštu poslovnu politiku i koncepcije razvoja.

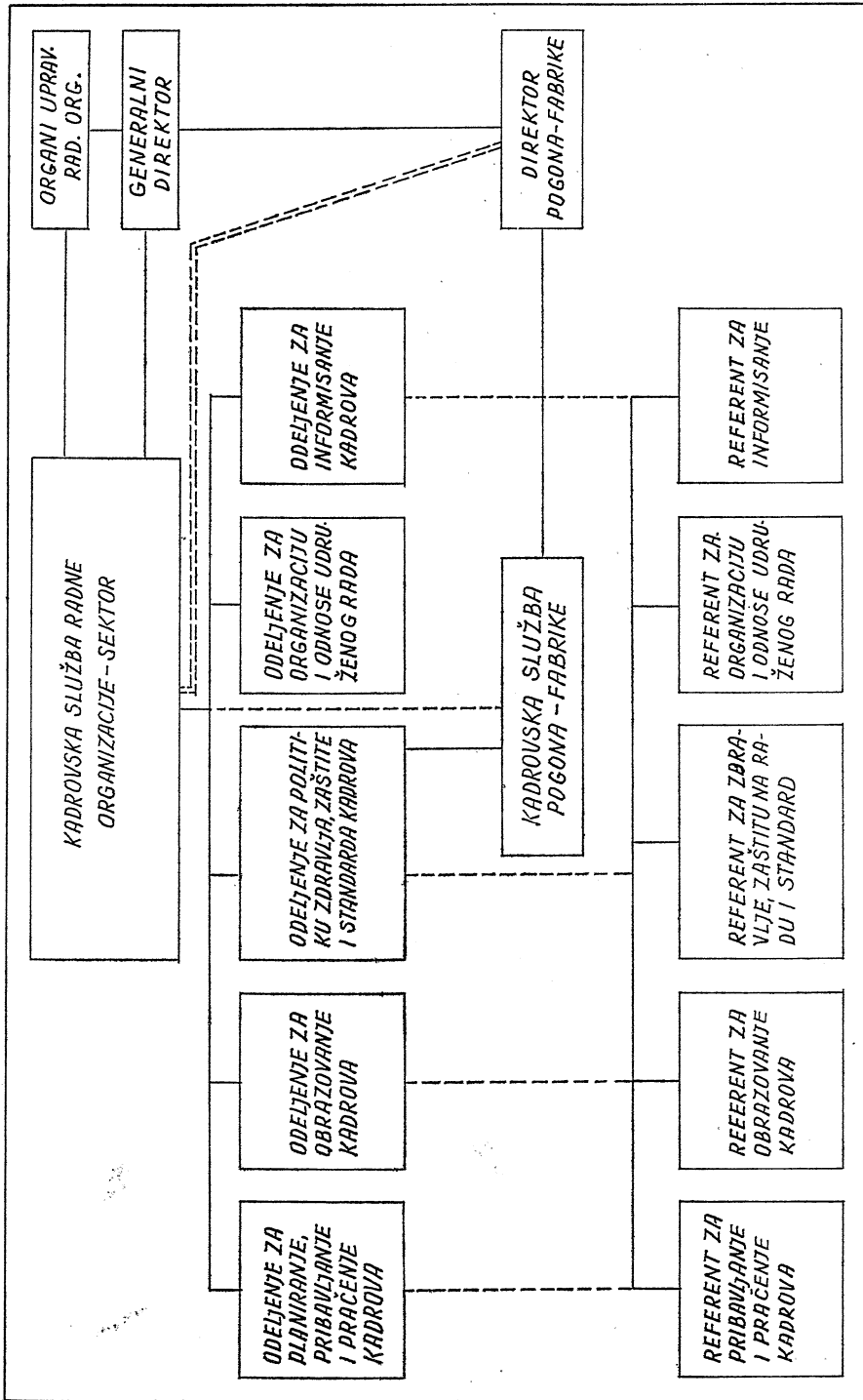
6. Kadrovska evidencija i statistika

Služba kadrovske evidencije i statistike vrši obavezno evidentiranje podataka iz oblasti rada kadrovske službe, statističku obradu praćenih elemenata i pruža potrebne podatke o kadrovima organima upravljanja i ostlim zainteresovanim organima.

Da bi kadrovska služba mogla uspešno da ostvaruje ovako složene zadatke kadrovske funkcije neophodno je da ima određeni status i određeno mesto u radnoj organizaciji. Većina naših autora iz oblasti kadrovske problematike zalaže se za izjednačavanje statusa kadrovske službe sa statusom ostalih radnih jedinica u preduzeću, jer samo tako mogu se očekivati odgovarajući rezultati i odgovornost za obavljanje poslova.

Upravo zato što kadrovska služba ima dosta dodirnih tačaka sa drugim funkcijama u preduzeću ima i autora koji smatraju da bi ona mogla biti organizaciono vezana i za neku drugu službu u radnoj organizaciji. Tako joj neki nalaze mesto u sektoru za organizaciju, drugi u plansko-razvojnom sektoru, sektoru za unapređenje proizvodnje itd. Nije

¹⁰ Dr Jovo Brekić: Isto, str. 187.

redak slučaj da se i u praksi nailazi na tako organizovane kadrovske službe (na kraju ću dati primer Mašinske industrije u Nišu čija je kadrovska služba organizovana u okviru Sektora za kadrove i opšte poslove).

S obzirom, međutim, da kadrovi imaju presudan značaj u radnoj organizaciji i da je kadrovska služba ona stručna služba koja treba da se bavi kadrovskom problematikom, nedvosmisleno se treba opredeliti da ona u organizacionoj strukturi dobije odgovarajuće mesto u skladu sa nivoom drugih organizacionih jedinica.

III. ORGANIZACIONA STRUKTURA KADROVSKE SLUŽBE U VELIKIM SISTEMIMA

Nemoguće je dati neko opšte uputstvo koje bi predstavljalo jedinstveno rešenje za utvrđivanje organizacionog statusa i strukture kadrovske službe u svakoj radnoj organizaciji, jer svaka ima svoje specifičnosti po kojima se od drugih manje ili više razlikuje. Broj zaposlenih, njihova profesionalna i kvalifikaciona struktura, zatim, unutrašnja organizacija, vrsta delatnosti, ostvareni stepen podele rada, obimnost zadataka i svi ostali elementi od kojih zavisi organizacija preduzeća, razume se, utiće i na položaj i na organizacionu strukturu kadrovske službe u njemu. Zato, pri postavljanju organizacije kadrovske službe treba ove i druge faktore proučiti i orijentisati se na onaj organizacioni oblik koji najviše odgovara konkretnim uslovima i potrebama.

No, ako nije moguće dati neku opštu šemu za organizovanje kadrovske službe mogu se postaviti neki opšti principi kojih bi trebalo da se drži svaka radna organizacija prilikom organizovanja svoje kadrovske službe.

1. Neophodno je organizovati kadrovsku službu kao posebnu organizacionu jedinicu i vezati je vertikalno za direktora radne organizacije ili radne jedinice. Oblik organizovanja može biti: sektor, odeljenje, odsek ili grupa u zavisnosti od potreba radne organizacije;

2. Uspostaviti odgovarajuće odnose i veze između kadrovske službe i drugih službi radne organizacije, organima upravljanja radnom organizacijom i zainteresovanim organima u organizacijama izvan radne organizacije;

3. Obezbediti takve stručnjake u kadrovskoj službi koji će biti u stanju da dosledno sprovode kadrovsku politiku utvrđenu od strane organa upravljanja, što se, između ostalog, može postići stimulativnim oblicima raspodele ličnih dohodaka i

4. Rukovođenje kadrovskom službom treba poveravati stručnjacima koji će biti u stanju da koordiniraju rad kadrovske službe tako da se utvrdena kadrovska politika na najbolji mogući način ostvaruje.

Nas u ovom trenutku interesuje organizacioni oblici kadrovske službe u velikim sistemima. Pod velikim sistemima podrazumevamo organizacije koje imaju razvijenu unutrašnju organizacionu strukturu, veliki broj ljudi i obimne zadatke, organizacije koje u svom sastavu imaju radne jedinice sa relativnom samostalnošću u izvršavanju postavljenih zadataka i koje se, uglavnom, protežu na široj teritoriji. Dakle, velike

organizacije možemo definisati kao: „organizacije koje obuhvataju veći broj pojedinačnih i relativno samostalnih jedinica koje su međusobno povezane u svojim funkcijama i koje se redovno rasprostiru na većim teritorijama“.¹¹ Treba naglasiti da se i uprava kao sistem može podvrći zakonitostima razvoja velikih sistema. Uključivanje u svetski razvoj naučno-tehnološke revolucije neophodno je povezano sa stvaranjem velikih sistema u okviru kojih je jedino mogući put daljeg razvoja.

Velike radne organizacije čiji se delovi nalaze na više mesta, udaljeni jedan od drugog po pravilu imaju „decentralizovani“ oblik kadrovske službe. Pri radnim jedinicama se nalaze kadrovske službe tih jedinica, a u sedištu preduzeća zajednička, svodna kadrovska služba. U tom slučaju ona je delimično vezana (prema određenim pitanjima) za rukovodioce radnih jedinica a delimično za direktora, odnosno njegovog zamenika. No, i u ovom slučaju kadrovska služba je jedinstvena, samo se neki njeni poslovi izvršavaju u pogonima.

Pored ovako koncipirane, decentralizovane, kadrovske službe moguće je organizovati i jedinstvenu kadrovsku službu na nivou preduzeća, koja bi obavljala sve zadatke iz oblasti kadrovske politike na nivou celog preduzeća i takav oblik organizovanja nazivamo „centralizovanim“ kadrovskom službom. Kako bi izgledala unutrašnja organizaciona struktura centralizovane kadrovske službe zavisi od konkretnih potreba date radne organizacije i ona može imati veći broj odeljenja ili referata koji bi se bavili pojedinim pitanjima iz oblasti kadrovske službe jedinstveno za čitavu radnu organizaciju. „Prednosti jedinstvene kadrovske službe ispoljavaju se u obezbeđenju ravnopravnog položaja u odnosu na ostale važnije funkcije u preduzeću, s obzirom da se može nalaziti na istom nivou u organizacionoj strukturi. U ovom slučaju neposredno je organizaciono povezana sa direktorom preduzeća, što u formalnom smislu doprinosi povećanju autoriteta same službe“.¹² Ovakav oblik organizovanja, međutim, manje je preporučljiv za velike radne organizacije, dok za srednje i manje sasvim odgovara, ma da ga u praksi često susrećemo i kod velikih organizacija.

Opređeljujući se za decentralizovani organizacioni oblik kadrovske službe (smatram da velikim radnim organizacijama on mnogo više odgovara) želim da istaknem neke njegove karakteristike i prednosti. U uslovima decentralizacije osnovni oblici organizacija udruženog rada (fabrike, pogoni, radne jedinice) dobijaju sve veću poslovnu samostalnost, pa kako je kadrovska politika sastavni deo ukupne poslovne politike to i organe koji se staraju o njenom sprovođenju treba organizovati na nivou radnih jedinica. Opravdanje za ovakav stav nalazimo u tome što predpostavljamo da će se operativni kadrovski poslovi efikasnije i bolje obavljati na nivou radnih jedinica, jer će se kadrovska služba više približiti neposrednoj proizvodnji i proizvođačima i biti u situaciji da bolje uočava probleme i predlaže efikasna rešenja; naročito u oblasti zaštite na radu, obrazovanja, radnih odnosa, evidencije i statistike itd.

Rekli smo da je za ovaj oblik organizovanja kadrovske službe karakteristično da pored kadrovske službe radnih jedinica postoji i zajednička ka-

¹¹ Dr Pavle Dimitrijević: Javna uprava, Niš, 1964, str. 404.

¹² Dr Nikola Jovanović: Organizacija kadrovske službe u preduzeću, Nauka i praksa, Niš, br. 4/1971, str. 31.

drovska služba na nivou cele radne organizacije koja se bavi pitanjima izvršavanja opšte usvojene kadrovske politike i ostvarenjem zajedničkih zadataka i ciljeva. Pri tome postavlja se veoma važno pitanje razgraničenja poslova između kadrovskih službi radnih jedinica i zajedničke kadrovske službe kako ne bi došlo do dupliranja zadataka i poslova.

Zajednička kadrovska služba obično se organizuje na nivou sektora, sa odeljenjima i referatima za pojedine vrste kadrovskih poslova, a kadrovske službe po radnim jedinicama u obliku odeljenja ili češće referata (u šemi 1. prikazan je jedan od mogućih oblika organizovanja kadrovske službe u velikim radnim organizacijama).

Delokrug i nadležnost pojedinih odeljenja i referata kadrovske službe čine poslovi koje smo naveli govoreći o zadacima kadrovske službe te smatramo da nije potrebno ponavljati ih ovde.

Među pojedinim odeljenjima kadrovske službe potrebno je razvijati što tešnju saradnju, kako na nivou rukovodilaca tako i pojedinim radnicima odeljenja, referentima, jer svi oni zajedno rade na zajedničkom zadatku što uspešnijeg ostvarivanja kadrovske politike. Svako odeljenje treba da ima rukovodioca koji bi trebalo da bude najsposobniji i najstručniji, kako bi se uspešno starao o izvršenju zadatka svog odeljenja. Preko njih uspostavlja se horizontalna veza među odeljenjima a vertikalna za direktora kadrovske službe, preko koga se, opet, uspostavlja veza sa organima upravljanja i generalnim direktorom radne organizacije.

Kadrovi u kadrovskim službama

Na početku smo govorili o značaju kadrova kao određujućem faktoru procesa proizvodnje. Istakli smo pri tom značaj pravilnog vođenja kadrovske politike i značaj kadrovske službe za ostvarenje kadrovske politike. Na ovom mestu želimo da posebno istaknemo značaj kadrova koji rade u kadrovskim službama, jer od njihove kvalifikacione strukture i sposobnosti u ogromnoj meri zavisi kakvu će ulogu imati kadrovska funkcija u ukupnoj poslovnoj politici i kakvo će mesto zauzimati kadrovska služba u organizacionoj strukturi preduzeća. Inače, „čime možemo objasniti da staranje o mašinama poveravamo najkvalifikovanijem kadru, dok staranje o ljudima prepuštamo licima bez najosnovnije spreme. Posao kadrovika vrlo je složen. On treba da vlada odgovarajućim znanjima iz psihologije, sociologije, andragogije a da poznaje i ekonomiju i tehniku vezanu za njegov rad“.¹⁸

Samo onaj kadrovik koji poseduje potrebna znanja iz napred navedenih oblasti moći će da koordinira rad stručnog tima da organizuje stručno i analitičko izučavanje kadrovske problematike i da organizuje obavljanje kadrovskih poslova. Potreban je, dakle, poseban profil visokoobrazovanog stručnog kadra koji se može izgraditi kroz specijalizovane visokoškolske institucije.

Pored posebne stručnosti koju mora posedovati kadrovik treba da ima i neke lične osobine koje nisu karakteristične za druge profile stručnjaka a to su: posebno izražene sklonosti i sposobnosti za rad sa lju-

¹⁸ Herta Haas: Značaj kadrova u funkcionisanju poslovnog sistema, SKUPS, knjiga II, 1969, str. 612.

dima, veliku komunikativnost, taktičnost, poverljivost, kritičnost, pravilnu političku orijentaciju, izvesno radno iskustvo i to naročito stečeno u datoj radnoj organizaciji, jer mu ono omogućuje da bude dobro upoznat sa problemima radne organizacije i radnih ljudi u njoj.

Pored kadrovika koji, rekli smo, treba da predstavlja koordinatora stručnog tima kadrovske službe, taj stručni tim bi trebalo da bude dobro ekipiran, sastavljen od potrebnog broja stručnjaka određenih profila kako bi složene ljudske probleme u procesu rada mogli sagledati iz više različitih uglova, sa više aspekata, a onda uz usku međusobnu saradnju stvoriti pravu sliku problema radnih ljudi i naročito da predlažu mogućnosti i puteve za njihovo rešenje.

Prema dr Jovi Brekiću taj stručni tim bi trebalo da se sastoji od sledećih stručnjaka: kadrovika, ekonomiste, sociologa, organizatora, psihologa, socijalnog radnika, antropografa, statističara, lekara, pravnika, inženjera odgovarajuće stručnosti, stručnjaka za fizičku kulturu i pedagoga odnosno andragoga.

Da li će sve ove stručnjake ili samo neke i koliki broj imati kadrovska služba radne organizacije zavisi, pre svega, od veličine organizacije, od složenosti kadrovske problematike ali isto tako i od toga kakvo mesto i ulogu ima kadrovska služba u datoj radnoj organizaciji.

IV. ORGANIZACIJA KADROVSKE SLUŽBE U MAŠINSKOJ INDUSTRIJI NIŠ

Obzirom da Mašinska industrija u Nišu predstavlja jednu veliku ridnu organizaciju koja zapošljava 7.318 radnika, sa više samostalnih radnih jedinica (fabrika i pogona), a u isto vreme i sama predstavlja deo jednog šireg sistema „Mašinogradnje“ smatram za korisno da u kratkim crtama iznesem neka pitanja iz oblasti rada i organizacije kadrovske službe u njoj.

Kadrovska služba Mašinske industrije u Nišu organizovana je na nivou sektora, ali ne kao izdvojene stručne službe isključivo za kadrovske poslove, već kao služba za kadrove i opšte poslove. Postoji, dakle, Sektor za kadrove i opšte poslove. Na osnovu odluke Radničkog saveta MINa od juna 1970. god. Kolegijum MINa doneo je „Organizacione propise o funkcijama i zadacima Sektora za kadrove i opšte poslove“ koji imaju za cilj da regulišu delokrug rada ovog Sektora, nadležnost Sektora kao i odnose sa drugim radnim jedinicama u sastavu MINa.

Sektor za kadrove i opšte poslove kao samostalna organizaciona jedinica neposredno je vezan za Generalnog direktora MINa kome za svoj rad odgovara i po čijim nalogima radi na poslovima predviđenim Organizacionim propisima. Za rad Sektora odgovoran je direktor sektora neposredno organima samoupravljanja (zboru radnih ljudi, savetu organizacije udruženog rada, upravnom odboru i Radničkom savetu) i Generalnom direktoru MINa.

Šemom organizacione strukture Mašinske industrije Niš u okviru Sektora za kadrove i opšte poslove predviđena su sledeća odeljenja:

Odeljenje za kadrove

Odeljenje za obrazovanje kadrova

Odeljenje za pravne i samoupravne poslove
Odeljenje opštih poslova i obezbeđenja
Odeljenje zaštite na radu
Odeljenje društvenog standarda
Odeljenje civilne zaštite narodne odbrane
Odeljenje invalida rada.

U okviru svakog od ovih odeljenja postoji više referata za obavljanje pojedinih poslova iz nadležnosti odeljenja koji su propisani navedenim Organizacionim propisima.

Može se reći da je kadrovska služba MINa organizovana kao centralizovana, jer u pojedinim radnim jedinicama postoje samo sekretari tih jedinica koji obavljaju izvesne poslove evidencije i statistike.

Sektor za kadrove i opšte poslove upošljava ukupno oko 400 radnika, ali koliko njih se bavi samo kadrovskim poslovima nemamo podataka.

I sami rukovodioci Sektora za kadrove i opšte poslove smatraju da ovakav položaj i organizaciona struktura kadrovske službe ne odgovara potrebama MINa te su već preduzete izvesne mere, u zajednici sa ostalim radnim organizacijama „Mašinogradnje“ na reorganizaciji kadrovske službe. Konačna koncepcija, međutim, nije još izrađena te se nećemo upuštati u razmatranje predloga koji trenutno postoje.

Slavka Miladinović
asistent

L'ORGANISATION D'UN SERVICE DE CADRES EFFICACE DANS LES GRANDES ORGANISATIONS DE TRAVAIL

(Résumé)

Etant donné l'importance des cadres en tant que force sociale consciente dans la processus de production, la politique des cadres devient de plus en plus une partie intégrante de la politique d'affaires globale de l'organisation de travail. La présente étude traite de la notion et des caractéristiques fondamentales de la politique des cadres, précisant que la politique des cadres se compose des éléments ci-après: définir les besoins en cadres, mettre en oeuvre la politique de cadres, veiller à la formation des cadres, prendre soin de l'amélioration des conditions sociales, matérielles, techniques et autres, du travail, et accomplir les travaux de l'administration personnelle.

Elle présente ensuite le service de cadres comme service spécialisé de l'organisation de travail pour l'accomplissement des travaux dans le domaine de la politique des cadres, son rôle et sa place au sein de l'organisation de travail et les fonctions relevant, en règle générale, de sa compétence.

L'auteur traite brièvement de la notion de grande organisation de travail et de la structure organisationnelle du service de cadres dans les grandes organisations. A ce propos, il cite deux formes possibles d'organisation du service de cadres: centralisé et décentralisé. L'auteur se prononce pour le service de cadres décentralisé et énumère ses avantages. A la fin de l'étude est présenté l'exemple d'organisation et de statut du service de cadres dans une grande organisation de travail — L'industrie des machines à Niš.

RASPODELA DRUŠTVENE MOĆI

— jedno empirisko istraživanje —

1. UVOD

Društvena moć je sve više predmet savremenih socioloških istraživanja u nas i u svetu. Razna istraživanja društvene moći obuhvataju razne manifestacije društvene moći, društveno poreklo, strukturu, razvoj i socijalne konsekvence. Ovaj rad se, međutim, zasniva samo na istraživanjima raspodele društvene moći u jednom industrijskom preduzeću — Metalurškom kombinatu u Smederevu — te se i zaključci mogu u potpunosti primeniti samo na to preduzeće.

Istraživanje se odvijalo u dve etape: najpre 1966, a zatim krajem 1970. i početkom 1971. Za istraživanje je pretežno korišćena anketa. Pitanja su postavljena iz nekoliko oblasti važnih za uspostavljanje i istraživanje društvene moći:

1. Ugled pojedinih grupa i pojedinaca,
2. Uticaj pojedinih grupa i pojedinaca na donošenje odluka i njihov stvarni uticaj na zbivanja u preduzeću,
3. Stepem odgovornosti zbog neizvršenja plana, zbog povrede radne discipline i učinjene materijalne štete,
4. Materijalni položaj radnika i
5. Stepem razvoja samoupravljanja i motivisanost radnika za učešće u samoupravljanju.

Anketiran je veći broj ispitanika izabranih po metodu reprezentativnog stratifikovanog uzorka. Anketni upitnik je bio sa pretežno zatvorenim odgovorima. Na pojedina pitanja trebalo je dati odgovore po redu prvenstva (vrednosti). Ponuđene odgovore ispitanici su sami birali zaokruživanjem znaka ispred odgovora, ili izborom njihove važnosti.

Uzorak je planiran tako da je ispitanike činilo 10% od ukupnog broja svih radnika kombinata, i to po 10% iz svih „struktura“. Iz svake radne jedinice, od ukupno tridesetak, bilo je zastupljeno po 10% radnika iz svih kvalifikacija. Rukovodeće i nerukovodeće osoblje zastupljeno je takođe sa po 10%, po mogućstvu iz svih radnih jedinica.

2. RASPODELA DRUŠTVENE MOĆI

2.1. Uporedni pregled

Postoje različite definicije društvene moći, ali sve one, više ili manje, sadrže elemente odlučivanja (pojedinaca ili grupa), koje je određeno društvenim uslovima zasnovanim na procesu oblikovanja sveta i sebe u tom svetu¹. Putevi ostvarenja društvene moći izviru iz proizvodnih snaga², ali su i relativno samostalni.

Raspodela društvene moći merena je: ugledom, uticajem na donošenje odluka i stvarnim uticajem na zbivanja u Kombinatnu, stepenom odgovornosti članova kolektiva i dr. Opšti rezultati do kojih se došlo anketom prikazani su u tabelama³. Neka važnija zapažanja, međutim, treba posebno istaći:

2.1.1. Uporedni pregled ugleda (Pitanje br. 10, Tabela I) i uticaja (Pitanje br. 12, Tabela III) pokazuje da se ugled i uticaj na donošenje odluka u velikoj meri poklapaju. Minimalna razlika između ugleda i uticaja kod pojedinih kategorija⁴ zanemarljiva je po svome značaju, odnosno nigde nije veća od 5%.

Mišljenja o ugledu i uticaju na donošenje odluka veoma malo se razlikuju po kvalifikacijama. Opšte uverenje o ugledu, odnosno uticaju pojedinih kategorija, s malim razlikama, prihvataju radnici svih kvalifikacija. Izuzetak čine radnici VS kod rukovodilaca, stručnjaka (VSS i VS) i radnika iz proizvodnje.

2.1.3. Ispitanici svih kvalifikacija (stepen stručne sprema) ocenjuju podjednako ugled (i uticaj) pojedinih društvenih grupa. Dakle, stavovi o strukturi ugleda i uticaja su podjednaki i ne zavise od stručne sprema ispitanika. Kod službenika, na primer, varijacije ugleda idu od 4,66 do 4,98, a svi ispitanici u Kombinatnu ocenili su ugled službenika sa 4,7⁵.

2.1.4. Ispitanici svih kvalifikacija su uglavnom istim redosledom rangirali društvene grupe. Mala odstupanja postoje kod rangiranja ugleda uticaja radnika iz proizvodnje, partijskih funkcionera i službenika⁶.

¹ Paul T. Brockelman: Čovjekova priroda, moć i participativna demokratija, Praxis, 1970, br. 1-2, str. 184.

² Karl Marks, Friedrich Engels; Rani radovi, Zagreb, Naprijed, 1961, str. 356.

³ U pitanjima br. 10. i 11. Postoje sledeće kategorije: 1. rukovodioci, 2. stručnjaci, 3. radnici iz proizvodnje, 4. službenici, 5. partijski funkcioneri, 6. sindikalni funkcioneri i 7. omladinski funkcioneri. Ispitanici su bili iz svih kvalifikacija.

⁴ V. kolone 10 i 11 u Tabeli VI.

⁵ Reč je o prosečnom ugledu koji je izračunat tako što se broj poena jedne kategorije podelio (društvene grupe čiji se ugled ocenjuje) podelio brojem ispitanika. Dalja objašnjenja uz Tabelu VII.

⁶ Više o tome pri posmatranju ovih grupa.

Tabela VI
ODNOS UGLEDA I UTICAJA POJEDINIH DRUŠTVENIH GRUPA
PO MIŠLJENJU RADNIKA RAZNIH KVALIFIKACIJA

Društvene grupe		Kvalifikacije								Opšti prosek	Rang
		VSS	VS	SSS	NS	VK	KV	PK	NK		
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Rukovodioci	ugled	1,6	1,38	1,75	1,5	1,48	1,48	1,45	1,6	1,6	I
	uticaj	1,7	1,0	1,30	1,3	1,57	1,8	1,2	1,3	1,5	I
Stručnjaci	ugled	2,4	1,55	2,25	2,1	2,58	2,4	2,25	2,3	2,5	II
	uticaj	2,5	2,1	2,7	2,3	2,65	2,89	2,1	2,3	2,5	II
Radnici iz proizvodnje	ugled	3,7	3	4,15	4,1	3,81	4,3	3,2	3,9	3,7	III
	uticaj	3,2	4	3,85	4,2	4,34	4	3,25	4,2	3,7	III
Službenici	ugled	4,8	4,66	5,15	4,7	4,9	4,8	3,25	4,2	3,7	V
	uticaj	4,5	4,3	4,85	4,8	5,02	4,3	4,2	4,7	4,7	V
Partijski funkcioneri	ugled	3,4	4,78	5,62	4,1	3,68	4,6	3,75	4	4,1	IV
	uticaj	3,4	3,9	3,57	4,7	3,71	3,9	4,37	4,36	4,1	IV
Sindikalni funkcioneri	ugled	5,3	5,9	5,5	5,3	5,28	5	5,45	5,2	5,3	VI
	uticaj	5	5,5	4,75	5	5	5	5,6	5,2	5,2	VI
Omladinski funkcioneri	ugled	6,6	6,55	6,49	6,3	6,51	6	6,45	6,1	6	VII
	uticaj	6	6,5	5,82	6,3	7	5,8	6,6	5,9	6,1	VII

Prosečne vrednosti dobijene su kako je navedeno uz Tabelu VII

2.1.5. Prema stepenu ugleda u Kombinat, posmatrane društvene grupe idu sledećim redosledom:

1. Rukovodioci,
2. Stručnjaci (VSS i VS),
3. Radnici iz proizvodnje,
4. Partijski funkcioneri,
5. Službenici,
6. Sindikalni funkcioneri i
7. Omladinski funkcioneri.

2.1.6. Isti redosled je i prema stepenu uticaja ovih društvenih grupa.

2.1.7. Rukovodioci su prvi po stepenu ugleda i uticaja na donošenje odluka. Na prvo mesto ih stavlja 261 od 353 ispitanika (ugled) odnosno 270 od 358 ispitanika (uticaj). Nijedna posmatrana društvena grupa nije toliko nesumnjivo učvršćena na svojoj poziciji koliko su to rukovodioci. Od ukupno sedam pozicija u hijerarhiji društvene moći 74% njihovog ugleda je na prvoj poziciji, 14% na drugoj, a preostalih 12% na ukupno pet pozicija. Još su čvršće pozicije uticaja na donošenje odluka — 78% uticaja su na prvoj poziciji, 12% na drugoj, a preostalih 10% na ukupno pet daljih pozicija.

Ugled i uticaj rukovodilaca na donošenje odluka u Kombinatoru idu istom linijom⁷, odnosno pokrivaju isti društveni prostor po mišljenju svih ispitanika sem, unekoliko, VS radnika. Otuda je opravdano postaviti pitanja: Koji su izvori društvenog ugleda, a koji su izvori društvenog uticaja u Kombinatoru. Da li su to isti izvori? Ili ugled i uticaj stoje u odnosu uzroka i posledice, odnosno obrnuto? Isto pitanje postavlja se načelno i kod ostalih društvenih grupa.

2.1.7.2. Visoka koncentracija ugleda i uticaja postoji i na drugoj poziciji na rang-listi društvene moći — u korist stručnjaka (VSS i VS radnici), odnosno stručnih službi. Stručnjaci i stručne službe uživaju oko 60% ugleda, odnosno uticaja, na drugoj poziciji, a 9%—14% na prvoj poziciji. U tome se slažu ispitanici svih kvalifikacija. Čak, ispitanici svih kvalifikacija u podjednako meri rangiraju stručnjake i stručne službe najviše na drugu, a zatim na prvu i treću poziciju.

2.1.7.3. Treće mesto po ugledu i uticaju na odluke u Kombinatoru pripada grupi „Radnici iz proizvodnje“. Ova brojno velika grupacija ima najprosečni ugled i uticaj (3,7) u odnosu na posmatrane grupe (prosečni ugled i uticaj iznose 4,0). Najveći broj odgovora grupiše se na trećem i oko trećeg mesta kod svih kvalifikacija sem VK. Visokokvalifikovani radnici su mišljenja da radnici iz proizvodnje imaju veći uticaj na donošenje odluka u Kombinatoru nego stručne službe, iako smatraju da je ugled radnika iz proizvodnje manji od ugleda stručnjaka. Kod radnika viših kvalifikacija, prvenstveno VS a zatim VSS i VK, ugled i uticaj ove grupe ne rasipa se na sve pozicije, nego uglavnom na treću i četvrtu. Radnici nižih kvalifikacija (SSS, KV, PK, NK) naprotiv, rasipaju ugled i uticaj grupe na sve pozicije, grupišući ga, takođe, na trećoj i pretežno prema trećoj poziciji.

2.1.7.4. Partijski funkcioneri su četvrti po stepenu ugleda i uticaja. Mišljenja o njihovom ugledu i uticaju nalazimo na svih sedam pozicija kod gotovo svih kvalifikacija. Takav je slučaj i sa službenicima. Najviši ugled — uticaj (po 3,4) partijski funkcioneri imaju među VSS radnicima, a zatim među VK radnicima. Veći uticaj na donošenje odluka u Kombinatoru partijski funkcioneri imaju po mišljenju VS (3,9), SSS (3,57) i KV (3,9) radnika, nego što bi se moglo zaključiti iz njihovog ugleda: kod VS — 4,78, SSS — čak 5,62 i KV — 4,6.

Partijski funkcioneri su na gornjoj granici ispod prosečnog ugleda — uticaja.

2.1.7.5. Peto mesto na lestvici ugleda i uticaja zauzimaju službenici, ali su po snazi uticaja i stepena ugleda bliži sindikalnim nego partijskim funkcionerima. Ispitanici su ih najčešće svrstavali na četvrtu i petu poziciju, ali ih ima mnogo i u ostalim pozicijama. Njihov položaj partijskih funkcionera, heterogen je zato što su i grupe kojima pripadaju heterogene. Naime, u obe ove grupe ima i rukovodilaca, i stručnjaka i radnika iz proizvodnje, što im obezbeđuje mesto u prve tri pozicije lestvice. Takođe,

⁷ Tabele I i VI.

u obe grupe ima i radnika nižih kvalifikacija, što je socijalni teret koji ih vuče na dno lestvice ugleda i uticaja.

2.1.7.6. Sindikalni funkcioneri ne zauzimaju visoko mesto. U jednoj anketi iz 1966. godine njihov položaj bio je isti. Moglo bi se zaključiti da oni ne predstavljaju odlučujući faktor u donošenju odluka.

Ista situacija je utvrđena i drugim metodama posmatranja: socijalne spone ne daju čvrstinu sindikalnoj ili omladinskoj organizaciji, za razliku od partijske organizacije.

2.1.7.7. Omladinski funkcioneri dele sudbinu svoje organizacije: oni ne predstavljaju odlučujuću silu u Kombinat. Kao i sindikalni funkcioneri — oni jedva prelaze zadnje tri pozicije na lestvici — omladinski funkcioneri sa svega 11% a sindikalni sa 22%.

2.1.8. Merenja stepena ugleda pojedinaca potvrđuje rezultate iz Tabele I: radnici koji u organizaciji rada u Kombinat. zauzimaju viša mesta, zauzimaju viša mesta i na lestvici ugleda⁸ i odlučivanja⁹.

2.1.8.1. Ličnost sa daleko najvećim ogledom jeste generalni direktor Kombinata. Na prvo mesto su ga postavili svi ispitanici višeg obrazovanja (VSS, VS i VK), a takođe i SSS i NK radnici. On sâm drži 93% prve pozicije, a 7% dele pripadnici 9 grupa.

Tabela VII
Prosečni uticaj

Stepen uticaja Grupe	1 VK	2 KV	3 PK	4 NK	5 VSS	6 VS	7 SSS	8 NS	Opšti prosek
VSS	1,8	2,6	2,1	2,2	1,4	1,4	1,6	1,7	1,9
VS	2,6	3,8	3,45	3,3	2,5	2,3	2,4	3,8	2,6
VK	3,1	2,8	2,75	3,0	3,2	3,0	3,1	2,9	3,2
KV	4,0	4,0	3,1	4,0	4,5	4,2	4,6	5,6	4,0
SSS	3,7	4,5	4,45	4,4	4,3	4,3	3,9	4,7	4,1
PK	5,5	5,2	5,65	5,6	5,8	5,3	5,5	5,6	5,6
NK	5,6	6,0	6,25	6,1	6,6	6,8	7,4	5,7	6,0
NS	5,8	6,3	7,3	7,5	5,9	7,4	7,2	5,9	6,7

Pitanje 13. Koliki uticaj na donošenje odluka u Kombinat. imaju:

1. VK radnici	5. VSS radnici
2. KV radnici	6. VS radnici
3. PK radnici	7. SSS radnici
4. NK radnici	8. NS radnici

Prosečni uticaj (kolone 1—8) izračunat je deljenjem zbira poena koje su ispitanici dali svakoj pojedinoj grupi (sloju, određenoj kvalifikaciji) brojem ispitanika. Zbir poena je dobijen tako što su glasovi na svakoj poziciji množeni brojem pozicije. Glas na prvoj poziciji nosi 1 poen, glas na drugoj poziciji nosi 2 poena, na trećoj 3 poena itd.

Na isti način dobijen je i opšti prosek.

⁸ V. Tabelu VI.

⁹ V. Tabelu VII.

To je za 22% više nego na drugoj poziciji, gde izrazito preovlađuju direktori, odnosno rukovodioci sektora. Koliko je izrazit ugled generalnog direktora svedoči i njegovo visoko učešće u raspodeli ugleda u Kombinat u između deset kategorija, koje privrednih, koje društvenopolitičkih funkcionera. On sâm u strukturi ugleda učestvuje sa 18%, što je više od učešća predsednika Saveza omladine (6,7%), člana Radničkog saveta Kombinata (5%) i člana Izvršnog odbora Kombinata (4%) skupa, odnosno više od ugleda sekretara Fabričke konferencije SK (9%) i predsednika Fabričkog odbora sindikata (7,5%) zajedno.

Prema rezultatima ankete, ovako visok stepen ugleda generalnog direktora¹⁰ ima nekoliko nesumnjivih izvora:

- a) Istaknuti položaj u organizaciji rada, što ga distancira od svih ostalih rukovodila u procesu rada za jedno mesto više;
- b) Kumulacija rukovodećih (radnih) funkcija;
- c) Stepenn stručnosti i znanja¹¹;
- d) Društvenopolitičke funkcije i karakteristike;
- e) Lične (individualne) osobenosti.

Anketa ne daje mogućnosti da se utvrdi vrednost i značaj svakog od pomenutih izvora. U ovom trenutku to i nije toliko važno, koliko je važno da se uopšte utvrde izvori ugleda, budući da se pojavljuju i kod drugih rukovodilaca, mada u različitoj meri.

2.1.8.2. Na drugoj poziciji ugleda nalaze se direktori i rukovodioci sektora (najkrupnijih jedinica rada). Njihov položaj u strukturi ugleda je vrlo čvrst, ali manje čvrst od položaja generalnog direktora, a više čvrst od položaja drugih lica (pojedinaца). Izvori njihovog ugleda isti su po vrsti, ali ne i po obimu, kao kod generalnog direktora.

Odgovori o njihovom ugledu grupisani su pretežno u II i III poziciji, manje u IV, a jedva ih ima u ostalim pozicijama. Njihovo učešće u strukturi ugleda je 1/7, tačnije 14,8%.

2.1.8.3. Ugled velike važnosti uživaju i rukovodioci radnih jedinica — 13%. Doduše, njihov ugled je rasut na sve pozicije, ma da je koncentrisan između druge i pete. Sa njima se zaključuje red najviših privrednih rukovodilaca Kombinata, ali i gotovo polovina društvenih ugleda (45,8%).

2.1.8.4—5. Četvrti u rang u stručnjaci, a peti poslovođe. Zapaža se velika koncentracija odgovora o njihovom ugledu na IV—VI, odnosno V—VII poziciji, ali su odgovori rasuti i po ostalim pozicijama.

Ove dve grupe zaključuju listu lica čiji se ugled meri u procesu rada na radnom mestu. Na osnovu ovih rezultata moglo bi se zaključiti, između ostalog, da ugled pojedinaca više zavisi od njihovog rada u proizvodnji, nego od njihovog rada u društveno-političkim organizacijama i organima.

2.1.8.6—10. Drugu veliku grupu vodi sekretar SK Kombinata. Ugled svih članova ove grupe je ispod prosečnog ugleda pojedinaca: sekretar SK — 9%, predsednik FOS — 7,5%, predsednik Saveza omladine — 6%,

¹⁰ Josip Županov: Samoupravljanje i društvena moć, Zagreb, Naše teme, 1969, str. 105.

¹¹ Gen. direktor ima doktorat tehničkih nauka.

član Radničkog saveta Kombinata — 5% i član Izvršnog odbora Kombinata — 4%. Ne treba zaboraviti, ipak, da su to sve najistaknutiji pojedinci; dakle njihov ugled je stepenovan prema međusobnom odnosu. Inače, na jednoj većoj lestvici, koja bi izražavala ugled u Kombinat, verovatno da bi lica sa ove lestvice ugleda bila na prvih deset mesta, i to sva, ili bar pretežno. Ovaj dokaz se izvodi iz distribucije odgovora na pitanja 11 i 13.

2.1.9. Ispitivanje odnosa kvalifikacija (stručne spreme) i uticaja na donošenje odluka u Kombinat, dalo je sledeći poredak:

Klasifikacija	Prosečan stepen ugleda	Rang ugleda
VSS	1,9	I
VS	2,6	II
VK	3,2	III
KV	4,0	IV
SSS	4,1	V
PK	5,6	VI
NK	6,0	VII
NS	6,7	VIII

2.1.9.1. Uticaj radnika na donošenje odluka u Kombinat, odgovara njihovoj kvalifikaciji (stručnoj spremi). Najviše kvalifikacije imaju nadprosečan uticaj na donošenje odluka. Prosečan uticaj imaju kvalifikovani radnici (4,0) i radnici sa srednjom stručnom spremom (4,1). Grupe ispod prosečnog uticaja čine PK, NK i NS radnici. Postoji velika razlika u uticaju između radnika sa nižim kvalifikacijama i radnika sa srednjim i višim kvalifikacijama. Ta razlika je veća od razlika u obrazovanju, čak dvostruko veća.

2.1.9.2. Raspodela uticaja na donošenje odluka koncentrisana je u proseku na 3 pozicije, pri tom najviše na centralnu poziciju. Takva koncentracija nije utvrđena kod društvenih grupa heterogenih po kvalifikacijama (rukovodioci, radnici iz proizvodnje, službenici i dr.).

2.1.9.3. Svest o sopstvenom mestu u zgradi društvene moći je iskrivljena kod tzv. službenika, u smislu precenjivanja sopstvenog mesta. To precenjivanje je dvostruko:

Grupa	Sopstveno mišljenje	Opšti prosek
VSS	1,4	1,9
VS	2,3	2,6
VK	3,1	3,2
KV	4,0	4,0
SSS	4,1	4,1
PK	5,6	5,6
NK	6,0	6,0
NS	5,9	6,7

a) najpre u tom smislu što sebi određuju veći uticaj od opštepriznatog,

b) zatim u tom smislu što drugim grupama određuju manji uticaj od opštepriznatog.

2.1.9.4. Svest o položaju drugih grupa u strukturi društvene moći takođe je iskrivljena. Tzv. proizvodni radnici (KV, PK i NK, bez VK radnika) smatraju da tzv. službenici (VSS, VS, SSS i NS) imaju veći uticaj od opštepriznatog. I obrnuto: „službenici“ smatraju da „radnici“ imaju manji uticaj od opštepriznatog. S druge strane, KV, VK i NK radnici osobito cene uticaj VK radnika, tačnije: precenjuju ga. To je odraz njihovog položaja u odnosu na VK radnike; sliku tog odraza ovi radnici generališu na čitav Kombinat, dakle sopstveni položaj u strukturi svoje grupe prelama se u svesti radnika kao iskrivljeni položaj drugih grupa u drugim strukturama.

2.1.10. Koliki je stvarni uticaj raznih društvenih grupa, organa i organizacija po mišljenju ispitanika — prikazano je u tabeli V. Ispitivan je položaj u strukturi društvene moći sledećih grupa:

1. Radnički savet,
2. Izvršni odbor,
3. Rukovodioci,
4. Stručne službe,
5. Savez komunista,
6. Radnici iz proizvodnje,
7. Službenici,
8. Savez sindikata i
9. Savez omladine.

2.1.10.1. Radnički savet ima najjači uticaj na zbivanja u Kombinat. On sam zauzima $\frac{1}{6}$ ukupnog društvenog prostora — 17,2%. Koncentracija odgovora je vrlo gusta, upravo najgušća pri određivanju položaja Radničkog saveta. Radnički savet je najvažniji društveni organ Kombinata. U njegovu snagu imaju više poverenja nego što je opštepriznato VK, PK i NK radnici. S druge strane, VSS radnici stavljaju Radnički savet tek na treće mesto lestvice uticaja, a na prvo i drugo mesto stavljaju rukovodiocce preduzeća (2,1) i Izvršni odbor (2,2). Ovakav stav VSS radnika možda rezultira iz mišljenja onih koji su rukovodioci, pa znaju tačnije o čemu i kako odlučuje Radnički savet, a o čemu i kako rukovodioci preduzeća.

2.1.10.2. Izvršni odbor, na drugoj poziciji po značaju, zahvata sa Radničkim savetom ukupno $\frac{1}{3}$ ukupne društvene moći. To znači da postoji prevaga organa radničkog samoupravljanja u donošenju odluka, kao i kolegijalnih izvršnih organa.

10.3. Dalju četvrtinu (24,6%) društvene moći zahvataju rukovodioci i stručne službe. Mišljenja o njihovom položaju rasuta su na sve pozicije, slično drugim grupama, a najkoncentrisanija su kod radnika visokih kvalifikacija (VSS, VS i VK) i to na vodećim pozicijama. Radnici ostalih kvalifikacija nemaju tako visoko mišljenje o stručnim i inokosnim organima.

10.4. Najveća neslaganja postoje u oceni uticaja SK — od 2,8 (KV radnici) do 6,9 (VS radnici). Najrealniju ocenu položaja SK daju VSS

radnici (4,7 prema opštepriznatih 4,8). Izuzev KV i VSS radnika, svi ostali vrlo nisko ocenjuju mesto SK.

10.5. Grupu sa vrlo niskim stupnjem stvarnog uticaja na zbivanja u Kombinatoru predvode: „radnici iz proizvodnje“ (5,8), a slede „službenici“ (6,1), sindikat (6,9) i Savez omladine (8,0). Međutim, to ne treba mešati sa stupnjem uticaja koji imaju radnici različitih kvalifikacija (međusobno poređenih u tački 2.1.9.).

2.2. Raspodela odgovornosti

2.2.1.0. Raspodela odgovornosti posmatrana je u upitniku kroz odgovore na tri pitanja: 15. Da li (određene grupe) snose odgovornost u slučaju neispunjena plana u određenom roku, 16. Kad za prekršaj radne discipline odgovara određena kategorija radnika i 17. Kad za pričinjenu materijalnu štetu odgovara određena kategorija radnika.

2.2.1.1. U slučaju neispunjenja plana rada u određenom roku¹² sve društvene grupe pobrojane u upitniku snose odgovornost. Odgovornost je podeljena na sve društvene grupe prilično ravnomerno, ali se mogu razlikovati četiri stepena odgovornosti. Prvi stepen — najviše odgovornosti snose grupe „Radnici iz proizvodnje“ (koeficijent odgovornosti 2,3) i „Radnički savet Kombinatora“ (2,4). Drugi stepen čine tri grupe: „Stručne službe“ (2,7), „Izvršni odbor“ (2,8) i „Rukovodioci preduzeća“ (2,8). Treći stepen — odgovornost manju od prosečne — čine: „Službenici“ (3,1), „Sindikalni funkcioneri“ (3,1) i „Partijski funkcioneri“ (3,2). Odgovornost za neispunjenje plana retko (3,7) snose omladinski funkcioneri.

2.2.1.2. Odgovornost za neispunjenje plana nije definisana kao pravna, ekonomska, politička, moralna ili neka druga vrsta odgovornosti. Ispitanici su bili slobodni da kumuliraju sve vrste odgovornosti, ili da izaberu onu koja je po njihovom uverenju najvažnija, te da rangiraju društvene grupe. Za ovu anketu je bila važna ukupna odgovornost ili odgovornost uopšte, bez obzira na izvore iz kojih potiče. Inače, bilo bi važno ispitati i to koja društvena grupa, u kojem stepenu i koje vrste odgovornosti snosi. Ovako bi se moglo zaključiti da je odgovornost opšta, ili apstraktna, svačija ili ničija, anonimna. U stvarnosti, međutim, nije sasvim tako. Naime, privredna odgovornost pogađa prvenstveno organe i službe koji se staraju o privrednoj delatnosti, politička odgovornost — političke organe, pravna odgovornost pogađa prvenstveno organe predviđene pravnim propisima itd. Ali nijedna delatnost nije jednodimenzionalna, isključivo ekonomska, politička, tehnička, pravna, stručna i sl. Ekonomska delatnost je istovremeno i tehnološka, i kadrovska, i pravna, i politička, i da se ne nabraja dalje. Zato je odgovornost višeznačna, podeljena. To stvara mogućnost mešanja nepozvanih, prebacivanje odgovornosti s jednog na drugog, smanjenje efikasnosti preduzetih mera i onemogućavanja preduzimanja odgovarajućih mera. Odgovornost gubi svoj pravi lik i rastapa se u bezličnu. Druga strana medalje je supstitucija nadležnosti, što u većoj ili manjoj meri izaziva i supstituciju odgovornosti. Najosetljivije područje, u tom smislu, jeste kadrovska, izloženo dejstvu svih društvenih grupa i struktura.

¹² V. tabele VIII i IX.

2.2.1.3 Stavovi o odgovornosti posmatranih društvenih grupa imaju u znatnoj meri istu prosečnu vrednost kod raznih kvalifikacija. Možemo zaključiti da je kolektiv homogena celina kad je reč o odgovornosti za neispunjenje plana. Ista je situacija i kad se posmatra raspodela odgovornosti u okviru svake pojedine kvalifikacije u pet stepena odgovornosti (1. uvek, 2. u pretežnoj meri, 3. kako kad, 4. retko, 5. nikad).

2.2.1.4. Opšti stav o odgovornosti ($x = 3$) je „kako kad“, odnosno „uvek“: odgovornosti za neispunjenje plana nema ni „u pretežnoj meri“. Ispitanici su se u proseku izjasnili za srednju poziciju o odgovornosti zbog neispunjenja plana. Nijedna od posmatranih grupa nije u dovoljnoj meri odgovorna za ostvarenje plana rada.

2.2.1.5. Najnegativniji stav o odgovornosti u Kombinatuu za neispunjenje plana imaju VSS ispitanici ($k = 3,6$). Bolje mišljenje imaju KV (2,8) i VK (2,9) ispitanici. Ispitanici ostalih kvalifikacija usvajaju opšte mišljenje (3,0) o odgovornosti.

2.2.2. Odgovornost za prekršaj radne discipline višeznačna je, slično odgovornosti za neispunjenje plana. Uobičajeno je, međutim, da se smatra pravnom odgovornošću. Takva odgovornost predviđena je opštim aktima Kombinata, a najpotpunije je propisana Pravilnikom o zaštiti radnih dužnosti.¹³

2.2.2.1. Po mišljenju ispitanika, od svih posmatranih društvenih grupa najčešće odgovaraju za prekršaj radne discipline (zakonski izraz je: povreda radne dužnosti) NS, NK, PK, KV i VK radnici (2,4). Znatno manja je odgovornost rukovodilaca (2,8), partijskih i sindikalnih funkcionera, VSS i VS radnika (3,0). Najmanja je odgovornost omladinskih funkcionera (3,5), ispod proseka.

2.2.2.2. Opšti stav o odgovornosti za prekršaj radne discipline je 2,9. To je nešto više od odgovornosti zbog neispunjenja plana. Najnegativniji stav o odgovornosti zbog prekršaja radne discipline imaju SS radnici 3,7, što znači da se za prekršaj odgovara retko — po njihovom mišljenju. Službena evidencija pokazuje da je njihovo mišljenje tačno kad se radi o njima,¹⁴ ali oni stavove o svome položaju prenose i na druge kvalifikacije. Po shvatanjima su im bliski VSS radnici (3,5). KV (2,6) ispitanici smatraju da je odgovornost za prekršaj radne discipline znatno češća, ali ipak nedovoljna.

2.2.2.3. Postoje znatne razlike u mišljenjima ispitanika o stepenu odgovornosti istih društvenih grupa. Ima znatnih razlika i u rangiranju društvenih grupa po stepenu odgovornosti. Kad se radi o odgovornosti za prekršaj radne discipline, kolektiv se pokazuje kao heterogena organizacija.

2.2.2.4. U tabeli XIV dat je objektivian pregled izrečenih mera u Kombinatuu. Reklo bi se da se pregled mnogo razlikuje od stavova ispitanika. To je tačno, ali pregled ne sadrži podatke o tome koliko je mera trebalo izreći, koliko je prijava trebalo podneti i kakva se disciplinska politika vodi. Sastavljači ovog pregleda, pak, tvrde da se često ne pokreće postupak i kad objektivno postoje povrede radnih dužnosti.¹⁵

¹³ V. tabele X i XI.

¹⁴ V. Tabelu XIV.

2.2.3. Odgovornost za pričinjenu materijalnu štetu¹⁶ jeste zakonom i opštim aktima Kombinata utvrđena. Zakon ovlašćuje radne i druge organizacije da u određenim slučajevima mogu ostvariti naknadu za pričinjenu materijalnu štetu po postupku koji shodno zakonskim propisima same utvrđuju. U praksi se postupak za utvrđivanje i naknadu materijalne štete retko vodi, mnogo ređe od postupka za zaštitu radnih dužnosti. No, to se iz rezultata upitnika ne vidi.

Tabela XIV
DISCIPLINSKE MERE U KOMBINATU U 1969.

Naziv radnog mesta	Broj podnetih prijava	Rešeno	Oslobođeno odgovorn.	vrsta mere			
				opomena	javna opomena	poslednja javna opomena	isključenje iz preduzeća
1	2	3	4	5	6	7	8
Rukovodioci sektora							
Rukovodioci pogona							
Poslovođe	11	11	3	2	5	1	
Brigadiri	2	2	1		1		
VK	41	40	16	13	9	3	
KV	352	350	132	122	86	11	1
PK	174	174	44	67	42	21	
NK	14	11	2	4	3	2	
VSS	—	—	—	—	—	—	
VS	1	1			1		
SSS	6	6	2	2	—	2	
NSS	—	—	—	—	—	—	
Ukupno	601	596	198	210	147	40	1

2.2.3.1. Za materijalnu štetu u pretežnoj meri ($k = 2$) odgovaraju PK, NK i NS radnici (2,3) i VK i KV radnici (2,5). Drugu skupinu čine SSS radnici (2,7), rukovodioci preduzeća (2,7) i VSS i VS radnici (2,8). Treću skupinu čine funkcioneri: partijski (3,1), omladinski (3,3) i sindikalni (3,4). Odgovornost PK, NK i NS radnika polarizovana je na prvoj („uvek“) poziciji, a odgovornost omladinskih i sindikalnih funkcionera na poslednjoj poziciji („nikad“). Ostale društvene grupe uživaju podeljena mišljenja.

2.2.3.2. Opšti stav o odgovornosti za materijalnu štetu jeste 2,9, kao i za prekršaj radne discipline. Najnegativniji stav o materijalnoj odgovornosti imaju SSS radnici — 3,7 kao i o disciplinskoj odgovornosti. Bliski su im po shvatanju VSS radnici — 3,6 i VS radnici — 3,5. VK (2,7) radnici smatraju da je materijalna odgovornost na višem nivou, ali da je bliska srednjoj liniji odgovornosti („kako kad“), dakle nedovoljno.

2.2.3.3. Postoje znatne razlike u mišljenjima ispitanika o stepenu odgovornosti istih društvenih grupa. Ima znatnih razlika i u rangiranju društvenih grupa po stepenu odgovornosti. Po heterogenosti stavova o

¹⁵ Takvo je mišljenje pravne službe preduzeća i upravnika i šefova administracije u većini pogona i drugih organizacionih jedinica.

¹⁶ Tabela XII i XIII.

materijalnoj odgovornosti ista je situacija kao i kod disciplinske odgovornosti.

2.3. Struktura nosilaca društvene moći

2.3.1. Društvena moć je u upitniku osvetljena sa nekoliko strana: ugled, uticaj i odgovornost. To nipošto nije dovoljno da bi se utvrdila raspodela realne društvene moći. Bilo bi potrebno utvrditi sve izvore društvene moći i njihovu snagu, pa tek onda njihovu strukturu u Kombinat. Ovdje se kao prethodno postavljaju pitanja: šta je društvena moć, koja je i kakva njena prava priroda? Nema jedinstvenog odgovora na ovo pitanje. Izgleda, međutim, da nijedan odgovor ne isključuje aktivnu delatnost pojedinaca i grupa u oblikovanju svog života, svoje svesti i sebe samih¹⁷. Društvena moć je rezultat praktične čovekove delatnosti, praktičnog čovekovog života. Praktični čovekov život je čovekovo proizvođenje svog života. Čovekova moć je prvenstveno njegova proizvodna moć¹⁸. Ali čovek nije izolovan nego uvek postoji u društvu i kroz društvo. Njegova moć je uvek društvena moć — vlastita ili otuđena. „Socijalna sila, to jest umnožena proizvodna snaga koja je utvrđena podjelom rada, pojavljuje se tim individuumima uslijed toga što ta suradnja nije dobrovoljna nego stihijna, ne kao njihova vlastita ujedinjena sila, nego kao tuđa sila, koja stoji izvan njih, o kojoj ne znaju otkuda dolazi i kuda vodi, koju, dakle, ne mogu više savladati, koja na protiv, sada prolazi svojevrsan red faza i razvojnih stupnjeva nezavisnih od volje i kretanja ljudi, što više, upravljajući tom voljom i tim kretanjem”¹⁹. Podela rada cepa na protivrečne pojedinačne i zajedničke interese, a stihijska delatnost vlastita čovekova dela pretvara u njemu tuđu i suprotstavljenu silu, a njegove vlastite snage u njemu otuđene snage, koje ga podjarmljuju²⁰.

Dalje se postavlja pitanje kakav lik ima društvena moć u Kombinat: ljudski ili otuđeni? Odgovor na ovo pitanje leži u rešenju pitanja da li su proizvodne snage otuđene našem čoveku. Nesumnjivo da su mu još otuđene, ali ukoliko se samoupravljanje razvija sve manje su otuđene. To ne znači da se između samoupravljanja i ukidanja otuđenja može staviti znak jednakosti. Sigurno je, međutim, da postoji između njih korelacija i da čovek mora prisvojiti totalitet proizvodnih snaga da bi opet prisvojio svoje otuđene snage²¹. „Ukidanje samoootuđenja čini isti put kao i samoootuđenje”²².

Sem ovih postavlja se dugi niz drugih pitanja u vezi sa otuđivanjem društvene moći, izvorima i oblicima njenog reprodukovanja, faktorima promene društvene moći itd. Na ova i druga pitanja ne može se odgovoriti na osnovu dobijenih rezultata, jer ta pitanja daleko prevazilaze okvire Kombinata. Neki zaključci se, ipak, mogu izvući²³.

2.3.2. Među posmatranim društvenim grupama najveću društvenu moć ima Radnički savet Kombinata ($K=2,3$). Ne možemo govoriti koji

¹⁷ Paul T. Brockelman: op. cit. str. 128.

¹⁸ Karl Marks, Friedrich Engels, op. cit. str. 356.

¹⁹ Ibid., str. 356.

²⁰ Ibid., str. 354.

²¹ Ibid., str. 392.

²² Ibid., str. 239.

²³ V, Tabelu XVI

su sve izvori u njemu koncentrisane društvene moći, jer kroz Radnički savet deluju različite društvene snage i grupe — i obrnuto. Te snage su usredsređene nekad na dejstvo u istom smeru, ali nekad deluju i suprotno jedna drugoj i u različitim smerovima. Radnički savet je u najvećoj i najvažnijoj društvenoj meri polje na kome se rešavaju sudbine najrazličitijih snaga i njihovih interesa. Bilo bi poželjno da njegova uloga bude još značajnija²⁴, ali je i ovaj znak seobe društvene moći iz raznih centara u Radnički savet.

2.3.3. Rukovodioci preduzeća i dalje raspolažu velikom društvenom moći, jedva nešto manjom ($K=2,4$) od moći Radničkog saveta ($K=2,3$), ali prilično većom od ostalih društvenih grupa (sem Izvršnog odbora Kombinata). Kako to da je njihova moć veća od moći raznih samoupravnih organa i da li to nije u protivrečnosti sa samoupravnim modelom? Ne vuku li samoupravni organi svoju moć iz moći pojedinaca koji su u njima zastupljeni, umesto da bude obrnuto? Kako to da se pojedinci

Tabela XVI
RASPODELA DRUŠTVENE MOĆI

Grupe	P	Q	R	S	T	U	M	Rang	Uzorak
I	2	3	4	5	6	7	8	9	10
R. savet	1,6		2,1	2,6			2,3	I	363
Ruk. pred.	1,6	1,5	3,4	2,2	2,8	2,7	2,4	II	363
Izv. odb.			3,0	2,2			2,6	III	363
Str. sl.	2,5	2,5	4,7	2,3			3,0	IV	363
Part. funk.	4,1	4,1	4,8	1,8	2,0	1,9	3,1	V	363
Sind. funk.	5,3	5,2	6,9	1,9	2,0	1,6	3,8	VI	363
Rad. iz pr.	3,7	3,7	5,8	2,7			4,0	VII	363
Oml. funk.	6,0	6,1	8,0	1,3	1,5	1,7	4,1	VIII	363
Služb.	4,7	4,7	6,1	1,9			4,3	IX	363
VSS, VS		2,4			2,0	2,2	2,2	I	363
VK, KV		3,7			2,6	2,5	2,9	II	363
SSS		4,1			2,5	2,3	3,0	III	363
PK, NK, NS		6,2			2,6	2,7	3,8	IV	363

Simboli označavaju:

- P — Ugled u Kombinat (Pitanje 10.)
- Q — Uticaj na donošenje odluka o Kombinat (Pitanje 14.)
- R — Stvarni uticaj na zbivanja u Kombinat (Pitanje 14.)
- S — Odgovornost za neispunjenje plana (Pitanje 15, Tabela VIII)
- T — Odgovornost za prekršaj radne dužnosti (Pitanje 16, Tabela X)
- U — Odgovornost za materijalnu štetu (Pitanje 17, Tabela XII)
- M — Društvena moć

= Manja brojna vrednost označava veći ugled i uticaj na donošenje odluka odnosno na zbivanje u Kombinat

= Rezultati su dobijeni oduzimanjem od broja 5 brojeva u tabelama VIII, X i XII, da bi manje brojne vrednosti označavale manju odgovornost (veću društvenu moć), tj. da bi vrednovanje bilo kao i u kolonama 2-4.

²⁴ Josip Županov: Samoupravljanje i društvena moć, Zagreb, Naše teme, 1969.

moгу staviti iznad samoupravnih organa, protivno pravnim i političkim normama? Pošto anketna grupa „rukovodioci preduzeća“ nije homogena, bilo bi korisno učiniti dalje napore na otkrivanju rukovodilaca koji eksproprišu vlastite snage pojedinaca i grupa i suprotstavljaju ih njima i koji su izvori njihove moći. Oni sami su proizvod i proizvođači određenih društvenih odnosa, oruđe i poluga dehumanizacije samoupravljanja, ali ne na mehanički način²⁵. U njihovom liku moć se pokazuje kao dominacija, oblik neautentičnog, otuđenog čovekovog života²⁶. Njihova moć je u nepomirljivoj suprotnosti sa humanom moći. Njihova moć je nemoć drugih društvenih grupa, sposobnost vladavine manjine pomoću „prava jačega“ nad većinom. To je ideologizirana moć obrnuto od redosleda po kome rad postaje moć. „Ideologija moći je samo druga strana ideologije rada.“²⁷

2.3.4. Blisko je po stepenu društvene moći Radničkom savetu i rukovodiocima Kombinata Izvršni odbor (2,6). Njime se završava zgrada koncentrisane društvene moći. Priroda te društvene moći odgovara u suštini i po strukturi prirodi društvene moći Radničkog saveta.

2.3.5. Drugu kategoriju čine stručne službe (3,0) i partijski funkcioneri (3,1). Njihova moć je takođe veća od prosečne.

2.3.6. Treću kategoriju, pored sindikalnih (3,8) i omladinskih funkcionera (4,1), čine najveće grupe: „radnici iz proizvodnje“ (4,0) i „službenici“ (4,3).

2.3.7. Posmatrano po kvalifikacijama, najveća je društvena moć VSS i VS radnika (2,2). Slede VK i KV radnici (2,9), zatim SSS radnici (3,0) i na kraju PK, NK i NS radnici (3,8). Linije ugleda, uticaja i odgovornosti ovih grupa pokrivaju isti društveni prostor, što ukazuje na njihovu vezu. Jedino SSS radnici odstupaju u odgovornosti od tog pravila.

2.3.8. Možemo zaključiti da društvena moć raste sa porastom stepena obrazovanja. Profesionalna diferencijacija je jača od bilo koje druge socijalne diferencijacije — klasne, političke, ekonomske, nacionalne i dr. Društvena struktura se sve više izražava kao klasno-profesionalna struktura²⁸, a sve manje kao klasna. Profesionalna struktura se reprodukuje u postojećim uslovima, ali je sistem strukturiranja otvoren i pokretljiv. On stvara nove protivrečnosti, ali i mogućnosti za njihovo razrešenje. Profesionalno strukturiranje pokazuje put kojim se kreće samoupravljanje. Budućnost samoupravljanja mogu osvariti samo obrazovani proizvođači, sposobni za upravljanje najrazvijenijim proizvodnim snagama²⁹. „Sada se, dakle, već došlo tako daleko (period revolucionarne borbe proletarijata na rušenju kapitalizma — prim. D. S.) da individuumi moraju prisvojiti postojeći totalitet proizvodnih snaga ne samo da bi došli do svoje samodjelatnosti, nego i da bi uopšte osigurali svoju egzistenciju. Ovo prisvajanje uvjetovano je najprije objektom prisvajanja — proizvodnim snagama, koje su se razvile u totalitet i koje postoje samo unutar univerzalnog saobraćanja. Ovo prisvajanje mora već s te strane imati univerzalni karakter,

²⁵ Lucien Goldman: Moć i humanizam, Praxis, 1—2/1970, str. 29.

²⁶ Gajo Petrović: Moć, nasilje i humanost, Zagreb, Praxis, 1—2/1970, str. 48.

²⁷ Ljubomir Tadić: Moć elite i demokratija, Zagreb, Praxis 1—2/1970, str. 65—66.

²⁸ Dr Petar I. Kozić: Sociologija, Beograd, Naučna knjiga, 1969, str. 181.

²⁹ Dr Miroslav Pečujlić: Budućnost koja je počela, Beograd, 1971.

koji odgovara proizvodnim snagama i saobraćanju. Samo prisvajanje ovih snaga nije ništa drugo do razvijanje individualnih sposobnosti, koje odgovara materijalnim proizvodnim oruđima. Prisvajanje totaliteta proizvodnih oruđa već je stoga razvitak totaliteta sposobnosti u samim individuumima³⁰. Snažan razvoj proizvodnih snaga usloviće sve bržu seobu iz danas neposrednog procesa rada na proizvodnim sredstvima u oblast upravljanja proizvodnjom. To je svetski proces koji traži čitavu jednu epohu, ali u Kombinat u se to već oseća i za nekoliko godina će se osećati u još većoj meri. Za ovladavanje modernom tehnologijom i organizacijom rada Kombinat već sad izdvaja velika sredstva koja koristi za stručno usavršavanje svojih radnika. „Ljudski rad će se u velikoj meri „preseliti“ iz materijalne proizvodnje u druge društvene sfere i ljudi će imati, u stvari, najmanje potrebe da budu — individualno uzev — samoupravljači baš u materijalnoj proizvodnji. Ali zato će samoupravljanje dobijati sve veću afirmaciju na svim drugim područjima društvenog života”³¹.

2.3.9. Društvena moć grupa može se otkriti više-manje u svim elementima grupe. Društveni mehanizam uniformiše sve elemente društvenih grupa u istom nivou, odnosno dovodi ih na isti stepen društvene moći ili nemoći. Tako se društvena grupa u celini i u svakom elementu reprodukuje na istom nivou. Posmatranjem bilo kog elementa društvene grupe možemo relativno tačno utvrditi njenu društvenu moć.

2.6. Stavovi o samoupravljanju

2.6.1. Radničko samoupravljanje živi u preduzeću punih 20 godina³². Malo je onih koji su bili svedoci njegove afirmacije u čitavom ovom periodu — među ispitanicima je svaki šesti sa više od 20 godina ukupnog radnog staža, a svaki deseti koji je toliko godina radio u Kombinat u. Zato se upitnik opredelio za ispitivanje perioda od deset godina. Kako i koliko su radni ljudi učestvovali u samoupravljanju, tom bitnom institutu dezalienacije čoveka? Kako su u njemu upoznavali svoje suštinske snage i oslobađali ih? Kako je proizvodna moć udruženog rada, društvena moć radničke klase, tokom ovog perioda ostvarivana? Kakve su perspektive samoupravljanja u kolektivu u koji su uprte oči čitavog jednog industrijskog basena? Autentično mišljenje o tom periodu može dati više od polovine (56,6) od ukupnog broja ispitanika, a o periodu od pet godina više od dve trećine ispitanika. Ovdje se još mogu koristiti i rezultati istraživanja iz 1966, ali ispitanici nisu isti i rezultate ne možemo pouzdano koristiti za generalizaciju. Po tom ispitivanju je samoupravljanje iz 1966. godine razvijeniije od onog „pre 15 godina“ — dakle iz 1951, a i od „pre 5 godina“ — dakle iz 1961. godine.

Rezultati upitnika s kraja 1970. godine samo potvrđuju mišljenja izražena pre pet godina³³.

³⁰ Karl Marx, Friedrich Engels, op. cit. str. 392.

³¹ Edvard Kardelj: Radnička klasa, samoupravljanje i naučno tehnički progres, Beograd, IPSEPN, 1969, str. 73.

³² Prvo, eksperimentalno radničko samoupravljanje, uvedeno je u ovaj kolektiv već 1949. godine i odmah dalo ohrabrujuće rezultate.

³³ Ta anketa je sprovedena u vremenu januar—februar 1966.

2.6.2. Današnje samoupravljanje je razvijenije nego pre pet godina³⁴ — misli šest od svakih deset ispitanika. Takav je stav ispitanika svih kvalifikacija, izuzev SSS radnika (64% misli da samoupravljanje nije bilo razvijenije pre pet godina).

Još je pozitivniji stav o razvoju samoupravljanja od pre 10 godina — 71% svih ispitanika. Ispitanici različitih kvalifikacija imaju usaglašena mišljenja u tom pogledu.

2.6.3. Iako je samoupravljanje danas razvijenije nego pre 5 ili 10 godina, iako se lagano ali neprestano razvija, ocena samoupravljanja ide nešto iznad srednje linije. Veliki broj ispitanika (16%) smatra 20 godina posle uvođenja samoupravljanja da je samoupravljanje slabo ili čak loše! Nema egzaktnih pokazatelja šta je ove ispitanike opredelilo na takav odgovor: (1) očekivanje da je samoupravljanje trebalo da se razvija brže, (2) nesaglasnost prakse samoupravljanja sa njenim političkim programom i teorijskim određenjem, (3) nemoć radne organizacije u opštem socijalnom sistemu — političkom, ekonomskom, pravnom, tehnološkom i dr. — da više razvije radničko samoupravljanje ili (4) obrnuto, (5) objektivni faktori ili (6) subjektivne slabosti ili neki drugi razlozi.

2.6.4. Učešće članova kolektiva u samoupravljanju takođe nije dovoljno po mišljenju ispitanika. Evo odgovora na pitanje: Smatrate li da članovi kolektiva dovoljno učestvuju u samoupravljanju?

- a) da — 161 ispitanik (44,5%),
- b) ne + 201 ispitanik (55,5%).

2.6.5. Razmotrimo bliže uzroke nedovoljnog učešća članova kolektiva u samoupravljanju. Razmatranje se odnosi na 201 ispitanika³⁵, tj. onoliko koliko ih smatra da članovi kolektiva ne učestvuju dovoljno u samoupravljanju. Ispitanicima je predloženo sedam odgovora, od kojih je jedan bio otvoren. U okviru svakog odgovora data je mogućnost ispitanicima da rangiraju uzroke neučešća po stepenu važnosti (postupak kao kod rangiranja ugleda, uticaja i odgovornosti).

2.6.5.1. Najvažniji uzrok je: „Članovi kolektiva smatraju da njihovo mišljenje nema uticaja na donošenje odluka, jer su odluke već unapred donete“. Ovaj razlog smatra uzrokom 75% ispitanika, a na prvo mesto u rangi stavlja ga 54%. Takvo mišljenje vlada i kod VSS, VS i VK ispitanika, kao i kod ostalih, iako su baš oni, ili zato što su baš oni tvorci „unapred donetih odluka“. Oni ne podležu iluziji da svi odlučuju — ako oni odlučuju. Ali oni i ne stvaraju mehanizam odlučivanja u koji će biti uključeni svi ljudi. Zašto? To su, najpre, pragmatički odgovori da u sadašnjoj situaciji nisu svi sposobni da odlučuju. To je tačno, ali zašto nisu stvoreni uslovi da svako ima sposobnost i volju da odlučuje? Čini se da odgovor treba tražiti i u opštoj društvenoj situaciji, koja pokazuje da se takvi uslovi do danas nisu mogli ostvariti. Postoje, sigurno, i subjektivne greške, ali one nisu odlučujući činilac. Uopšte, što je subjektivni faktor, za pojedinca, pošto se u realnom svetu objektivizira, on je za društvo objektivni faktor. Odgovor bi bio samo delimično tačan,

³⁴ V. Tabelu XXI.

³⁵ V. Tabelu XXII.

kad se ne bi reklo da je samoupravljanje u ovom moglo (i moralo) biti razvijenije. Drugi odgovor je da svi ne mogu odlučivati čak i kad bi, inače imali volju i sposobnost odlučivanja, a suština odlučivanja nije samo u kvalitetu, već i zbog toga što društvo ne može stvoriti uslove da svako odlučuje. Ovi odgovori su prividni, jer pravi odgovor samo pomeraju u prošlost ili budućnost. Time se problem ne rešava. Problem odlučivanja se uopšte i ne može sasvim rešiti u Kombinatoru, jer uveliko premaša snage i mogućnosti Kombinata. Zato je korisnije utvrditi dokle se došlo u razvoju samoupravljanja u Kombinatoru i šta treba preduzeti da mu se skinu olovni tegovi koji mu usporavaju hod.

Tabela XXII
MOTIVI NEDOVOLJNOG UČEŠĆA U SAMOUPRAVLJANJU

Stepen šifra	0	1	2	3	4	5	6	7	Prosek	Rang Pozic.	Bez odg.	Ukupno	
X	51 25%	108	12	4	9	10	6	1	(273)	1,8	I	51	201
XY	56 28%	38	56	16	9	18	3	2	(273)	2,4	II	56	201
XT	51 25%	14	53	47	12	12	4	8	(439)	2,9	III	51	201
XZ	58 29%	33	25	40	23	9	3	10	(428)	3,0	IV	58	201
Y	54 27%	16	25	11	22	44	25	4	(585)	4,0	VI	54	201
YT	97 48,5%	9	11	10	14	25	31	4	(456)	4,4	VII	97	201
YZ	131 65%	7	8	8	3	10	10	14	(267)	3,8	V	131	201

Tabela je sastavljena na osnovu odgovora na:
Pitanje 21. Smatrate li da članovi kolektiva dovoljno učestvuju u samoupravljanju:

- a) da — 161 ili 44,5% ispitanika,
- b) ne — 201 ili 55,5% ispitanika.

Ako mislite da ne učestvuju dovoljno, navedite uzrok. Odaberite odgovore po redu važnosti. Navedite i druge uzroke.

1. Članovi kolektiva smatraju da njihovo mišljenje nema uticaja na donošenje odluka, jer su odluke već unapred donete — šifra X,

2. Smatraju da se donesene odluke neće sprovesti u život — šifra XY,

3. Smatraju da malo može da se učini s obzirom na mala materijalna sredstva kojima Kombinat raspolaže — šifra XT,

4. Smatraju da njihova aktivnost i kritika mogu da im stvore neprijatnosti — šifra XZ,

5. Smatraju da nisu dovoljno stručni za donošenje pojedinih odluka — šifra Y,

6. Smatraju to izgubljenim vremenom — šifra YT,
7. Protivnici su samoupravljanja — šifra YZ.

2.6.5.2. Drugi odgovor po važnosti je: „Smatraju da se donesene odluke neće sprovesti u život“. Složićemo se da je ovaj odgovor drugi po važnosti, jer ako se odluke uopšte i donose, što je prvenstveno, onda ih treba i ostvariti. Ako se odluke ne donose, što je slučaj prema prvom odgovoru, onda se ne mogu ostvarivati. Ali ako se donesu, a ne ostvare, onda je to samo drugi način da se ne donesu: odluke koje se ne sprovedu u život i nisu odluke. Ako se donesene odluke neće ostvarivati, onda je iluzorno donositi ih.

U kojoj meri se donesene odluke ostvaruju? Pogledajmo odgovore na pitanja 23 i 24 — Smatrate li da se sprovode u život odluke a) Radničkog saveta, b) zbora vaše radne jedinice? Dati su zatvoreni odgovori: 1. uvek, 2. u pretežnoj meri, 3. kako kad, 4. pretežno ne i 5. ne.

	1	2	3	4	5	Prosek	Bez odg.	Ukupno
Odluke R.S.	51	164	120	9	3	2,1	6	363
Odluke zbora	24	161	135	21	16	2,6	6	363

Odluke nijednog organa se ne sprovode uvek u život, čak ni u pretežnoj meri. Odluke zbora se približavaju srednjoj liniji odgovora — 2,6, što znači da se u život sprovode oko dve trećine svih odluka. Odluke Radničkog saveta ostvaruju se sa oko tri četvrtine. Zaista, to mora obeshrabruti i udaljiti radne ljude od samoupravljanja. Sem toga, ovaj primer govori i koliko su deplasirana tvrđenja o nemogućnosti odlučivanja zbog nedovoljne kvalifikovanosti subjekata odlučivanja za odlučivanje, jer odluke donose ljudi kvalifikovani da ih donose, posebno kad se radi o odlukama koje zbor radnih ljudi donosi.

2.6.5.3. Treć odgovor — „Smatraju da malo može da se učini s obzirom na mala sredstva kojima Kombinat raspolaže“ — znači da bez realne, materijalne osnove nema samoupravljanja. Nema ga tamo gde zakonodavac jednim potezom pera čini radnu organizaciju (ne)rentabilnom, gde raspolaže sredstvima koja su Ustavom garantovana radnoj organizaciji. Nema samoupravljanja ako radna organizacija može, a pod plaštom samoupravljanja nalaže joj se da mora, da odredi samo da zakonom određena sredstva uđu u zakonom određen fond, na način i u iznosu koji zakon odredi! Samo razvojem materijalne osnove stvara se mogućnost za razvoj samoupravljanja, i obratno.

2.6.5.4. 70% ispitanika „Smatraju da njihova aktivnost i kritika mogu da im stvore neprijatnosti“ i taj uzrok stavljaju na četvrto mesto. I da nisu utvrđeni ostali uzroci nedovoljnog učešća u samoupravljanju, ovaj bi uzrok bio dovoljan. On je znak vlasti nesamoupravnih snaga. Jer, kako objasniti da neko ne može bez straha ostvarivati svoja najosnovnija, najljudskija prava — da upravlja sobom.

Ko, s kojim pravom i u čije ime može prigrabiti sebi pravo da odlučuje protiv interesa 42% radnika? Čini se da takvih ima u svim organima i u svim strukturama, jer u uslovima bitno ograničene društvene moći

ne mogu svi jednako učestvovati u njenoj raspodeli, jer postoje tehokrate i ekonomije, i politike, i nastave³⁶. . . Suprotstaviti se takvim znači rizikovati svoju egzistenciju. To je skupa cena za ostvarenje sopstvenih prava, cena koja se mora platiti onom nosiocu društvene moći koji će je koristiti za zaštitu svojih sebičnih interesa, umesto za zaštitu interesa za koje mu je ta moć i data.

2.6.5.5. Veliki broj ispitanika (73%) prihvata kao uzrok nedovoljnog učešća u samoupravljanju to što „smatraju da nisu dovoljno stručni za donošenje pojedinih odluka“. To jeste objektivna i važna okolnost. Postojeći samoupravni model, koji ne može obezbediti čoveku osnovna samoupravna prava, traži od takvog čoveka nekvalifikovano učešće tamo gde mu ne daje mogućnosti ni da kvalifikovano odlučuje.

2.6.5.6. „Smatraju to izgubljenim vremenom“ kad učestvuju u samoupravljanju — 52% ispitanika. To je izvesno kad se posmatra samo šest od navedenih uzroka, makar da se vreme provedeno u akciji, koja ničemu ne vodi — smatra izgubljenim.

2.6.5.7. Značajan broj čine oni koji su „Protivnici samoupravljanja“ — 35%, dok 65% misli da to uopšte nije uzrok nedovoljnom učešću u samoupravljanju. Onih 35% treba podeliti na grupu onih koji su protivnici ovog samoupravljanja zato što je neefikasno i nerazvijeno i grupu onih koji su protivnici samoupravljanja uopšte. Nažalost, upitnik takvu razliku ne čini.

2.6.6. Uzroke nedovoljnog učešća u samoupravljanju možemo naći i u nesređenim, nedovoljno dobrim tzv. međuljudskim odnosima. Međuljudski odnosi moraju da budu poremećeni tamo gde nema dovoljno društvenih dobara za zadovoljenje svih društvenih potreba (materijalnih i drugih). Otuda poremećeni međuljudski odnosi imaju kao svoju konsekvencu nerazvijeno samoupravljanje, jer samoupravljanje traži i pretpostavlja svestranog čoveka. Međutim, samo 45,7% misli da su međuljudski odnosi u kolektivu dobri. Evo pitanja i odgovora: Kakvi su međuljudski odnosi u Vašoj radnoj jedinici?

Odgovor	1. Dobri	2. Delimično dobri	3. loši	4. Bez odg.	Ukupno
Br. ispitanika	166	168	14	15	363

2.6.7. Iako više od polovine ispitanika nije zadovoljno međuljudskim odnosima, solidarnost je u ozbiljnim situacijama na zavidnoj visini. To se najbolje vidi iz odgovora na pitanje: Da li radnicima koji su „višak“ u preduzeću treba dati otkaz?

Odgovor	Broj ispitanika	%
Da	14	3,9
Ne	347	95,6
Bez odgovora	2	0,3
Ukupno	363	100,00

³⁶ Lucien Goldman: Moć i humanizam, Praxis, 1970, br. 1—2, str. 37.

2.6.8. Posao koji se obavlja takođe utiče na samoupravljanje, odnosno samoupravljanje je jedan od elemenata koji posao čine prijatnijim, čovečnijim. U kojoj meri posao koji obavlja prija čoveku:

1. Čini zadovoljstvo	129
2. Uglavnom čini zadovoljstvo	51
3. Nekad čini zadovoljstvo, nekad teret	99
4. Uglavnom predstavlja teret	29
5. Predstavlja teret	35
6. Bez odgovora	20
7. Ukupno	363

Posredno, svi uslovi koje bi trebalo promeniti da bi se rad više osećao kao zadovoljstvo, uticali bi na razvoj samoupravljanja, odnosno na bolju raspodelu društvene moći u kolektivnu.

3. ZAKLJUČAK

Društvena moć u posmatranom preduzeću po svojoj prirodi je proizvodna snaga radnih ljudi utvrđena podelom rada. Budući da podela rada nije dobrovoljna, nego još u velikoj meri stihijna, društvena moć je još otuđena od radnih ljudi. Međutim, sa razvojem samoupravljanja, društvena moć radnih ljudi dobija sve ljudskiji lik i postaje sve više njihova vlastita ujedinjena sila.

Raspodela društvene moći odgovara njenoj prirodi, u tom smislu što je nejednako podeljena i u toj podeljenosti otuđena od najvećeg broja radnih ljudi. Najveće učešće u raspodeli još ograničene društvene moći imaju pojedinci i društvene grupe koje su na vrhu hijerarhijski organizovanog procesa rada. Njihovo mesto u organizaciji rada obezbeđuje im odgovarajuće mesto u socijalnoj hijerarhiji. Tako nam se klasno-profesionalna struktura pojavljuje kao rezultat podele otuđene društvene moći i, s druge strane, kao agens daljeg socijalnog otuđenja.

LA REPARTITION DU POUVOIR SOCIAL

(Résumé)

La répartition du pouvoir social est une question d'ordre pratique qui constitue l'ossature de l'organisation de toutes les sociétés connues. Cependant, malgré ses solutions pratiques cette question est restée pendant longtemps en théorie sans réponse en ce qui concerne l'essence et les formes du pouvoir social.

L'auteur ne concentre pas son étude sur une société globale, mais sur une entreprise métallurgique, en nous avertissant que le travail et les résultats du travail fourni se fondent exclusivement sur les recherches effectuées dans cette entreprise.

L'auteur trouve la base théorique dans la conception de Marx du pouvoir social comme force productive multipliée déterminée par la division du travail, mais comme force aliénée vis-à-vis de l'homme par une organisation inadéquate.

L'auteur passe en revue diverses formes (prestige, influence sur la prise des décisions, responsabilités de toutes sortes) de participation des différents groupements sociaux et des particuliers dans la répartition du pouvoir social limité.

Il arrive à la conclusion que dans l'entreprise mentionnée aussi, le pouvoir social est aliéné vis-à-vis des travailleurs, mais que le développement de l'autogestion supprime graduellement cette aliénation, restant à l'homme ses propres forces libres. L'auteur constate, enfin, que la désaliénation dans le processus de production est la condition de la désaliénation dans tous les autres secteurs de la vie sociale.

JEDAN SLUČAJ UTVRĐIVANJA VANBRAČNOG MATERINSTVA U NAŠOJ SUDSKOJ PRAKSI

Problem utvrđivanja vanbračnog materinstva u životu i pravu nije ni nov ni nepoznat. Iako još od Rimskog prava važi prezumpcija mater *semper certa est*, koju je prihvatilo i naše pravo, moguće je da u životu nastanu i sporovi oko vanbračnog materinstva. Tako se još u „Bibliji“ susrećemo sa slučajem utvrđivanja vanbračnog materinstva u jednoj od priča o caru Solomunu¹.

Sporovi oko utvrđivanja vanbračnog materinstva su retki u životu iz dobro poznatih razloga. Materinstvo se lako može zapaziti, pa ga je teško prikriti. Začeše, nošenje i rađanje se mogu i lekarskim pregledom konstatovati. Iz tih razloga retke su situacije u kojima bi eventualno moglo da dođe do potrebe za utvrđivanjem vanbračnog materinstva. Čak

¹ „Biblija“, Prva knjiga o carevima, gl. 3, izdanje Saveta Biblijskih društava, Njujork—London, 1950, str. 301: Pred cara Solomuna dolaze dve vanbračne majke:

„I reče jedna žena: ah, gospodaru; ja i ova žena sjedimo u jednoj kući, i porodih se kod nje u istoj kući.

A treći dan poslije mog porođaja porodi se i ova žena, i bijasmo zajedno i ne bijaše niko drugi sa nama u kući, samo nas dvije bijasmo u kući.

I umre sin ove žene noćas, jer ona leže na nj.

Pa ustavši u po noći uze sina mojega iskraj mene, kad sluškinja tvoja spa-vaše, i stavi ga sebi u naručje, a svoga sina mrtvoga stavi meni u naručje.

A kad ustah u jutru da podojim sina svojega, a to, mrtav; ali kad razgledah u jutru, a to ne bješe moj sin, kojega ja rodih.

Tada reče druga žena: nije tako; nego je moj sin onaj živi, a tvoj je sin onaj mrtvi. Ali ona reče: nije tako, nego je tvoj sin onaj mrtvi, a moj sin je ovaj živi. Tako govorahu pred carem.

A car reče: ova kaže: ovaj živi moj sin, a tvoj je sin onaj mrtvi; a ona kaže: nije tako, nego je tvoj sin onaj mrtvi, a moj je sin ovaj živi.

I reče car: dajte mi mač. I donesoše mač pred cara.

Tada reče car: rasijecite živo dijete na dvoje, a podajte polovinu jednoj a polovinu drugoj.

Tada žena koje sin bijaše živi reče caru, jer joj se usколеba utroba za sinom: ah, gospodaru, podajte njojzi dete živo, a nemojte ga ubijati. A ona reče: neka ne bude ni meni ni tebi, rasijecite ga.

Tada odgovori car i reče: „podajte onoj živo dijete, nemojte ga ubijati, ona mu je mati.“

i vanbračne majke, i pored eventualnog kompleksa da nose i rađaju dete iz vanbračnog odnosa, retko napuštaju svoju tek rođenu decu u vreme kada je deci njihova nega najpotrebnija. Ako već dođe do napuštanja dece, posebne teškoće da se utvrdi ko su roditelji nahočeta, dovode do toga da su retki slučajevi utvrđivanja vanbračnog materinstva u sudskoj praksi.

I pored toga što su sporovi oko vanbračnog materinstva retki u životu, neki pravni sistemi poznaju institut utvrđivanja vanbračnog materinstva i izričito ga regulišu².

U našem pravu institut utvrđivanja vanbračnog materinstva nije izričito regulisan. Ipak, mogućnost utvrđivanja vanbračnog materinstva, u slučaju potrebe, u našem pravu, nije isključena. Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece³ nije predvideo institut utvrđivanja vanbračnog materinstva. Razlog verovatno leži u tome što je, po pravilu, majka uvek poznata i što su sporovi ovakve vrste retki u životu.

U slučaju utvrđivanja vanbračnog materinstva radi se, kao i kod utvrđivanja vanbračnog očinstva, o utvrđivanju porekla maloletne dece. Iz tog razloga bila bi dopuštena analogna primena pravila koja se odnose na utvrđivanje vanbračnog očinstva i na slučaj utvrđivanja vanbračnog materinstva. Ideja o zaštiti interesa maloletne dece i njihovom pravu da imaju i znaju svoje roditelje, opravdava analognu primenu odredaba OZORD i na ovu situaciju.

Pored toga, i po starom i po novom zakonu o matičnim knjigama, predviđeno je upisivanje naknadno utvrđenih roditelja vanbračne dece u matične knjige. Tako je Zakon o državnim matičnim knjigama iz 1946. g. sadržao pravila iz čijeg smisla se zaključuje da je dopušteno utvrđivanje vanbračnog materinstva. U čl. 22. toga zakona izričito je bilo predviđeno da se u matične knjige rođenih unosi i utvrđeno materinstvo deteta, a u čl. 29. bilo je predviđeno da se u matične knjige upišu i naknadno utvrđeni roditelji deteta. To je praktično značilo da je ovaj zakon predviđao mogućnost naknadnog utvrđivanja vanbračnog materinstva.

Zakon o matičnim knjigama iz 1965. g. u čl. 4. st. 3. predviđa da se u matične knjige rođenih upisuju priznanje i utvrđivanje očinstva i materinstva. Na taj način, ovaj zakon, ne samo što potvrđuje tezu da je u našem pravu dopušteno utvrđivanje vanbračnog materinstva, već predviđa obe vrste utvrđivanja vanbračnog materinstva: priznanjem materinstva i utvrđenjem vanbračnog materinstva odlukom suda.

U našoj teoriji je prihvaćeno stanovište da je dopušteno utvrđivanje vanbračnog materinstva. Kako se slučaj utvrđivanja vanbračnog materinstva nije pojavio u našoj sudskoj praksi, analiza ovog problema u našoj literaturi, ostala je u domenu teorijske spekulacije. Pri obradi ovog problema⁴ zauzet je jedinstven stav da bi slučaj utvrđivanja vanbračnog

² Npr. francusko pravo — art. 341 CC.

³ Za Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece biće u daljem tekstu upotrebljena uobičajena skraćena OZORD.

⁴ U udžbenicima porodičnog prava utvrđivanju vanbračnog materinstva nije posvećena veća pažnja. Članak dr M. Mitića „Utvrdjivanje vanbračnog materinstva“ — Pravni život 9—10/55, je jedini do sada objavljeni članak o ovom pitanju.

materinstva eventualno mogao da se javi kod napuštanja, otmice, podmetanja ili zamene dece⁵.

Pre izvesnog vremena, u našoj sudskoj praksi se pojavio slučaj utvrđivanja vanbračnog materinstva⁶, ali do danas, koliko nam je poznato, on nije privukao posebnu pažnju⁷, iako predstavlja kuriozitet svoje vrste.

Ovaj nesvakidašnji spor je nastao na području Kosova. Jedan bračni par, albanske narodnosti, dugo nije imao dece. Rešenje svog bračnog problema našli su u tome što je muž doveo u kuću konkubinu. Stvoreno je zajedničko domaćinstvo. Vanbračna žena je opravdala poverenje i rodila dvoje dece. Vanbračni otac je svoju vanbračnu decu u matičnim knjigama upisao kao svoju bračnu decu — kao decu rođenu u braku sa bračnom ženom.

Posle njegove smrti, obe žene su nastavile da žive i dalje u zajedničkom domaćinstvu i zajednički podižu decu. Prilikom regulisanja porodične penzije, vanbračna žena je otkrila da su njena deca u matičnim knjigama upisana kao deca njenog vanbračnog muža i njegove bračne žene, da su po matičnim knjigama njena deca deca druge žene. Zato je vanbračna majka podigla tužbu za utvrđivanje vanbračnog materinstva i ovaj slučaj je svoj epilog dobio pred sudom.

Tako se, konačno, u našoj sudskoj praksi pojavio slučaj utvrđivanja vanbračnog materinstva i izazvao niz teorijskih i praktičnih pitanja. Odgovori na sva ova pitanja zahtevaju posebnu obradu koja bi prešla granice ovog rada kojim smo želeli da ukažemo na jedan pravni problem koji se dosada nije javljao u našoj sudskoj praksi, a koji je u našoj literaturi obrađivan samo kao slučaj koji eventualno može da se javi u životu. Čini nam se da može da bude korisno i samo ukazivanje na ovaj nesvakidašnji slučaj, bez pretenzija da, bar zasad, pokušamo da damo i određene odgovore u smislu rešenja nekih pitanja koja je ovaj slučaj svojom pojavom izazvao.

I pored toga što je ovaj slučaj rešen, čini nam se da bi analiza stavova suda u odlukama koje su donete u ovom slučaju, mogla da bude od koristi. Rešavanjem ovog spora, sudija je u punoj meri bio saradnik zakonodavca u elaboraciji živog prava. Iz tog razloga bi bila interesantna i analiza stavova suda iznetih u obrazloženju odluka jer oni pokazuju stvarne motive kojima se sud rukovodio prilikom iznalaženja rešenja u konkretnom sporu.

Prvostepeni sud je ovu nesvakidašnju tužbu za utvrđivanje vanbračnog materinstva odbacio kao nedozvoljenu i neblagovremenu. Sud je našao da je tužba nedozvoljena jer po propisima OZORD nije predviđena mogućnost utvrđivanja vanbračnog materinstva. Po shvatanju prvostepenog suda, analogna primena odredbi o utvrđivanju vanbračnog oćinstva na slučaj vanbračnog materinstva ne bi došla u obzir jer se ne odnosi na isti odnos. Čak i da je analogna primena dopuštena zakonom,

⁵ Dr M. Mitić smatra da bi spor oko utvrđivanja vanbračnog materinstva mogao da se javi i u slučaju ako priznato vanbračno mateinstvo bude osporeno.

⁶ Predmet Okružnog suda u Peći, P-314/62.

⁷ Pojavu ovog slučaja, koliko nam je poznato, registrovali su: Bilten sudske prakse VSS, br. 6, februar 1966, Kukoljac—Ralčić: „Priručnik sudske prakse pozitivnih propisa i pravnih instituta iz oblasti građanskog prava“, Savremena administracija, Beograd, i Pravni leksikon, II izdanje.

postavio bi se problem postupka, jer zakonom nije predviđena mogućnost da se u parničnom postupku rešavaju sporovi ovakve vrste.

Prvostepeni sud je zaključio da ne postoji mogućnost da se ovaj slučaj raspravlja u parnici. Pošto nalazi da se radi o ispravci grešaka u matičnim knjigama, sud smatra da nije ispunjena jedna od potrebnih procesnih pretpostavki — dopuštenost redovnog pravnog puta.

Pored toga, po shvatanju prvostepenog suda, stoje i drugi razlozi za odbacivanje tužbe. Tužilja je tražila da se utvrdi činjenica njenog materinstva a ne postojanje nekog prava ili pravnog odnosa odn. istinitost ili neistinitost neke isprave. Čak i kad bi se radilo o tužbi za utvrđenje, tužilja nije navela u čemu se sastoji njen pravni interes da se utvrdi sporni pravni odnos.

S druge strane, prvostepeni sud smatra da je tužba neblagovremeno podneta, čak i da je bila dopuštena, jer je podneta po proteku rokova koji važe za podizanju tužbe radi utvrđivanja odn. osporavanja očinstva, bez obzira da li je tužilja podnela tužbu u svoje ime ili u ime dece.

Drugostepeni sud je zaključio⁸, po žalbi tužilje, da je dopušteno utvrđivanje vanbračnog materinstva u našem pravu, iako nema izričitih odredaba o tome u OZORD, i da u tom slučaju mogu primeniti odredbe pomenutog zakona koje se odnose na utvrđivanje vanbračnog očinstva. Ipak, drugostepeni sud je našao da je u konkretnom slučaju tužba bila neblagovremeno podneta i iz tog razloga je potvrdio rešenje prvostepenog suda kojim se tužba odbacuje.

Smatramo da su odluke suda u konkretnom slučaju nepravilne, a argumenti izneti u obrazloženju netačni.

Pre svega, u vreme kada je prvostepeni sud rešavao ovaj slučaj, pored OZORD važili su i propisi Zakona o državnim matičnim knjigama, koji su, kako je već rečeno, predviđali mogućnost utvrđivanja vanbračnog materinstva. Prvostepeni sud je pogrešno zaključio da je tužba za utvrđivanje vanbračnog materinstva nedopuštena.

U normalnim okolnostima utvrđivanje vanbračnog materinstva vrši se priznanjem vanbračnog materinstva⁹. Vanbračna majka, koja je rodila dete, ako ga ne napusti, daje svoju izjavu o priznanju vanbračnog materinstva i ta se izjava unosi u matične knjige rođenih. Čak i majka koja je napustila dete, može da prizna svoje materinstvo kasnije kada zna, po ranije ostavljenim ili određenim znacima, da je dete njeno.

Kao što je poznato, izjava o priznanju vanbračnog materinstva može se dati u svako doba pred matičarem, u javnoj ispravi ili u testamentu. Priznanjem vanbračne majke lako se utvrđuje vanbračno materinstvo.

U našem slučaju, život u zajednici sa vanbračnim mužem i njegovom bračnom ženom doveo je do toga da je umesto vanbračne majke izjavu o rođenju deteta dao vanbračni otac. I umesto izjave o priznanju vanbračnog očinstva, vanbračni otac je dao izjavu da je dete bračno. Data je izjava kojom je promenjen ne samo status rođenog deteta, nego je isključen i srođnički odnos između deteta i njegove prirodne majke. Iako je vanbračno materinstvo bilo poznato, ono je prikriveno, te nije

⁸ Rešenje Vrhovnog suda Srbije, Odeljenje u Prištini, GŽ-88/65.

⁹ U OZORD nema izričitih propisa o priznanju vanbračnog materinstva. Neke odredbe o tome sadrži Zakon o matičnim knjigama. I za slučaj priznanja vanbračnog materinstva mora se primeniti analogija sa čl. 24. OZORD koja se odnosi na priznanje vanbračnog očinstva.

bilo ubeleženo u matične knjige. Tako je isključeno, onemogućeno eventualno kasnije priznanje materinstva, odn. kasnije ne bi bilo moguće niti bi imalo ikakvo dejstvo.

Jedini put da bude ostvareno prirodno pravo majke da svojoj deci bude i „pravna“ majka je put sudskog utvrđenja vanbračnog materinstva. Otuda je nesumnjiv pravni interes žene koja je rodila decu, da bude priznata i poznata kao roditelj i da putem tužbe za utvrđenje traži da se presudom omogući realizacija pravnih odnosa koji su od rođenja njene dece latentno egzistirali.

Pošto se radi o tužbi za utvrđivanje roditeljskog odnosa između majke i njene dece, nikako se ne može reći da se radi o ispravljanju grešaka u matičnim knjigama. Radi se o utvrđenju roditeljskog odnosa, koji je, doduše, pogrešno evidentiran, ali da bi se ta „greška“ u matičnim knjigama ispravila, potrebna je sudska odluka kojom se utvrđuje promena u pogledu evidentiranog roditeljskog odnosa. Tačno je da u sudsku nadležnost ne spada rešavanje o ispravkama u matičnim knjigama, ali zato u sudsku nadležnost spadaju sporovi oko utvrđivanja postanka, promene ili prestanka odnosa koji se evidentiraju u matičnim knjigama.

Prvostepeni sud je pogrešio kada je u obrazloženju rešenja naveo da se u konkretnom slučaju radi o tužbi za utvrđivanje činjenice. Zbog neadekvatne stilizacije zahtevi u statusnim tužbama izgledaju često kao zahtevi za utvrđenje činjenica. Od suda se traži da utvrdi da je neko nečiji roditelj, odn. da je neko nečije dete. Kako se u statusnim parnicama utvrđuje postojanje pravnog odnosa između roditelja i dece, kao stranaka, jasno je da se ne konstatuju činjenice.

Izgleda nam neodrživo i shvatanje prvostepenog suda da spor oko utvrđivanja vanbračnog materinstva ne može da se rešava u parničnom postupku zbog nedostatka odgovarajućih propisa.

Parnica radi utvrđivanja roditeljskog odnosa je redovni pravni put za rešavanje spora ovakve vrste. Jasno je da utvrđivanje vanbračnog materinstva može da se vrši jedino u postupku koji se vodi kod okružnog suda. Okružni sud je, u smislu čl. 28. st. 2. tačka 1. Zakona o parničnom postupku¹⁰ nadležan za rešavanje ovakvih sporova jer je u pitanju statusna tužba¹¹.

Iako se pod paternitetskim parnicama, zbog samog jezičkog smisla, ne mogu razumeti parnice za utvrđivanje vanbračnog materinstva, opšti i posebni propisi ZPP primenjivaće se prilikom rešavanja ovog spora¹². Spor oko utvrđivanja vanbračnog materinstva je iste prirode kao i spor oko utvrđivanja vanbračnog očinstva pošto se u oba slučaja utvrđuje roditeljsko svojstvo jednog lica.

Prvostepeni sud je pogrešno zaključio da je vanbračna majka mogla da podigne tužbu kao zakonski zastupnik svoje dece.

¹⁰ U daljem tekstu za Zakon o parničnom postupku biće upotrebljena uobičajena skraćenica ZPP.

¹¹ Isto stanovište zauzeto je u našoj sudskoj praksi prilikom odlučivanja u jednoj sličnoj pravnoj situaciji kada je Vrhovni sud NRS doneo rešenje:

„Tužba kojom se traži utvrđivanje materinstva spada u nadležnost okružnog suda“. — R-128/59 od 20. XI 1959, Zbirka sudskih odluka, 1959, knji. IV. sv. 3, odl. 390, str. 28.

¹² Doduše, ZPP sadrži samo jednu odredbu u čl. 28. o postupku u paternitetskim parnicama. Pomenutom odredbom ZPP upućuje na neka pravila postupka u bračnim parnicama.

Da bi jedan roditelj mogao da bude zakonski zastupnik svog deteta, potrebno je da vrši svoje roditeljsko pravo. Da bi roditelj mogao da vrši roditeljsko pravo, potrebno je pre svega da bude poznato ili utvrđeno njegovo svojstvo roditelja. U ovom slučaju vanbračna majka je tužbom tražila da se utvrdi roditeljski odnos između nje i njene dece. Iz tog razloga je isključena mogućnost da ona kao zakonski zastupnik podigne tužbu u ime svoje dece.

Stav drugostepenog suda u ovoj pravnoj stvari ne može se u celosti prihvatiti. Zadatak suda je bio da odgovori na pitanje ko je mati u spornom slučaju: bračna ili vanbračna žena jednog čoveka. Sud na to pitanje nije odgovorio jer je odbacio tužbu zbog neblagovremenosti. Sud je zaključio da je rok za podnošenje tužbe za utvrđivanje vanbračnog materinstva materijalnopravne prirode, da je materijalno-prekluzivan, i da njegovo propuštanje predstavlja nedostatak procesne pretpostavke, što je razlog za odbacivanje tužbe.

U uporednom pravu i u našoj pravnoj doktrini prihvaćeno je gledište da tužba za utvrđivanje vanbračnog materinstva nije vezana za rok¹³. Smatra se da je insistiranje na primeni analogije u pogledu rokova, koji se odnose na podizanje tužbe u sporovima oko vanbračnog očinstva neprihvatljivo, jer se u tom slučaju objektivno ne pruža zaštita interesima vanbračnog deteta¹⁴.

Pošto se u konkretnom slučaju radilo o popunjavanju praznine u pogledu rokova u kojima se tužba za utvrđenje vanbračnog materinstva može podneti, čini nam se da je sud trebalo da potraži inspiraciju za svoju odluku u pravnoj doktrini, u nedostatku odgovarajuće sudske prakse. Trebalo je da sud primeni metod u popunjavanju zakonskih praznina koji je već dugo prihvaćen u teoriji tumačenja prava, metod koji je našao svoj izraz u švajcarskom Građanskom zakoniku (čl. 1). U nedostatku zakonske odredbe koja bi se mogla primeniti, trebalo je da sudija sam postavi pravilo koje bi on postavio kad bi delovao u ulozi zakonodavca, pri čemu je trebalo da se inspiriše rešenjima koja su prihvaćena u pravnoj nauci i praksi.

Drugostepeni sud je zaključio da je u našem pravu dopušteno podizanje tužbe za utvrđivanje vanbračnog materinstva, a deca su ipak ostala bez svoje prave majke. Drugostepeni sud je potvrdio prvostepenu odluku. Odbacivanjem tužbe zbog neblagovremenosti, zahtev vanbračne majke se ugasio i ona više ne može da ostvari svoje roditeljsko pravo prema deci. Spor je ostao nerešen, ostao je da egzistira u životu.

Sud je, po našem shvatanju, nepravilno popunio jednu zakonsku prazninu i time povredio prirodne i pravne interese majke i dece. Neadekvatnom interpretacijom prava stvoren je i održan nesklad između fakta i prava. Pored toga, povređeni su i principi pravednosti i pravičnosti jer su deca lišena svog prirodnog i faktičkog statusa, a mati jednog svog svojstva i jedne prirodne veze. Tražena zaštita faktičkog roditeljskog odnosa nije pružena i tako se zaključak suda da je dopušteno utvrđivanje vanbračnog materinstva pretvorio u golu fikciju.

¹³ Dr M. Mitić — Porodično pravo, Prosveta, Niš, 1969, dr M. Mitić: Utvrđivanje vanbračnog materinstva", Pravni život 9—10/55, dr Marko Mladenović — Porodica i porodični odnosi, Rad, Beograd, 1963.

¹⁴ Dr M. Mitić, *op. cit.*

Logika stvari, priroda pravnog odnosa i očigledni pravni interes u konkretnom sporu dovode do zaključka da nema mesta primeni analogije u pogledu rokova u slučaju utvrđivanja vanbračnog materinstva.

U konkretnom slučaju sudska odluka je postala pravnoснаžna i moramo da se pomirimo sa njenom egzistencijom. Ipak, upustili smo se u analizu iznetih stavova u sudskim odlukama, u ovom slučaju u nadi da će naše ukazivanje na izvesne propuste suda i neadekvatnu argumentaciju možda biti od koristi ako se još jednom u praksi postavi ovakvo pitanje.

Značajno je to da je nedostatak propisa o utvrđivanju vanbračnog materinstva uočen. Treba napomenuti da je Komisija za kodifikaciju porodičnog prava Savezne skupštine u toku svoga rada uočila da sadašnji propisi o porodici nisu izričito regulisali ovo pitanje, iako je Zakon o matičnim knjigama doneo dopune u pogledu mogućnosti utvrđivanja vanbračnog materinstva¹⁵. Zauzet je stav da pitanje utvrđivanja materinstva treba u potpunosti predvideti prema klasičnoj formuli „la recherche de la maternité est admise”, bez obzira što su slučajevi istraživanja i osporavanja materinstva, bračnog ili vanbračnog, veoma retki.

Gordana Stanković, asistent

UN CAS DE RECHERCHE DE LA MATERNITE EXTRAJUGALE DANS NOTRE JURISPRUDENCE

(Résumé)

Les litiges relatifs à la recherche de la maternité extraconjugale ne sont pas inconnus dans la vie, mais ils sont rares dans la jurisprudence.

En droit yougoslave, l'institution de recherche de la maternité extraconjugale n'est pas réglementée explicitement, comme c'est le cas de certains autres systèmes juridiques. Cependant, la recherche de la maternité extraconjugale est possible en droit yougoslave, en vertu de l'application analogue des dispositions de la Loi fondamentale sur le rapports des parents et des enfants, relatives à la recherche de la paternité extraconjugale, et de certaines dispositions de la Loi sur les registres de l'état civil de 1965 (respectivement de la Loi antérieure sur les registres d'Etat de l'état civil de 1946).

D'après le point de vue accepté dans la doctrine juridique yougoslave, la recherche de la maternité extraconjugale est admissible, tandis que les litiges éventuels de ce genre peuvent apparaître dans les cas d'abandon, d'enlèvement, de substitution ou de supposition de l'enfant.

L'auteur indique un cas de recherche de la maternité extraconjugale apparu récemment dans la jurisprudence et commente la position prise par le tribunal dans sa décision. Dans ce cas concret, le tribunal constate que la recherche de la maternité extraconjugale est admissible, tout en rejetant la plainte pour n'avoir pas été portée dans les délais, de sorte que la question de la maternité extraconjugale n'a pas été tranchée par la décision du tribunal.

¹⁵ Dr M. Mladenović — Nekoliko napomena o kodifikaciji porodičnog prava, Pravni život 1/1977.

SLOŽENOST, RAZNOLIKOST I PROMENLJIVOST VIDOVA NEDOZVOLJENE TRGOVINE

Od dana donošenja našeg Krivičnog zakonika, pa do danas, desile su se vrlo značajne promene u razvitku privrede, koje su se odrazile i u porastu kriminaliteta. Novi oblici privrednog kriminaliteta po svojoj specifičnosti i složenosti stvaraju posebne poteškoće nadležnim organima u njihovom otkrivanju i kvalifikovanju. Naime, privredni kriminalitet kao i neke druge vrste kriminaliteta koje nazivamo „modernim“ teži skrivenim i novim formama. Tako se on najčešće pojavljuje u graničnim oblastima između dozvoljenih i nedozvoljenih postupaka, a čisti slučajevi privrednog kriminaliteta relativno su retki¹. Dalja karakteristika privrednog kriminaliteta je i u tome što se vrlo lako prilagođava kretanjima i promenama u privredi i što ne ostavlja vidljive tragove u spolnjem svetu, pa se dešava da mnoga dela ne budu otkrivena ili da prođe duže vremena od izvršenja do otkrivanja delikta.

Od krivičnih dela protiv privrede (gl. XIX KZ) najviše je prema statističkim podacima tokom poslednjih godina vršeno krivično delo nedozvoljene trgovine (čl. 226 Kz). Krivično delo nedozvoljene trgovine svakim danom se sve više pojavljuje. Tako se ona najčešće pojavljuje kao posledica nestašice pojedinih roba na tržištu. Može se slobodno reći da stanje i odnosi na tržištu utiču na pojavu i brojnost ovog krivičnog dela. Učinioci ovog krivičnog dela u svojoj nedozvoljenoj delatnosti idu u korak sa vremenom, lako se prilagođavaju novo nastalim uslovima i vrlo uspešno prate tehnička dostignuća na svim sektorima koji im mogu koristiti u obavljanju nedozvoljene delatnosti. Zatim, vrlo brzo upoznaju prilike ne samo na domaćem već i na inostranom tržištu, pa se na os novu toga veoma brzo i spretno orjentišu na onu robu na kojoj se može najviše zaraditi. U poslednje vreme nosioci i organizatori ovog krivičnog dela sve više koriste tehnička dostignuća i zahvaljujući tome postaju veoma pokretljivi, mobilni i komukativni, što sve otežava efikasnije ot-

¹ Dr. M. Aćimović: Privredni kriminalitet i njegovo suzbijanje, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, sv. IX/1970. str. 305.

krivanje takvih delikvenata. Istovremeno izvršioi ovog krivičnog dela kroz samo delo unose i veoma perfidne vidove podmičivanja i korupcije.

Krivično delo nedozvoljene trgovine ovako je određeno u čl. 226 st. 1 KZ: „Ko nemajući ovlašćenje za trgovinu, nabavi robu ili druge predmete u većoj količini ili vrednosti u svrhu prodaje ili ko se neovlašćeno i u većem obimu bavi trgovinom ili posredovanjem u trgovini, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine“.

Nedozvoljena trgovina spada u onu grupu krivičnih dela čije su forme i izvršenja jako podložne promenama koje za sobom nosi društveno-ekonomski razvitak i svakodnevna životna praksa. Ove promene neprestano dovode do novih pojavnih oblika ovog krivičnog dela, a oni do kolebanja i neujednačenosti u sudskoj praksi. Otuda ovo krivično delo postavlja pred javna tužilaštva i sudove delikatan zadatak razgraničenja između delatnosti koje čine i koje ne čine ovo krivično delo, kao i između onih koje zaslužuju krivičnopravnu represiju i onih koje, s obzirom na mali stupanj društvene opasnosti, stvarno ne predstavljaju kriminal². Zbog ove pojave novih oblika izvršenja krivičnog dela nedozvoljene trgovine stiće se ponekad utisak da organi gonjenja uključujući i sudove idu u širinu prilikom krivično pravnih represija u vezi krivičnog dela nedozvoljene trgovine.

Novelom Krivičnog zakonika iz 1959. godine želja zakonodavca bila je preciznije određivanje elemenata krivičnog dela nedozvoljene trgovine, obuhvatajući pri tome i one pojavne oblike koji se nisu mogli uklopiti u raniju formulaciju čl. 226 Kz. Dotadašnja formulacija čl. 226 Kz izmenjena je utoliko što dati član precizira da delo postoji samo ukoliko se radi o predmetima „u većoj količini ili vrednosti“, što je novum prema osnovnom tekstu i možda ukazuje na „racio legis“, zakon restriktivno primeniti. Ali zato alternativno se smatra da je kažnjivo i kada se neko „u većem obimu bavi trgovinom ili posredovanjem u trgovini“. Otpala je dakle, iz novog teksta reč da delo postoji samo ako se neko bavi trgovinom „kao zanimanjem“ i proširen je pojam nedozvoljene trgovine ekspresis verbis i na posredovanje. Dato je dalje u novom tekstu bar približno tumačenje pojma trgovine, rečima „da je preduslov za postojanje dela nabaviti robu“ i to „u svrhu prodaje“. Ovo je posebno važno za sudove jer su ranije veoma različito tumačili pojam trgovine.

U sistemu prometa robe i vršenja usluga pozitivnim propisima je regulisano ko se može baviti nabavkom robe ili drugih predmeta ili vrednosti radi se o subjektu — fizičkom licu koje vrši takvu neovlašćenu nabavku. A pod nabavkom robe podrazumevamo kupovanje robe ili pak samo nabavljanje robe s tim da se docnije, po prodaji robe, plati³. Međutim, pored ovoga potrebno je još, da se radi o robi ili predmetima u većoj količini ili većoj vrednosti ili pak u većem obimu, a namera učinioa treba da bude prodaja tako nabavljene robe. Sem toga i samo nabavljanje robe u većoj količini u cilju prodaje predstavljalo bi krivično delo, iako roba nije prodana, pa čak i ako nije ponuđena na prodaju. Prema tome, da bi postojalo ovo krivično delo potrebno je utvrditi da se kupo-

² Dr. B. Zlatarić: Krivični zakonik u praktičnoj primjeni, II sv. Zagreb, 1958 god. str. 286—289.

³ Dr. Ž. Jovanović: Priručnik iz krivičnog prava Jugoslavije, Posebni deo, Beograd, 1963, str. 220.

vina vrši u svrhu prodaje⁴. S druge strane da bi postojalo ovo krivično delo potrebno je da se radi o robi u većoj količini ili vrednosti.

Izmene i dopune čl. 226 Kz nisu u većoj meri olakšale primenu ovog člana. Naprotiv, pojavio se čitav niz novih problema kako u teoriji tako i u praksi koji neposredno utiču na gonjenje i kažnjavanje učinioca ovog krivičnog dela. Tako su se mogli uočiti neki problemi kao na primer šta treba podrazumevati pod pojmom „veća vrednost“, „veća količina“ i „veći obim“, te šta treba podrazumevati pod pojmom „postignuta imovinska korist“, odnosno koji iznos novca predstavlja imovinsku korist ostvarenu izvršenjem krivičnog dela (čl. 62a Kz), šta sve smatrati da spada u pojam posredovanja, s obzirom da zakonodavac ne daje objašnjenje. Problem se javlja i u pogledu trgovine iz tzv. poklon-paketa, koje uglavnom šalju iseljenici, a u poslednje vreme i naši radnici koji odlaze na rad u inostranstvo. Poteškoće predstavlja i trgovina koja se obavlja preko komisijih prodavnica, zatim kod prerade i dorade nekih predmeta, odnosno da li prerada i dorada nekih predmeta predstavlja nedozvoljenu delatnost (na primer: tov stoke, prerada mesa u suhomesnate proizvode, sakupljanje starih krpa i sl.).

Na ova i druga pitanja koja su se pojavila posle Novele Krivičnog zakonika iz 1959. godine nije lako odgovoriti, jer se neki od odgovarajućih pojmova menjaju zavisno od promena društveno-ekonomskih odnosa. Znači, treba početi od pretpostavke da su ovi pojmovi promenljive kategorije gde se društvena opasnost kod ovog krivičnog dela utvrđuje zavisno od konkretno postojećih društveno-ekonomskih odnosa.

Na neka od ovih spornih pitanja sudska praksa dala je dosta određene odgovore. Tako na primer imajući u vidu društveni karakter kategorija „veća količina“, „veća vrednost“ i „veći obim“, jer ove kategorije čine sastavni deo elemenata pojedinih oblika krivičnog dela nedozvoljene trgovine, Krivično veće Vrhovnog suda Jugoslavije stalo je na pravno stanovište da neovlašćeno nabavljanje robe ili drugih predmeta u većoj količini ili vrednosti i bavljenje trgovinom u većem obimu postoji onda kada količina, vrednost i obim prelazi iznos od tri hiljade dinara. Ovakvo pravno shvatanje zastupaju i javna tužilaštva, te se otuda kada ovi elementi nisu ispunjeni ne vodi krivični postupak, već se primenjuju odredbe čl. 75a Osnovnog zakona o prometu robe, tj. umesto krivičnog postupka primenjuje se pokretanje prekršajnog postupka i administrativno kažnjavanje. Ovakvo stanovište Vrhovnog suda Jugoslavije u velikoj meri je olakšalo rad kako sudovima tako i tužilaštvima prilikom tumačenja ovih pojmova.

Kao poseban vid krivičnog dela nedozvoljene trgovine koji se pojavljuje u praksi naših sudova je i prodavanje robe iz tzv. poklon-paketa. U pogledu ovakvog načina trgovine, mnogi naši nižestepeni sudovi smatrali su, da tu ne postoje elementi krivičnog dela nedozvoljene trgovine, uzimajući pojam trgovine suviše usko kao delatnost, koja se sastoji iz dva elementa udružena u jednu trgovačku operaciju tj. iz kupovine radi preprodaje i prodaje radi zarade⁵. Takvo shvatanje nižih sudova korigovali su vrhovni sudovi, smatrajući da ovde ima elementa krivičnog dela nedozvoljene trgovine. O ovom pitanju u svoje vreme izjasnio se i Sa-

⁴ Dr. J. Tahović: Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 1961, str. 290.

⁵ Dr. B. Zlatarić, isto, str. 295.

vezni Vrhovni sud Jugoslavije u odluci Kž 15/56 od 23. 2. 1956. godine u kojoj između ostalog navodi, da je krivično delo iz čl. 226 Kz upravljeno protiv narodne privrede, posebno postojećeg sistema obavljanja trgovačke delatnosti i kao takvo ono obuhvata sve one odlike razmene robe, koje su protivne tome sistemu. Odredba čl. 226 Kz odnosi se kako na nedozvoljenu razmenu unutar zemlje tako i na razmenu s inostranstvom. Za tzv. poklon-pakete, ističe se dalje u odluci Saveznog Vrhovnog suda Jugoslavije, dobro je poznato, da se iza njih veoma često krije izbegavanje plaćanja carinske dažbine i razne vrste nedozvoljene razmene. Imajući sve to u vidu potrebno je i odredbu čl. 226 Kz tumačiti i primenjivati tako da obuhvati sve te razne oblike nedozvoljene trgovine, kako bi se takva kriminalna delatnost uspešno suzbijala⁶.

Što se tiče problema da li nabavljanje stvari, sa svrhom da se u pre-rađenom obliku dalje prodaju predstavlja nedozvoljenu trgovinu, u teoriji a i našoj praksi postoje različita mišljenja. Tako, jedni smatraju da ima elemenata krivičnog dela nedozvoljene trgovine, drugi misle da nema. I sudska praksa u pogledu odgovora na ovo pitanje je neujednačena. No, bez namere da polemišemo o ovom pitanju, mišljenja smo da treba poći od svakog konkretnog slučaja, pa ukoliko se u samom postupku utvrdi da je namera učinioca prilikom same kupovine bila dalje preprodaja stvari za koje nije posedovao ovlašćenje, a sve u cilju postizanja zarade, postoji krivično delo nedozvoljene trgovine, u suprotnom nema krivičnog dela.

Jedno drugo pitanje koje do danas nije dobilo konačan odgovor i koje sa promenama u zakonodavstvu i društvenim odnosima uvek dobija novu aktuelnost jeste određivanje neovlašćenog posredovanja kao oblika nedozvoljene trgovine. Ovaj pojam koji na prvi pogled izgleda jednostavan u stvarnosti nije takav. Pokušavajući da odgovorimo na neka pitanja koja su se postavila u vezi sa neovlašćenim posredovanjem, mi ćemo ukazati i na složenost celog problema. Pre svega se postavlja pitanje: šta je to uopšte posredovanje u trgovini? Ovde zakonodavac u krivičnom zakonodavstvu ne daje objašnjenje pojma posredovanja. On ga pominje zajedno sa nedozvoljenom trgovinom tj. sa neovlašćenim nabavljanjem robe ili drugih predmeta u većoj vrednosti ili većoj količini u cilju prodaje ili „neovlašćenom bavljenju trgovinom u većem obimu“⁷. Donekle je pojam posredništva regulisan u Osnovnom zakonu o prometu robe (Službeni list SFRJ br. 1 iz 1967. god., sa izmenama i dopunama br. 30 iz 1968. god.) gde se pod posredničkim uslugama smatra „dovođenje u vezu komitenata ili komitenta sa trećim licem, radi zaključivanja ugovora o poslovima robnog prometa (mešetarenje)“. Pojam posredništva određen je i u Zakonu o prometu robe i usluga sa inostranstvom (Sl. list SFRJ br. 27 iz 1962. god., sa izmenama i dopunama br. 14 iz 1965. god., br. 28 iz 1966. godine). Tako u članu 86 ovoga Zakona se određuje da je posredovanje u prometu robe i usluga sa inostranstvom, „vršenje u ime i za račun inostrane firme poslova koji prethodi zaključivanju ugovora o kupovini i prodaji robe ili ugovora o vršenju usluga, dovođenje u vezu inostrane firme sa privrednom organizacijom radi za-

⁶ isto, str. 297.

⁷ Dr. J. Tahović: Komentar Krivičnog zakonika, Beograd, 1962, str. 373.

ključivanja tih ugovora, kao i vršenje poslova koji se odnose na izvršenje tih ugovora". Naravno ovdje je reč samo o dozvoljenom posredovanju.

Izvesno određivanje pojma neovlašćeno posredovanje u trgovini u smislu čl. 226 Kz, kako ga nema u krivičnom zakonodavstvu, može se donekle naći u nekim od sudskih krivičnih odluka koje su pokušale da taj pojam odrede. Tako na primer Vrhovni sud Hrvatske u odluci Kž. 882/66 od 7. jula 1966. godine, smatra da posredovanje u trgovini predstavlja aktivnost kojom učinilac nabavlja robu uključujući se svojom delatnošću u lanac posrednika između proizvođača i potrošača sa ciljem da takvom delatnošću, rukovođen špekulativnim pobudama, ostvari za sebe, imovinsku korist. Pri tome ni od kakvog značaja nije činjenica da li je učinilac od nabavljača bio ovlašćen da nabavi robu kod proizvođača, ako za takvu delatnost nije imao ovlašćenje nadležnih organa. Isto tako ističe se dalje u odluci, bez ikakvog je značaja i činjenica da li je unapred bio ugovoren honorar za nabavku robe, ako se ovaj honorar logički morao očekivati, a stvarno i isplaćen. Isti sud potvrđuje svoje stanovište i u odluci Kž. 295/69—3 od 9. aprila 1969. godine, postojanje krivičnog dela nedopuštene trgovine vršenjem neovlašćene posredničke usluge nije odlučujuće na koji je način došlo do vršenja posredničke usluge — slučajno ili ne — da li su bez posebnog reklamiranja od strane optuženog njega kupci pronašli i putem njega nabavili robu (strojeve), da li je do tog posredovanja došlo usled poznavanja stranog jezika od strane optuženog, da li je carina plaćena ili ne, da li je uvoz odgovarajuće robe (strojeva) inače dopušten ili ne, da li su kupci oštećeni ili ne, kao ni činjenica da li je optuženi očekivao manju nagradu, već ako za takvu delatnost nije imao ovlašćenje nadležnih organa⁸.

Prema tome, za posredovanje u trgovini u smislu čl. 226 Kz bitno je da posrednik nije posedovao ovlašćenje za obavljanje takvih poslova. Sem toga, iz navedene odluke se vidi da posredovanje u trgovini može da se izvrši i dovođenjem u vezu ne samo fizičkih nego i pravnih lica radi sklapanja kupo-prodajnih poslova⁹.

U dosadašnjoj sudskoj praksi javljali su se razni vidovi neovlašćenog posredovanja. Tako jedan od tih vidova koji ni do danas nije napušćen jeste kupovanje većeg broja bioskopskih ulaznica i njihova preprodaja građanstvu u zaradu. Naime, vrlo često, a naročito za vreme održavanja filmskih festivala, svedoci smo velikog broja neovlašćene preprodaje ulaznica uz znatnu zaradu. U vezi sa tim neka nam posluži primer, da je u jednom gradu za vreme održavanja filmskog festivala jedno lice preprodajom ulaznica ostvarilo zaradu od 8.000 dinara. O ovom pitanju izjasnio se Vrhovni sud Hrvatske u svojim odlukama Kž. 1659/52 od 28. 11. 1952. god., i Kž. 1813/56 od 15. 9. 1954. godine, gde je istakao da kupovanje većeg broja bioskopskih ulaznica i njihovo preprodavanje građanstvu uz zaradu predstavlja neovlašćeno bavljenje trgovinom iz čl. 226 st. 1 Kz.

Neovlašćeno posredovanje u trgovini može se pojaviti i kod nakupaca i nabavljača. Ova lica mogu odgovarati za ovo krivično delo samo

⁸ Pregled prakse Vrhovnog suda Hrvatske — krivična grana sudovanja za 1966. god., Zagreb, 1967, str. 35.

⁹ Miodrag Đošić: Kriminalistička obrada krivičnih dela nedozvoljene trgovine; Beograd, 1970, str. 7.

u slučaju ukoliko ne poseduju ovlašćenje za obavljanje takve delatnosti. Prema ranijim propisima, to ovlašćenje moglo je posedovati samo ono lice koje je u radnom odnosu sa jednim od tih preduzeća. Međutim, prema sadašnjim propisima privredna organizacija može predvideti opštim aktom da promet određenih proizvoda može vršiti za privrednu organizaciju i lice sa kojim ta organizacija nije zasnovala radni odnos (čl. 25 Osnovnog zakona o prometu robe). Znači, svako ono lice koje ne poseduje ovlašćenje za obavljanje takve delatnosti, odgovaraće za ovo krivično delo, dok bi radna organizacija odgovarala za privredni prestup.

U vezi sa neovlašćenim posredovanjem u zadnje vreme kod nas su zapaženi i novi vidovi nedozvoljene trgovine. Tako na primer mnoga naša posrednička preduzeća preko svojih poslovnih agenata pronalaze radnike koji su bili ili se još nalaze na radu u inostranstvu i od njih kupuju stranu valutu, putem otvaranja deviznih računa. Ove devize koje su, doduše pribavljene legalnim poslovanjem prenose ili preprodaju drugim organizacijama i to takođe za njihove legalne poslove, ali one na taj način pribavljaju proviziju i tako stiču neopravdanu zaradu, i to ne samo one, već i vlasnici strane valute. Time se ujedno omogućuju čiste špekulacije u robnom prometu jer se ruši režim uvoza i sl.¹⁰ Postavlja se pitanje odgovornosti ovih posrednika? Što se tiče odgovornosti vlasnika strane valute, Vrhovni sud Hrvatske u svojim odlukama KŽ 2103/70—3 od 4. 2. 1971. god., KŽ 85/71—3 od 18. 2. 1971. god., KŽ 69/71—3 od 18. 3. 1971. god i KŽ 621/71 18. 6. 1971. godine, zauzeo je stav da nema elemenata krivičnog dela nedozvoljene trgovine od strane vlasnika strane valute koji putem simuliranih ugovora ustupaju svoja devizna sredstva trgovinskim organizacijama po kursu povoljnijem od zvaničnog. Ne znamo koliko je ovakvo stanovište ispravno, ukoliko se radi o licu koje je bilo upoznato sa sadržajem takvih ugovora. Stoga smo mišljenja da bi ova lica mogla u takvim slučajevima odgovarati za krivično delo nedozvoljene trgovine.

Radna organizacija koja se ovim putem bavila neovlašćenim posredovanjem i neopravdano obogatila kazniće se za učinjeni privredni prestup novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara, a odgovorno lice u radnoj organizaciji novčanom kaznom od 1.000 do 3.000 dinara.

Iz ovih nekoliko izloženih problema koji su nastali u vezi sa krivičnim delom nedozvoljene trgovine i potom ili bili rešeni u sudskoj praksi ili još uvek očekuju svoje rešenje, pokušali smo da ukažemo kako složenost privrednog razvoja i dinamika društvenog života utiču na složenost, raznolikost i promenljivost privrednog kriminaliteta. Mislimo da se može zapaziti kako pojedini vidovi nedozvoljene trgovine, pa i ceo privredni kriminalitet nastoje da se stalno prilagođavaju novim uslovima, da pronalaze nove puteve ispoljavanja, što zahteva njihovo stalno praćenje i blagovremeno i adekvatno reagovanje od strane društva.

Vidoje Miladinović, asistent

¹⁰ Dr. P. Kobe: Privredna krivična dela u Krivičnom zakoniku i u sporednom krivičnom zakonodavstvu, kao i novi oblici ovih krivičnih dela. Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo br. 4/1969. god., str. 551.

LA COMPLEXITE, LA VARIETE ET LA VARIABILITE DES FORMES
DE COMMERCE ILLICITE

— Résumé —

Sous le titre ci-dessus sont présentés certains problèmes apparaissant au sujet de l'acte criminel de commerce illicite (art. 226 du CP). De même, l'auteur expose certaines conceptions existant à propos de cet acte criminel dans la jurisprudence yougoslave. Dans cet ordre d'idées, il traite du contenu légal de l'acte criminel en question, ainsi que de certains phénomènes apparus à la suite de l'amendement au Code pénal de 1959. C'est ainsi que l'auteur explique ce qu'il faut entendre sous la notion de valeur accrue, quantité accrue et volume accru, et ce qu'il faut entendre sous la terme d'avantage patrimonial réalisé, ce qu'il faut entendre sous le terme de médiation, étant donné que le législateur ne donne aucune explication à ce sujet. Bref, l'auteur a cherché à apporter sa contribution aux opinions existantes, avec l'intention de contribuer à une meilleure compréhension et application de cette institution légale importante dans la pratique yougoslave, qui est sensiblement différente.

BELEŠKE I PRIKAZI

Dr Bogdan Zlatarić: Krivično pravo — I svezak, Uvod — Opći dio — I odsjek: Krivični zakon. — I. Prošle godine u izdanju zagrebačkog Informatora pojavila se prva sveska Krivičnog prava jednog od naših najpoznatijih teoretičara i praktičnih poznavalaca našeg krivičnog prava dr Bogdana Zlatarića, profesora Pravnog fakulteta u Zagrebu. Po obimu problema i po načinu njihove obrade, ova prva sveska ukazuje da je na putu da se pojavi jedno obimno, sistematski novo i sadržinski najstudiosnije delo iz oblasti materijalnog krivičnog prava, koje prevazilazi karakter postojećih udžbenika iz ove oblasti. Radi se, dakle, o jednom novom sistemu izlaganja materije, o delu koje će doneti dosta novina i zadovoljiti potrebu onih koji teže za jednim dubljim i svestranijem proučavanju ove problematike. Šta više, prema najavi izdavača, to i neće biti samo sistem materijalnog krivičnog prava kako ga danas imamo, već sistem krivičnog prava u širem smislu, tj. celokupnog sistema inkriminatornih i kaznenih normi. Budući da ovakvo delo predstavlja potrebu današnjice ne samo za proučavanje našeg kaznenog sistema nego i za njegovo dalje razvijanje i usaglašavanje sa celokupnim razvojem samoupravnog društva, ali potrebu koja zahteva mnogo napora, to možemo da poželimo prof. Zlatariću da istraje u tim naporima i uspešno završi ovaj veliki rad.

II. Ovim skromnim prikazom želimo da ukratko izložimo problematiku koja je obuhvaćena ovom prvom sveskom, uz izvesne opaske koje nemaju karakter dublje naučne analize i kritike s obzirom da nam još nije poznat sistem u celini.

U ovoj prvoj svesci obrađena su uvodna pitanja i nekoliko partija iz opšteg dela koji se odnose na problematiku Krivičnog zakonika.

Uvodni deo obuhvata pet poglavlja i to: kažnjive radnje, krivično pravo i njegovo mesto u normativnim sistemima, nauku krivičnog prava i ostale krivične nauke, osvrt na noviji povjesni — razvoj krivičnog prava i nauke i osvrt na povjesni razvoj krivičnog prava jugoslovenskih naroda.

1. Govoreći o protivpravnim ponašanjima, autor precizno utvrđuje distinkciju između zabrambenih ili prohibitivnih, s jedne strane, i zapovednih ili imperativnih normi, s druge strane. Na ovakva ponašanja zajednica uvek reaguje pravnom sankcijom. Pravna sankcija je defini-

sana kao „prinudna mjera koja je predviđena pravnim propisom i koja se primenjuje prema onome koji se protivpravno ponaša, kako bi na njega i ostale građane djelovalo da se suzdržavaju od takvih ponašanja i kako bi se na neki način otklonila šteta proizašla iz takvog protupravnog ponašanja“. Mora se priznati da se dosta retko u nas definiše pravna sankcija sem u teoriji prava, već uglavnom pojedine vrste pravne sankcije, a to je veoma važno za njeno razlikovanje od drugih društvenih sankcija kao što su moralne, običajne, itd. Jer, samo pravna sankcija ima tu karakteristiku da se primenjuje prisilno od strane nadležnih organa iza kojih gotovo uvek stoji državna prinuda. Iz ovoga proizilazi da je kažnjiva radnja ono protivpravno ponašanje na koje se kao pravna sankcija nadovezuje kazna. Kažnjive se radnje, koje su inače dosta brojne i raznovrsne po svom ispoljavanju, klasifikuju u četiri kategorije i to: krivična dela, prekršaji, privredni prestupi i disciplinske krivice. Ulazeći u sadržinu ovih kategorija kažnjivih radnji, autor daje njihove karakteristike koje čine svaku od ovih grupa kao jednu posebnu celinu kažnjivih radnji u našem pravnom sistemu. Iz ovih karakteristika trebalo bi da proizađu i razlike koje se, pre svega, sastoje u težini odnosno društvenoj opasnosti između pojedinih grupa kažnjivih radnji. Međutim, iako je to bila polazna osnova zakonodavca u njihovom razvrstavanju, autor s pravom primećuje da to nije čvrst kriterijum za njihovo razlikovanje. Kao dokaz za ovakvo tvrđenje on navodi činjenicu da među krivičnim delima postoje i takva koja su zaprećena novčanom kaznom čiji je najmanji iznos 60 dinara, dok se za privredne prestupe mogu izricati novčane kazne u daleko većim iznosima. To je istovremeno i dokaz da se deoba između krivičnih dela i privrednih prestupa bazira pre svega na subjektu izvršenja a ne na društvenoj opasnosti delikta. Stoga, po prof. Zlatariću, jedini siguran kriterij za međusobno razgraničenje navedenih grupa kažnjivih radnji jesu pozitivni propisi. Drugim rečima, od ocene zakonodavca zavisi koje će se kažnjive radnje smatrati krivičnim delima a koje prekršajima ili privrednim prestupima, a ta njegova ocena izražena je kroz pravni propis. Prema tome, razlika je čisto u formalnom kriteriju.

2. Mesto krivičnog prava u normativnom sistemu određeno je pre svega njegovom svrhom i sredstvima kojima se ono ostvaruje. A njegova svrha jeste zaštita određenih društvenih i individualnih vrednosti od određenih ponašanja ljudi kojima se te vrednosti narušavaju ili ugrožavaju. Specifično pak sredstvo za zaštitu tih društvenih i individualnih vrednosti su: „1. zabranjivanje ili u manjoj mjeri, nalaganje određenih ponašanja ljudi; 2. prijetnja određenim sankcijama, i to u prvom redu kaznama, koje se sastoje u oduzimanju ili ograničavanju određenih osnovnih, elementarnih prava onome koji prekrši zabranu odnosno zapovijed; 3. izvršenje prijetnje prema onome koji spomenutu zabranu ili zapovijed ne respektira i krši je“ (str. 17). Krivično pravo je, dakle, sredstvo države za borbu protiv kriminaliteta i otuda njegov instrumentalni karakter.

3. Interesantan je stav prof. Zlatarića u pogledu naziva „Krivično pravo“ i „Kazneno pravo“. Izlažući njegovo poreklo on konstatuje da je naziv „Kazneno pravo“ nastao na bazi kazne kao posledice izvršenja krivičnog dela, koja je u doba nastanka ovog naziva bila jedina kri-

vična sankcija. Naziv „Krivično pravo“ proizilazi pak iz krivice (ne krivnje) kao imenice što označava učinjeno zlo tj. krivično delo. Naziv „Krivično pravo“ je adekvatniji od naziva „Kazneno pravo“ obzirom da kazna nije više jedina sankcija i da je više u skladu sa našom zakonskom terminologijom.

4. Drugo interesantno pitanje koje ima izrazito teoretski karakter, a koje se retko sreće u našoj literaturi, jeste podela krivičnog prava na krivično pravo u objektivnom i subjektivnom smislu. Krivično pravo u objektivnom smislu označava ukupnost normi ponašanja te grupe prava. To su ustvari, prema autoru, zakonska pravna pravila onakva kakva proizilaze iz svojih formalnih izvora, tj. zakonskih propisa, što bi se kratko moglo označiti kao *norma agendi*. Pravo u subjektivnom smislu bi bilo ono ovlašćenje koje proizilazi iz prava u objektivnom smislu, što se može označiti kao *jus agendi*. Subjektivno krivično pravo sastoji se u ovlašćenju na kažnjavanje. Ono je, dakle, *jus puniendi* (str. 20). Sve ostale vrste unutrašnje podele su inače dobro poznate našoj udžbeničkoj literaturi, ali treba reći da im je ovde dat jedan nešto drugojači redosled. Bolje rečeno, sistematika unutrašnje podele upotpunjava koncept izlaganja krivičnog prava kao celovitog sistema. U okviru ove poznate unutrašnje podele treba zadržati posebno pažnju na stav autora prema međunarodnom krivičnom pravu i njegovom odnosu prema nacionalnom krivičnom pravu. Međunarodno krivično pravo autor posmatra kao supranacionalno krivično pravo, jer „postoji kao sistem krivičnopravnih normi koje važe nezavisno od postojanja nacionalnih krivičnih prava, dakle čak i onda ako su mu ova suprotna“ (str. 22). Možemo reći da se sa prof. Zlatarićem u ovome potpuno slažemo jer smo i sami zastupali njegov stav. A da ono može da deluje kao nezavisno i samostalno od nacionalnih krivičnih zakonodavstva, pa i suprotno njima, imamo dokaza u Nirnberškoj presudi. Ta činjenica i potvrđuje njegovu samostalnost i nadređeni odnos u doba rata i kriznih situacija za međunarodnu zajednicu, bez obzira na to što u doba mira, kao normalnog načina života ove zajednice, njegova realizacija zavisi od nacionalnih prava.

5. Iz poglavlja odnosa krivičnog prava prema drugim granama prava posebnu pažnju privlači pozicija krivičnog prava u pravnom sistemu. O ovom problemu postoje dva shvatanja. Prema jednom, krivično pravo u odnosu na druge grane prava jednog pravnog sistema ima sekundarni karakter, jer počinje da deluje tek onda kad određeni pravni odnosi, koji su inače regulisani drugim granama prava, nisu dovoljno zaštićeni dejstvima prinude tih grana prava. Krivično pravo se, dakle, pojavljuje kao krajnje dejstvo, kao *ultima ratio societatis*. Iz ovoga proizilazi istovremeno i stav da je krivično pravo akcesorne prirode, obzirom da je vezano za pravne pojmove koji važe u drugim granama prava, koje ono od njih preuzima. Po drugom shvatanju, krivično pravo ima samostalnu funkciju u pravnom sistemu. Ono samostalno određuje koja će ponašanja biti inkriminisana, bez obzira na to kako se ona vrednuju u drugim granama prava. I ne samo to, nego samostalno određuje i sankcije za takva ponašanja. Najzad, u stvaranju svojih pojmova krivično pravo nije vezano za već formirane pojmove u drugim granama prava.

Autor ne prihvata ni jednu od ovih stanovišta, jer su konzekventno uzeta netačna i idu u krajnost. Krivično pravo ima, po njemu, izvesnu samostalnost tako da se može kod njega govoriti o načelu autonomije. S obzirom na specifičnost svrhe i sredstava kojima istu ostvaruje, ono može samostalno određivati svoje pojmove. Tako pojam službenog lica ima drugačije značenje u krivičnom nego u upravnom pravu, pojam deteta ima takođe drugačije značenje u krivičnom nego u naslednom pravu, itd. Krivične sankcije se primenjuju samostalno i nezavisno od toga da li je primenjena i neka sankcija iz druge grane prava ili ne. Ali, s druge strane, krivično pravo je deo pravnog sistema i mora biti u skladu sa drugim granama prava. Tako protivpravnost kao element opšteg pojma dela sadržan je u nekoj drugoj grani prava, a ne u krivičnom pravu i kada bude ta norma u drugom pravu ukinuta onda nema ni krivičnog dela. Krivično pravo je, dakle, prema autoru, samostalna grana prava, ali kao deo pravnog sistema usko je povezana sa drugim granama prava tako da je njegova samostalnost relativna i može se reći funkcionalne prirode.

6. Posebna pažnja posvećena je problemu odnosa između krivičnog prava i morala. Potreba razgraničenja proizilazi iz činjenice što se i krivično pravo i moral bave normiranjem ponašanja. Reč je ovde o društvenom, a ne o individualnom i grupnom moralu koji su raznoliki i promenljivi. Kao što je poznato krivičnopravne i moralne norme se mogu poklapati ili biti u suprotnosti, kao što postoje i takvi odnosi za koje jedan od ovih društvenih regulatora nije zainteresovan dok drugi jeste. Polazeći od čl. 3. KZ gde je predviđeno da se svrha kažnjavanja, između ostalog, sastoji i u uticaju na razvijanje društvenog morala građana, autor vidi intenciju zakonodavca za podudarnošću krivičnopravnih sa moralnim normama. Zato i smatra da one moraju biti sve više usaglašene zahtevu društvenog morala. To usaglašavanje treba da ograničava državnu vlast nad ljudima. Prof. Zlatarić je, ostajući konzekventan svom stavu, mišljenja da treba sve inkriminacije u potpunosti uskladiti sa društvenim moralom i očistiti ga od onih inkriminacija koje sa moralom nemaju veze. Zakonodavac ne treba da sebi daje pravo da stvara moral već da mu i sam bude poželjan (str. 26).

Nema sumnje da zakonodavac treba da vodi računa o društvenom moralu, ali je teško saglasiti se sa tim da on nikako ne treba i sam da utiče na njega. To utoliko pre, što je i društveni moral fluidna i promenljiva, pa ponekad i neuhvatljiva kategorija zbog svoje difuznosti. Njega je često teško utvrditi, sem ukoliko se ne izjednači sa ideologijom. S druge strane, može se postaviti pitanje da li i društveni moral ne može u izvesnim slučajevima imati konzervativni karakter te ga treba razbiti pravnim normama i tako uticati na stvaranje novih moralnih normi. Zaista je ovo veoma interesantno, ali i diskutabilno pitanje. Ali treba reći da ga je prof. Zlatarić zahvatio smelo i sa uverenjem izložio svoj decidirani stav.

Što se tiče prava i politike sigurno je da se odnose kao svrha i sredstvo. Zakoni služe kao sredstvo za ostvarivanje dugoročnih političkih ciljeva države pa se stoga i smatra da predstavljaju kondenzovanu državnu politiku. Tako posmatrano krivično pravo je izraz državne politike u oblasti suzbijanja kriminaliteta kao štetne društvene pojave.

7. Puna tri poglavlja posvećena su problematici nauke krivičnog prava. U trećem poglavlju obrađeni su: pojam, predmet, metod i sistem nauke krivičnog prava. Govoreći o predmetu, autor kritikuje tvrdnju da je predmet nauke krivičnog prava kriminalitet kao društvena pojava i ističe da njen predmet čine pravne norme. Kako je krivičnopravnim normama kriminalitet kao društvena pojava pravno fiksiran, to se samo uslovno može reći da ona proučava kriminalitet sa pravnog stanovišta. Što se metoda tiče, nauka krivičnog prava se služi dijalektičkim metodom na filozofskoj osnovi istorijskog materijalizma uz primenu posebnog pravnog metoda dopunjenog istorijskim, komparativnim i deontološkim metodom. Većina naših udžbenika polazi od dijalektičkog materijalizma, kao osnovnog metoda svake nauke, uz primenu dogmatskog metoda kao specifičnog za nauku pozitivnog prava, dok se istorijski, komparativni i deontološki metod uzimaju kao načini tumačenja prava. Ovde su ovi metodi uzeti istovremeno i kao naučni prilaz i kao način tumačenja krivičnog prava. U pogledu sistema nauke krivičnog prava, prof. Zlatanić ostaje veran biparticipiji. Ovo stanovište može biti branjeno ali i kritikovano, naročito u vezi sa koncepcijama Nove društvene odbrane o položaju učinioca dela u sistemu krivičnog prava.

Četvrto poglavlje posvećeno je istorijskom razvoju krivičnog prava i nauke krivičnog prava uopšte, dok je u petom izložen razvoj jugoslovenskog krivičnog prava i njegove nauke sa svim njihovim specifičnostima. Ne samo po obilju podataka istorijske vrednosti, nego i po njihovoj sistematici i analizi suštine, ovaj rad prevazilazi sve naše dosadašnje udžbenike, izuzev Opšteg dela krivičnog prava Srzentića—Stajića iz 1953. i 1957. g. I ako se mogu čuti zamerke o preteranom istoricizmu, smatramo da ovakvo poznavanje istorijskog razvoja je neophodno za dublje poznavanje nastanka i razvoja brojnih ustanova i principa na kojima počiva savremeno krivično pravo. Šta više, ovaj sistem izlaganja bi bez njega bio deficitaran.

III. Od problema opšteg dela, u ovoj svesci obrađena su samo pitanja krivičnog zakona. I ovde je materija raspoređena u pet poglavlja, pri čemu su u prvom poglavlju obrađeni izvori krivičnog prava, u drugom krivični zakon i krivični zakonik, u trećem funkcije krivičnog zakona, u četvrtom tumačenje krivičnog zakona i u petom problematika važenja krivičnog zakona.

1. Među izvorima, pored krivičnog zakona, navedeni su i svi ustavni propisi kao i propisi sadržani u drugim zakonima i podzakonskim aktima. Pored domaćih izvora dati su i izvori iz oblasti međunarodnog prava, tj. međunarodni ugovori i konvencije. Posvećena je pažnja i običajnom pravu, sudskoj praksi i nauci krivičnog prava kao mogućim izvorima.

U drugom poglavlju izvršena je analiza pojmova krivičnog zakona i krivičnog zakonika i problem odnosa između saveznog i republičkog zakonodavstva u svetlu ustavnih amandmana i novih intencija u razvoju samoupravljanja. Isto tako, dat je i prikaz izmena KZ od njegovog donošenja do danas kao i njegova sistematika. Razmatrajući ovlašćenja republika u pogledu propisivanja novih inkriminacija, koje proizilaze iz čl. 119. st. 6. Ustava i Amandmana XVI t. 2, a u vezi sa čl. 73. KZ.,

autor zaključuje da republike ne mogu propisivati nove inkriminacije u pogledu zaštite onih dobara i društvenih vrednosti koje su već tu zaštitu dobile Krivičnim zakonom ili drugim saveznim zakonom. One mogu inkriminisati samo ona ponašanja koja su za njih specifična, a koja nisu inkriminisana navedenim saveznim aktima.

2. Jedno od najvažnijih pa i najinteresantnijih poglavlja u ovom delu je svakako ono u kome je izložena funkcija krivičnog zakona. Krivični zakonik, prema prof. Zlatariću, ima četiri funkcije i to: zaštitnu ili protekcionu, garantivnu, normativnu i socijalno-etičku.

Zaštitna funkcija proizilazi iz svrhe krivičnog prava i sastoji se u zaštiti određenih društvenih i individualnih vrednosti od određenih ponašanja ljudi kojima se te vrednosti narušavaju ili ugrožavaju.

Garativna funkcija se sastoji u obezbeđenju sigurnosti građana i to ne samo u zaštiti njihovih dobara i vrednosti od protivpravnih ponašanja drugih građana, nego i od samovoljnih i arbiternih postupaka organa.

Normativna funkcija se sastoji u tome što se putem normi krivičnog zakona reguliše ponašanje i time vrši usklađivanje i usmeravanje svih pojedinačnih ponašanja sa zahtevom društva.

Socijalno-etička funkcija se sastoji u tome što krivični zakon putem svojih normi utiče na spoljno ponašanje građana i izgrađivanje njihove svesti i morala.

3. Iz poglavlja o tumačenju krivičnog zakona treba ukazati na dva problema kojima autor pridaje posebnu pažnju. Najpre to je zahtev autora da se tumačenje krivičnopravnih normi vrši racionalno tako da se uvek pođe od principa traženja razboritog rezultata. Drugo pitanje je problem primene analogije u krivičnom pravu. Analogija kao način stvaranja prava je nedopuštena. Ona može biti dozvoljena samo kao način tumačenja, tj. iznalaženja pravog smisla zakona (str. 86). U slučaju sumnje koje je tumačenje pravilno od većeg broja, treba odobriti ono koje je povoljnije za učinioca.

4. Najzad, poslednje poglavlje posvećeno je važenju krivičnog zakona. Detaljno i razložno je obrađeno vremensko, prostorno i posebno važenje krivičnog zakona, uz precizno određivanje pojmova koji su vezani za ove vrste tumačenja, kao i problem sukoba zakona i dejstva kolizionih normi. Ovo poglavlje ima poseban značaj za sve one koji se bave praktičnom primenom Krivičnog zakonika.

IV. Iz napred izloženog se može slobodno reći da je u ovoj svesci prof. Zlatarić obradio niz problema, među kojima ima i takvih koji su novi ili tretirani na takav način da predstavljaju doprinos za našu krivičnopravnu nauku. To utoliko pre što su razmatrani veoma studiozno a izloženi na jedan pristupačan način za čitaoca.

I baš zbog brojnosti problema, dubine njihove obrade i načina izlaganja, ova knjiga bi dobro došla svakom pravniku koji se bavi praktičnom primenom krivičnog prava, a posebno onim pravnicima koji se bave proučavanjem teorijskih problema i imaju težnju za njihovim širim poznavanjem.

Dr Ljubiša Jovanović

Dr Aleksandar Todorović: „Sociologija i praksa“, Beograd 1970.; „Masovna kultura i maloletničko prestupništvo“, Novi Sad 1971. — Nema sumnje, u red naših najpopularnijih naučnih radnika, teoretičara i istraživača socioloških problema — najčešće savremenog društva — stao je dr A. Todorović viši naučni saradnik Instituta za kriminologiju i kriminalistiku u Beogradu i profesor Filozofskog fakulteta u Nišu. Posle brojnih radova i nekoliko knjiga kao što su „Sociologija grada“, „Prestupništvo kod omladine“, „Razvoj radničke svesti u socijalističkom društvu“, „Maloletničko prestupništvo u urbanim i ruralnim sredinama“, „Prestupništvo maloletnika u industrijskim naseljima“, „Prestupništvo maloletnika u Beogradu“ došle su još i „Sociologija i praksa“ i „Masovna kultura i maloletničko prestupništvo“.

Dve poslednje knjige, o kojima je u ovom prikazu reč, karakterišu u izvesnom smislu celokupan naučni interes prof. Todorovića. Očito su one i dve glavne orijetnacije tih njegovih interesa. Jedna, koja ga čvrsto drži za *sociološki aspekt* izučavanja problema, za praktičnu sociologiju, za sociologiju prakse (za sociologiju, dakle, i praksu) i, druga, za jednu *određenu društvenu „praksu“*, za problem protivdruštvenog društva, za devijantno ponašanje mladih — maloletničko prestupništvo.

Ako je tačno da se naša srednja generacija definitivno „razvela“ od sociologije kao socijalne filozofije i da u sociologiji vidi sve više *teorijski zasnovanu empirijsku nauku* onda je dr Aleksandar Todorović njen izrazit i tipičan predstavnik. Od početka do kraja Todorović je antispekulativan, antikontemplativan i antidogmatičan. Njegova je naučna misao — *à posteriori* i tuđa akademskoj oholosti i *apriorizmu*. Zato, kada se uzme i čita svaka njegova knjiga, važe reči iz predgovora prof. M. Milutinovića knjizi „Sociologija i praksa“, prema kojima se tada čitalac „podstiče na razmišljanje o raznim problemima — teorijskim i praktičnim, koji su povezani sa savremenim empirijskim istraživanjima sa ciljem da se ta istraživanja iskoriste za adekvatnija, razumnija i bolja rešenja u društvenoj praksi“.

Jednom rečju, prof. dr Aleksandar Todorović prikazuje se našoj naučnoj javnosti kao izuzetno radna i misaona ličnost sociologa teoretičara još više empiričara, tačnije, ličnost koja spretno i sretno objedinjuje sve strane dijalektičkog procesa saznanja društvene stvarnosti. Aktualnost problema koju obrađuje u svojim radovima samo ga potvrđuje kao nauč-

nog radnika-istraživača koji se ne iscrpljuje praznim formalizmom i istoricizmom.

*
* *
*

Da je knjiga „*Sociologija i praksa*“ pisana sa ciljem da bude udžbenik morala bi biti pohvaljena ne samo zbog eruditski obrađenog sadržaja već, još više, zbog metodoloških i pedagoških principa kojih se autor tom prilikom držao. Prof. Todorović je najpre analizirao *uvodne teorijske teme* koje se odnose na sam *problem* relacija između sociologije i prakse, na pitanje *determinizma* u vezi sa razvojem sociologije i empirijskim istraživanjima i na *marksističko-lenjinistička polazišta* u istraživanju društvenih pojava.

U ovom delu knjige (to su inače prve tri glave) dr Todorović postavlja u teorijsko-metodološkoj ravni veoma značajna pitanja odnosa sociološke teorije i prakse sa stanovišta Marks—Engelsovog i Lenjinovog učenja. „Marksov zahtev za bezobzirnom kritikom svega postojećeg, piše autor, jeste *zahtev* za naučnim pristupom proučavanja društvene stvarnosti i kritičkim odnosnom prema dobijenim rezultatima koji mogu da posluže kao osnova za izgrađivanje novog i boljeg sveta“ (31). A kada je već u tome humanistički značaj pitanja pisac je morao da i sam, prethodno, analizira i sva druga kao što su pitanja odnosa empirijskih istraživanja i teorije, odnosa prakse prema empirijskim istraživanjima i teoriji, pitanje značaja teorije za društvenu praksu i dr.

Odbacujući tzv. „*scijentizam*“, ideološku i moralnu neutralnost nauke, dr Todorović izvodi određene kosekvence i na problem odnosa socioloških istraživanja i ljudske prakse. Zato, po njemu, „svako sociološko istraživanje raznovrsnih pojava i problema uslovljava i društvenu angažovanost naučnika. A sam proces angažovanosti implicira i ideološko-moralne stavove naučnika prema društvu u rešavanju njegovog problema. Prema tome, svaka težnja za ‚scijentizmom‘ koji bi bio lišen *vrednosnog* predstavlja prazne želje kod pojedinaca koji bi hteli da se bave društvenim naukama van vremena i prostora, tj. van konkretnih društvenih okvira koji ih determiniraju“ (41). U vezi s tim pisac razmatra *opšte, posebne i pojedinačne* uticaje društvenog *determinizma* na sociologe i sociologiju još bliže pokazujući neodrživost ‚scijentističkog‘ stanovišta na relaciji društvo—sociologija. Reč je u prvom redu o uticaju društvene sredine (organizacije univerziteta, lokalnih grupa, institucija, finansijskih grupa itd.), o uticaju klasne strukture (razlike i konflikti) i o uticaju raznih ideoloških shvatanja, među kojima revolucionarna ideologija, dokoliko prožima sociološka istraživanja, omogućuje i *prevazilaženje* određene društvene sredine od strane sociologa.

U ovom delu svoga rada „*Sociologija i praksa*“ prof. dr Todorović je posvetio pažnju marksističkom stanovištu u istraživanju društveno-istorijskih pojava. Pritom, on naročito insistira na *jasnim i preciznim pojmovima* teorijskog i empirijskog u marksizmu odn. njihove relacije. Za autora je od značaja pravilno postavljanje i odgovor na ovo pitanje radi konstituisanja ispravne metodologije socioloških istraživanja društvenih pojava sa stanovišta potreba *praktičnog* ljudskog bića. Za čitaoca je, opet, posebno interesantno da se mogao upoznati sa načinom i teh-

nikom korišćenja empirijskih metoda od strane Marksa i Engelsa, a naročito sa Lenjinovim stavovima o istraživanju društvenih pojava i društvenoj praksi.

Drugi deo „Sociologije i prakse“ jeste, u odnosu na prvi, njen *poseban* deo. U knjizi je izložen kroz poglavlja: „Osnovni elementi projektovanja empirijskih istraživanja i društvena praksa“, „Oblici socioloških istraživanja i društvena praksa“, „Sociološko saznanje i praksa“ i „Etička uloga sociologa u primenjenim istraživanjima“.

U ovom delu „Sociologije i prakse“ autor razmatra niz pitanja među kojima su naročito značajna ona u vezi sa ciljevima istraživanja i društvena praksa, sociološkim modelima i tipologijom socioloških istraživanja, fundamentalnim i aplikativnim sociološkim istraživanjima, oblicima saradnje između praktičara i sociologa-naučnika, moralnim kodeksom osnovnih funkcija i uloge sociologa itd. Posebno je na sebe skrenulo pažnju pitanje *etičke* uloge sociologa — koja se dosta retko uzima u obzir — povodom kojeg dr Todorović konstatuje da brojni primeri „o etičkoj ulozi sociologa u različitim društvenim situacijama imaju svoj značaj i ukazuju na mogućnost izgrađivanja profesionalne etike slične etici lekara“ (194).

Treći deo knjige i najinteresantniji s obzirom na naslov i osnovni cilj koji je autor imao u vidu pišući je, odnosi se na značaj i *primenu socioloških istraživanja* i metoda u pojedinim oblastima ljudskog društva. Ovaj deo obuhvata sledeća poglavlja: „Uloga i mesto sociologa u socijalističkom društvu“, „Značaj praktične primene sociološkog saznanja u industrijskoj sociologiji“, „Značaj socioloških istraživanja pojava u gradovima za društvenu praksu“, „Značaj proučavanja konflikta u mikrogrupama za društvenu praksu“, „Primena socioloških i socijalno-psiholoških metoda u prevaspitavanju delikvenata“ i „Predviđanje i društvena praksa“.

Pošavši od toga da su u našem socijalističkom društvu uvođenjem radničkog samoupravljanja stvoreni uslovi za svestraniji razvoj ličnosti (197), autor na primeru zadataka industrijskih, urbanih i ruralnih sociologa ističe značaj posebnih sociologija i vrednost njihovog empirijskog istraživanja a naročito izučavanja *bitnih* društvenih pojava zbog čega dr Todorović i piše: „Sociolog treba da dobro poznaje empirijski način proučavanja društvenih pojava, ali ne sme da se svede na običnog ‚zanatliju‘, skupljača empirijskog materijala s kojim neće znati šta da radi. Naprotiv, njegova naučna delatnost treba da je usmerena uvek na čvorne probleme svoje uže i šire sredine od kojih zavise svi ostali“ (265).

Govoreći posebno o primeni sociološkog znanja u *industriji* i o teorijsko praktičnom značaju te primene autor se naročito zadržao na pregledu i diferenciranju zadataka u kapitalističkom i socijalističkom društvu, u našem društvu takođe, u kome „sociološko saznanje praktički primenjeno u našoj zemlji od rukovodećih snaga socijalizma delo je obilje rezultata na opštem planu omogućavanjem proizvođaču realizovanje upravljačke funkcije“ (218).

U vezi sa praktičnim značajem sociološkog izučavanja *urbanih* područja autor je u ovoj knjizi postavio i diskutovao pitanja koja je sam na početku odredio: „1. Koja je vrsta empirijskih istraživanja pojava u gradovima najpodesnija i može da pruži najbolje rezultate za efikasnu

praktičnu delatnost? 2. Koje su najznačajnije i najvažnije pojave za sociološka istraživanja na osnovu kojih se mogu rešiti i realizovati aktuelni i bitni društveni problemi? 3. Značaj metodoloških pristupa istraživanja pojava u gradovima za društvenu praksu. 4. Ciljevi planiranja i akcioni program" (221).

Jedan problem na koji se pisci, bar u nas, ne osvrću tako rado i često jeste onaj u vezi sa *konfliktima* u mikrogrupama. Prof. Todorović ističe značaj proučavanja tog problema za društvenu praksu, pokazujući, uz kritički osvrt, metodologiju istraživanja, rešenja konflikata i reorganizacije društvenih grupa.

Shodno, opet, opširnijim istraživanjima kojima se autor bavi na terenu prestupništva (o čemu svedoče mnogi njegovi radovi) dr Todorović je znalački i veoma instruktivno objasnio primenu socioloških i socijalno-psiholoških metoda i oblika u prevaspitavanju delikvenata, dakle, u terapeutske svrhe.

Ovo veoma značajno, naučno korektno i korisno delo autor je završio razmatranjem *naučnog predviđanja* u odnosu na racionalnu društvenu praksu, pokazujući sve teškoće predviđanja u društvenom životu ali i vrednosti naučnih (i socioloških) predviđanja za društvenu akciju. „Društvene akcije mogu se izvoditi na osnovu različitih vrsta sociološkog saznanja (deskriptivnog, produbljenog i dr.). Izvesne akcije uslovljavaju promene u različitim pojavama. Predviđanja su sastavni elementi akcije, ili još bolje rečeno predstavljaju jedan od njenih polaznih uslova. Društvene akcije koje su usmerene na menjanje društva u celini imaju za polazište predviđanja zasnovana na društvenim zakonima. Zato je neophodno da se prilikom realizovanja akcija imaju uvek u vidu oblici naučnog predviđanja" (311–312) — reči su autora u knjizi „Sociologija i praksa”.

*
* *
*

Knjiga „*Masovna kultura i maloletničko prestupništvo*” nastala je, po rečima samog autora, kao rezultat dužeg teorijskog i empirijskog istraživanja i razmatranja problema masovne kulture, uz posebno obraćanje pažnje na „uticaje određenih sadržaja masovne kulture na devijacije kod mladih” (9). Dr Todorović je, takođe, sam konstatovao da se može razumeti da ova njegova knjiga ima dva dela: *prvi*, u kome su obrađena izvesna opšta, teorijska pitanja masovne kulture, odnosno, u kome su razmotreni problemi odnosa masovne kulture prema tzv. „visokoj”, narodnoj, nacionalnoj i drugim vrstama kulture, zatim, u kome su određivani pojmovi komunikacija masovnog društva, masovan čovek, publika, pa onda, odnosi između tehničke civilizacije i masovne kulture, potrošnje dobara masovne kulture, autoselekcije dobara masovne kulture, dekadencije u masovnoj kulturi, ideoloških činilaca u razvoju masovne kulture itd., i, *drugi* deo u kome se razmatra odnos između masovne kulture i maloletničkog prestupništva a to znači pitanje negativnog uticaja masovne kulture na omladinu, uzučavanjem kriminogenih činilaca u štampi, televiziji, radiju i filmu kao i načina njihovog delovanja na devijantno ponašanje dece i omladine.

Objašnjavajući postojanje i drugih oblika kulture pored masovne kulture i ulazeći u diskusiju sa mnogim autorima definicija masovne kulture, dr Todorović dolazi do svog saznanja osnovnih elemenata i karakteristika pojma masovne kulture koji određuje rečima: „*Pod masovnom kulturom podrazumevamo kulturno-umetničke i druge duhovne vrednosti (poruke) koje se prenose putem sredstava za masovnu komunikaciju i brzo rasprostiru u masama. U polifunkcionalnosti masovne kulture izrazito se izdvajaju informativna i zabavna funkcija kao bitni činioci koji uslovljavaju da njene vrednosti budu lako pristupačne širokim masama*” (24).

U posebnoj glavi o *karakteristikama sredstava masovnih komunikacija* autor se zanima problemima definisanja (razmatranja) opštih, posebnih i specifičnih karakteristika uzajamnih uticaja sredstava masovnih komunikacija. Naročito izaziva pažnju njegovo razmatranje najosnovnijih sredstava za masovnu komunikaciju (dostupnost, niska cena, masovna prihvatanja, bezličnost) i zaključci koji iz tog razmatranja proizilaze, a takođe i one relacije između sredstava masovnih komunikacija od kojih jedne ispoljavaju „*takvo uzajamno dejstvo . . . koje pokazuje kako prihvatanje jednog sredstva utiče i na korišćenje u većem obimu i drugog sredstva masovne komunikacije*” a druge „*pokazuju da pojava jednog sredstva masovne komunikacije i njegovog većeg korišćenja od publike utiče da se druga sredstva manje prihvataju*” (36).

Kako su sa pojmovima masovne kulture i masovnih komunikacija veoma u vezi i pojmovi „*masovno društvo*”, „*masa*”, „*masovni čovek*” dr Todorović, uz kritičko preispitivanje obimne literature koja mu je uvek pri ruci, daje preliminarna i zaključna objašnjenja. Tako on ustanovljuje da treba subordinirati pojam „*masovnog društva*” pod pojmove *masovna kultura*, *masovne komunikacije* i *komunikacije*, kao i da treba prihvatiti pojam „*masovnog društva*” jer „*društvo u novim uslovima poprima izvesne karakteristike koje imaju masovni vid*” ali ne i shvatanje po kome je to društvo bez ekonomskih i klasičnih razlika (54).

Prvi deo knjige autor završava analizom tehničke civilizacije, industrije i masovne kulture — njihovog *dijalektičkog odnosa* izraženog kroz doprinos razvoja nove tehnike usavršavanju *mass-media* i kvalitetnijem prenosu vrednosti masovne kulture. Osim toga dr Todorović je na završetku, ne bez razloga, izrazio interesantne misli i zaključke u vezi sa uzrocima i karakteristikama *dekadencije* u masovnoj kulturi, posebno se zaustavljajući na pojavu kiča, komercijalizma i monopolizma „*proizvodnje*” masovne kulture.

U drugom delu knjige autor razmatra fenomen *maloletničke delinkvencije u vezi sa masovnom kulturom*. Pritom je obratio pažnju prema inače glavnim i bitnim sferama tog odnosa. Jedna obuhvata ispitivanje *negativnog* delovanja nekih vrednosti masovne kulture i, uopšte, *oblika* uticaja masovne kulture na pojavu *maloletničkog prestupništva*, druga — *prikazivanje* prestupničke omladine u masovnoj kulturi i treća — rezultat i značaj empirijskih istraživanja *odnosa* filma, štampe, televizije, radija s jedne i omladine s druge strane, prikazom *kriminogenih činilaca* u ovim oblicima masovne kulture ali i uloge i značaja tih oblika u *sprečavanju* *maloletničkog prestupništva*.

Obrativši pažnju kriminogenom uticaju masovne kulture na maloletničko prestupništvo dr Todorović, — kao i u slučaju kada govori o značaju i ulozi masovne kulture u sprečavanju prestupništva — naročito ima u vidu *filmu* (pored literature, štampe, radija i televizije). Bogatstvo empirijskih primera, uvida u svetsku književnost o tim problemima i teorijskih zaključaka, osnovna je karakteristika ovog poglavlja u kome autor zaključuje potrebu daljeg *multikauzalnog istraživanja* i objašnjenja devijantnih ponašanja mladih kojom prilikom treba pretpostaviti svu relativnu samostalnost uticaja oblika i sredstava masovne komunikacije. Ako se tome dodaju autorova u nastavku opšta razmatranja prikazivanja prestupništva u štampi i na filmu, kao i rezultati empirijskih istraživanja o tome kako omladina ceni pojedine vrste filmova onda se dobija prilično *celovita slika* o mnogim aspektima odnosa masovna kultura—omladina—predstavništvo koji obuhvataju pitanja kriminalnih uticaja, etičkih vrednosti omladine, kvantitativno i kvalitativno prikazivanje kriminalnih činjenica, pojam „crnih bluza“, adekvatno i neadekvatno „slikanje“ prestupništva u štampi i na filmu, odnos omladine prema filmu itd.

Dosledan svom stavu *angažovanog* naučnika i istraživača koji svoju naučnu i stručnu delatnost posvećuje praktičnom rešavanju čovekovih potreba dr Todorović završava deo o odnosu masovne kulture i prestupništva prikazom masovne kulture, njenih oblika i sredstava sa stanovišta *preventivne funkcije* koju imaju prema maloletničkom prestupništvu. Pritom autor ne opisuje samo razna shvatanja o preventivnoj ulozi štampe, javnog mnjenja, radija, televizije i filma, već doprinosi sopstvenim istraživanjima, analizama i zaključcima o vaspitnom i etičkom značaju ovih činioaca u sprečavanju prestupništva, preventivne uloge filmskog sadržaja i filmske cenzure kao i javnog mnjenja itd. Tabele koje prate ova teorijska rasuđivanja autora samo bliže i očigledno pokazuju da su mnogi zauzeti stavovi i napomene izraz solidnih i kritičkih kontakata pisca ove knjige sa realnim i objektivnim stanjem procesa, odnosa i manifestacija koji se razmatraju u vezi sa maloletničkim prestupništvom i njegovim sprečavanjem. U tom pogledu dr Todorović insistira da razmatranje i razrešavanje odnosa između masovne kulture i prestupništva, a naročito otkrivanje i primenjivanje načina suzbijanja prestupništva omladine, mora biti zasnovano na *daljim empirijskim i teorijskim* istraživanjima preventivnih mera kako u primarnoj (ekonomskoj) tako i u sekundarnoj oblasti društvenog života, zaključujući rečima: „Nažalost, našem društvu nedostaje organizovana, sistematska i planska preventivna aktivnost na području masovne kulture u suzbijanju prestupništva. Parcijalni i kampanjski zahvati u ovoj oblasti putem štampe, televizije, radija i filma doprinose da se aktivira javno mnjenje u pojedinim momentima u vezi sa prevencijom ali ne predstavljaju efikasnu i stalnu delatnost uticaja društva da se ovim kanalima onemogućava širenje socijalno-patoloških i prestupničkih pojava među mladima. Zato bi trebalo da naučne i stručne ustanove koje se bave preventivnom aktivnošću posvete posebnu pažnju razradi odgovarajućih mera na području masovne kulture kako bi društvo i ovim elementima suzbijalo i onemogućavalo razvoj negativnih pojava.“ (243).

Dr P. Kozić

Dr Petar I. Kozić: LENJINIZAM; Seminar za političku i društvenu istoriju Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1971, str. 174. — Najnovija knjiga univerzitetskog profesora dr Petra Kozića predstavlja novi prilog razradi ortodoksne marksističke misli o društvu, koju je autor dosledno razvijao i u nizu svojih ranijih studija. U ovoj monografiji, objašnjavajući suštinu i značaj lenjinizma, autor se oslanja na preciznu analizu društveno-istorijskih uslova nastanka i razvoja Lenjinovog pogleda na svet i analizu savremenih društvenih kretanja. Na istoj osnovi zasniva i razmatranje veza izvorne Lenjinove misli sa savremenim filozofskim i sociološkim strujanjima i praksom sveta na sudbinskom raskršću socijalizma i ultra razvijenog kapitalizma.

Monografija se sastoji iz tri dela: I. Marksizam i lenjinizam, II. O bitnom i osnovnom sadržaju lenjinizma i III. Lenjinizam, komunizam i teorija Welfare state (Aktuelnost Lenjinovog dela).

U prvom delu monografije autor prezentira i kritikuje razna shvatanja o lenjinizmu. Naročito sovjetska filozofska, politička i sociološka literatura govori o lenjinizmu kao posebnoj etapi marksizma ili kao marksizmu-lenjinizmu. S tim u vezi autor postavlja „dva dominantna pitanja: *prvo* — šta znači da je lenjinizam sinonim marksizma; zašto je marksizam esencija (suština) lenjinizma, a lenjinizam jedna istorijska egzistencija (pojavnost) marksizma, i, *drugo* — šta je *differentia specifica* lenjinizma; u kom smislu je lenjinizam nešto drugo (različito) od marksizma?”

U odgovoru na prvo pitanje autor polazi od „činjenice da je Lenjinov pogled na svet, njegova naučna misao i revolucionarno praktična delatnost zasnovana na Marksovom učenju — *marksizmu*“. Lenjin je za teorijsku osnovu svog učenja uzeo Marksov dijalektički materijalizam i smatrao je Marksov istorijski materijalizam za najveću tekovinu naučne misli. Njegovo učenje je neodvojivo od marksizma i u tom smislu lenjinizam jeste marksizam. Lenjin sâm nije smatrao da je njegovo shvatanje posebno od Marksove teorije dijalektičkog materijalizma, a još manje da čini posebnu etapu marksizma. Jer marksizam ne isključuje nijednu epohu, te za proučavanje neke epohe nije neophodan novi marksizam, marksizam te epohe. U tom smislu lenjinizam ne postoji.

Lenjinizam, ipak, postoji — objašnjava autor u drugom delu monografije. Lenjinizam je „i učenje o socijalističkoj revoluciji — njenoj stra-

tegiji i taktici", „teorijsko-metodološka osnova naučnih istraživanja društvenih pojava kao svojevrсни produžetak i nastavak Marksovog metoda", „istorijski materijalizam kao empirijski zasnovana teorija društva i njegovog razvitka", „praktična organizovanost marksističkih ideja".

U odnosu na marksizam, smatra autor, *differentia specifica* lenjinizma je u stvaranju preciznih kategorija koje se odnose na istorijski konkretne društvene pojave da bi na osnovu njih Lenjin primenjivao opšte stavove marksizma (analiza kapitalizma u Rusiji, rukovođenje proleterskom revolucijom i organizacija sovjetske države, zasnivanje nove ekonomske politike, razrešavanje nacionalnog pitanja, objašnjenje fenomena rata, stvaranje revolucionarne partije proletarijata, razvijanje marksističke ideologije, naučne svesti i socijalističkog humanizma, izučavanje imperijalističke faze kapitalizma i dr.). Lenjin je zaista razumeo Engelsov stav da Marksov i njegov metod treba, pre svega, shvatiti kao rukovodstvo u izučavanju istorije, a ne kao polugu za konstruisanje na hegelijanski način.

Treći deo monografije posvećen je kritici savremenih buržoaskih solidarističkih, kvazimarksističkih i teorija tipa „države blagostanja" — sa stanovišta Lenjinovog učenja o razvoju društva. Nasuprot tezi o radikalnim promenama u klasnim odnosima, po kojoj savremena država nije klasna organizacija, nego organizacija za zaštitu zajedničkih interesa svih članova društva, što dokazuje stalno povećanje opšteg društvenog standarda i razvoj političkih sloboda, autor opravdano ističe Lenjinovo shvatanje permanentne borbe protiv buržoazije. Lenjin je stalno isticao da buržoazija oduvek koristi sve metode održanja klasne vladavine, prikrivajući klasnu sadržinu i svoje klasne interese liberalnim metodama političkog upravljanja i reformama ekonomskog delovanja, koje postoje paralelno sa antidemokratskim merama i institucijama. On je utvrdio da se demokratski oblici i elementi opšteg blagostanja u buržoaskom društvu rađaju i pojavljuju u vezi sa rastom revolucionarnog radničkog pokreta, tehnike i proizvodnih snaga uopšte. S tim u vezi autor opravdano primećuje da i u državi blagostanja radnička klasa jeste klasa koja stvara, proizvodi blagostanje, ali ga proizvodi u sve većoj meri za buržoaziju, a tek kao nuzproizvod i sebi, i to zavisno od ukupnih odnosa društvenih snaga. Lenjinovo učenje o državi nije izgubilo od aktuelnosti pojavom teorija tipa *welfare state*.

Pored navedena tri dela monografija sadrži i znatan broj odabranih tekstova iz bogatog Lenjinovog stvaralaštva.

Osobine ove monografije preporučuju je svima onima koji se bave ozbiljnim studijama filozofije, politike i sociologije, pre svega stručnjacima, ali i studentima navedenih disciplina koji žele da prodube i prošire svoje studije.

Dragan Stanimirović

Dr Slavoljub Dubić: Uvođenje u naučni rad; Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1970. str. 130. — Posle knjige „Kako nastaje naučno delo“ dr Mithada Samića, Zavod za izdavanje udžbenika iz Sarajeva izdao je knjigu dr Slavoljuba Dubića „Uvođenje u naučni rad“ (Nauka i naučni metod). Tako smo dobili još jedan rad iz oblasti naučne metodologije namenjeno početnicima u naučnom radu.

Danas, kad značaj i uloga nauke dobijaju posebno mesto u svim domenima ljudskog života, neophodan je napor na razvijanju i unapređenju naučnih istraživanja. Poznavanje metodologije naučnog rada je jedan od nužnih preduslova za uspešnu delatnost naučnog radnika, iako samo poznavanje metodologije još nije dovoljno za kreativno i plodno naučno stvaralaštvo.

Sistematsko znanje iz metodologije naučnog rada ne može se steći u toku same prakse istraživanja. Istina, ne mali broj naših naučnika stekli su metodološko iskustvo u toku rada na rešavanju problema jedne naučne oblasti. Spontanost u metodološkom saznanju ne dovodi do potpunog, sistematskog i kritički procenjenog znanja, a primećuje se da kod nas upoznavanje sa metodološkim instrumentima iz literature, u njihovoj praktičnoj primeni, nije zadovoljavajuće.¹ Zato je preporučljivo da se potrebna znanja iz metodologije naučnog rada putem nastave pruže mladom istraživaču, početniku, bez obzira na naučnu oblast kojom pretenduje da se bavi tokom svog radnog veka. Uvođenje u naučni rad putem nastave iz metodologije u okviru poslediplomskih studija nesumnjivo je najprikladniji oblik pripreme za uspešan naučno-istraživački rad.

Zbog značaja metodologije za unapređenje istraživanja i stvaralački, svestran i plodan rad na nauci, svako je delo o problemima naučne metodologije dobro došlo mladim naučnim radnicima ako ih na početku njihovog istraživačkog rada na pristupačan način uvodi u naučni rad.

¹ Dr Mihajlo Marković, „Opšti metodološki problemi društvenih nauka u našoj zemlji“ — Sociologija br. 2/65: „...dok bude ispoljavala nebrigu prema metodologiji naša nauka će u metodološkom pogledu u najboljem slučaju biti neoriginalna i epigonska a u najgorem slučaju proizvođače radove koji će, uprkos sadržajnoj značajnosti, usled metodoloških grešaka ostajati ispod nivoa svetske nauke.“

„Uvođenje u naučni rad“ dr Slavoljuba Dubića predstavlja prvi pokušaj kod nas da se mladi kadrovi potencijalnih istraživača uvedu u naučni rad i steknu elementarna metodološka znanja. Stoga, verovatno, pisac ne obrađuje sistematski probleme metodologije² niti tretira sporna metodološka pitanja o kojima se u savremenoj literaturi piše.

Rad dr Dubića predstavlja obrađene beleške za predavanja održana na poslediplomskim studijama na Poljoprivrednom i na Mašinskom fakultetu. Iako je ovaj rad, u prvom redu bio namenjen diplomiranim inženjerima i ekonomistima, on može da bude od koristi početnicima u naučnom radu bez obzira o kojoj se oblasti radi. Nastao je kao rezultat autorovog iskustva u nastavi, naučno-istraživačkom radu i, posebno, u radu sa kandidatima na izradi doktorskih disertacija.

Knjiga sadrži kraći predgovor profesora dr Muhameda Filipovića, bibliografiju i indeks pojmova.

„Uvođenje u naučni rad“ (nauka i naučni metod), kako je i sam autor podvukao, i u podnaslovu i u svom predgovoru, sastoji se iz dva dela.

U prvom delu prikazan je sažeto istorijski razvoj nauke i uobličavanje naučnog sistema čiji delovi danas predstavljaju pojedina područja proučavanja i istraživanja. Autor je sredio obiman historiografski materijal i pokazao kako se nauka razvijala zahvaljujući novim metodima istraživanja. Tako je u samom radu autor pokazao odnos nauke i naučnog metoda.

Drugi deo sadrži sažet prikaz osnovnih znanja o naučnom metodu. Naučni metod je prikazan kao skup postupaka pomoću kojih se stiče znanje i dalje razvija nauka.

Ovim kratkim prikazom, kojim samo beležimo pojavu najnovijeg priloga proučavajući metodologiju naučnog istraživanja, bez pretenzija da damo ocenu njegovih sadržinskih kvaliteta, mogli bi skrenuti pažnju početnicima u naučnom radu na ovaj rad. „Uvođenje u naučni rad“ dr Slavoljuba Dubića daje osnovne, elementarne informacije iz područja istorije nauke i naučne metodologije. Stoga, mislimo, da ovaj priručnik dr Dubića može da bude od koristi ne samo kandidatima poslediplomskih studija, kojima je bio namenjen, i početnicima u naučnom radu uopšte, već i čitaocima koji žele da prošire vidike svog opšteg znanja.

Gordana Stanković

² Kao npr. knjiga dr Bogdana Šešića: „Opšta metodologija“ (Naučna knjiga, Beograd, 1971) ili knjiga M. Koena i E. Nejjela „Uvod u nauku i naučni metod“ (Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1965) koja predstavlja klasično delo metodologije naučnog istraživanja.

SADRŽAJ — SOMMAIRE

ČLANCI I PRILOZI — ARTICLES ET CONTRIBUTIONS	3
<i>Dr Slavoljub Popović: O donošenju odluka u sistemu radničkog samoupravljanja</i>	5
La prise des decisions dans le système d'autogestion ouvrière.	
<i>Dr Miodrag Matejić: Osnovica fiskalnog prihoda države</i>	27
L'Assiette de recettes fiscales de l'Etat.	
<i>Dr Dragoljub Stojanović: Bezdržavinska zaloga (pokretna hipoteka)</i>	43
Le gage sans possession (hypothèque mobilière).	
<i>Dr Mihailo Mitić: Planiranje porodice</i>	63
La planification de la famille.	
<i>Dr Ljubiša Jovanović: Granice između eventualnog umišljaja i svesnog nehata</i>	81
Les limites entre le dolus eventuel et la negligence consciente.	
<i>Dr Petar Kozić: Socijalitet vaspitno-obrazovne delatnosti kao problem naučnog interesovanja</i>	93
La sociabilité de l'activité d'éducation et d'instruction comme probleme d'intérêt scientifique.	
<i>Dr Momčilo Dimitrijević: Princip delegacije u samoupravnoj socijalističkoj državi</i>	107
Le principe de délégation dans l'Etat socialiste d'autogestion.	
<i>Dr Novica Vučić: Razvojni oblici ekonomske politike</i>	123
Les formes évolutives de la politique économique.	
<i>Dr Mihajlo Aćimović: Razvoj i stanje kriminologije u Nemačkoj</i>	141
L'évolution et l'état de la criminologie en Allemagne.	
<i>Slobodan Milenković: Pokušaj osnivanja novog inokosnog organa u oblasti međunarodne zaštite ljudskih prava: Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava</i>	157
La tentative d'institution d'un nouveau organe independant dans le domaine de la protection internationale des droits de l'homme: Le haut commissaire des nations unies pour les droits de l'homme.	
<i>Slavka Miladinović: Organizacija efikasne kadrovske službe u velikim radnim organizacijama</i>	167
L'organisation d'un service de cadres efficace dans les grandes organisations de travail.	

<i>Dragan Stanimirović</i> : Raspodela društvene moći	181
La repartition du pouvir social.	
<i>Gordana Stanković</i> : Jedan slučaj utvrđivanja vanbračnog materinstva u našoj sudskoj praksi	201
Un cas de la recherche de la maternité extraconjugale dans notre jurisprudence.	
<i>Vidoje Miladinović</i> : Složenost, raznolikost i promenljivost vidova nedozvoljene trgovine	209
La complexité, la variété et la variabilité des formes de commerce illicite.	
 PRIKAZI I BELEŠKE — COMPTES RENDUS ET NOTES	
<i>Dr Ljubiša Jovanović</i> : Dr Bogdan Zlatarić — Krivično pravo I. —	219
<i>Dr P. Kozić</i> : Dr Aleksandar Todorović: „Sociologija i praksa“ i „Masovna kultura i maloletničko prestupništvo“	225
<i>Dragan Stanimirović</i> : Dr Petar Kozić: Lenjinizam	231
<i>Gordana Stanković</i> : Dr Slavoljub Dubić — Uvođenje u naučni rad	233
SADRŽAJ — SOMMAIRE	235